

АНДРІЙ ГАЛУШКА
ЄГОР БРАЙЛЯН

ЗМОВА ДИКТАТОРІВ

ПОДІЛ ЄВРОПИ | 1939
МІЖ ГІТЛЕРОМ І СТАЛІНИМ | 1941

КЛУБ
СІМЕЙНОГО
ДОЗВІЛЛЯ

ЗМОВА ДИКТАТОРІВ

**ПОДІЛ ЄВРОПИ | 1939
МІЖ ГІТЛЕРОМ І СТАЛІНИМ | 1941**

АНДРІЙ ГАЛУШКА
ЄГОР БРАЙЛЯН

ЗМОВА ДИКТАТОРІВ

ПОДІЛ ЄВРОПИ | 1939
МІЖ ГІТЛЕРОМ І СТАЛІНИМ | 1941

ХАРКІВ **КЛУБ**
2018 **СІМЕЙНОГО**
ДОЗВІЛЯ

УДК 93/94

Г16

Дизайнери обкладинки *Аліна Ачкасова та Олексій Ачкасов*

Науково-популярне видання

ГАЛУШКА Андрій, БРАЙЛЯН Єгор

Змова диктаторів.

Поділ Європи між Гітлером і Сталіним 1939—1941

Керівник проекту *С. І. Мозгова*

Відповідальний за випуск *А. В. Альошичева*

Редактор *Р. А. Трифонов*

Художній редактор *А. В. Ачкасова*

Технічний редактор *В. Г. Євлахов*

Коректор *Р. С. Маринич*

Підписано до друку 17.10.2018. Формат 84x108/32.

Друк офсетний. Гарнітура «Baltica». Ум. друк. арк. 19,32.

Дод. наклад 2000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»

Св. № ДК65 від 26.05.2000

61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а

E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано у ПРАТ «Харківська книжкова фабрика "Глобус"»

61052, м. Харків, вул. Різдяна, 11.

Свідоцтво ДК № 3985 від 22.02.2011 р.

www.globus-book.com

ISBN 978-617-12-6007-8 (PDF)

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», видання українською мовою, 2018

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», художнє оформлення, 2018

I

«ПЕРЕМИР'Я НА 20 РОКІВ»

1. «КАРФАГЕНСЬКИЙ МИР»

Кажуть, що маршал Франції Фердинанд Фош, дізнавшись про умови Версальської мирної угоди з Німеччиною, заявив: «Це не мир. Це перемир'я на наступні 20 років». Маршал Фош був головнокомандувачем армій Антанти на Західному та Італійському фронтах 1918 року, не мав жодної ласки до переможених і вважав, що новий міжнародний лад по війні має максимально послабити Німеччину, щоб не дати їй змоги знову претендувати на гегемонію в Європі. Фош виступав за те, щоб Франція знов, як у наполеонівську добу, отримала кордон по річці Райн, а Німеччина була поділена на свої історичні частини.

Версальський мир не пішов аж так далеко. Німеччина повернула Франції завойовані 1871 року Ельзас та північ Лотарингії, Райнська Земля (територія Німеччини на лівому березі Райну) була окупована до 1930 року та демілітаризована, невеликі шматки німецької території відійшли до Бельгії, Данії, Чехословаччини та Литви, досить великі — до новоствореної Польської держави. Саар та Вільне місто Данціг (Гданськ) залишилися під протекторатом Ліги Націй. Німеччина втратила всі свої володіння в Африці, Азії та Тихому океані. Мирна угода примусила німців визнати свою провину за розв'язання війни та виплатити величезні репарації на відшкодування збитків країнам, які вона окупувала.

Проте Німеччина хоча б збереглася як держава — про її союзницю, Австро-Угорщину, не можна було сказати й того.

Французькі солдати в шанцях під Верденом. 1916 рік. Перша світова війна з її наслідками висіла тінню над країнами Європи протягом наступних 20 років

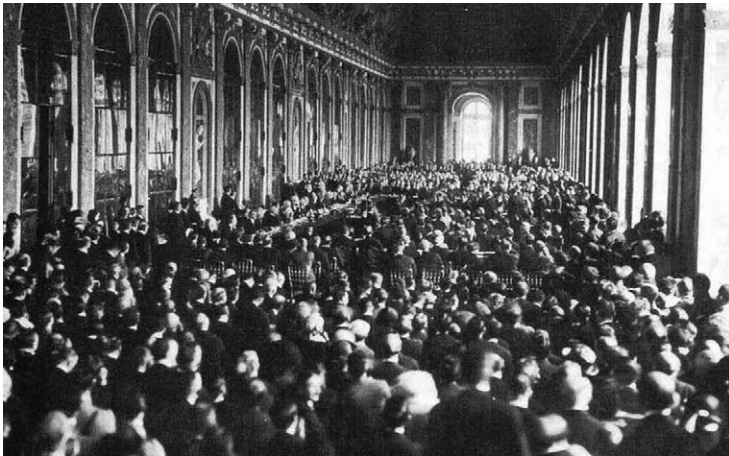
«Подвійна монархія» розвалилася навпіл, і від обох її частин Сен-Жерменська та Тріанонська мирні угоди відірвали величезні шматки на користь як держав, що існували до початку світової війни, так і тих, що виникли внаслідок її. Німецько-Австрійська республіка, проголошена після поразки у війні, була змушена відмовитися від згадки про німецькість у своїй назві, від територій, населених майже винятково німцями, на історичних землях Чехії та Моравії та в Південному Тиролі. Їй було заборонено об'єднатися в одну державу з Німеччиною. Болгарія втратила вихід до Егейського моря, Османська імперія втратила всі володіння за межами Малої Азії і ще півдесятиліття корчилася в конвульсіях внутрішніх та зовнішніх збройних конфліктів.

Чотири роки війни принесли величезні страждання всім її учасникам. Але переможці, насамперед Британія й Франція, могли протиставити своїм стражданням і жертвам власне відчуття перемоги в боротьбі за правдиву справу та численні

матеріальні здобутки. Французька й британська колоніальні імперії досягли максимального розміру, а військові зусилля дали новий поштовх господарству.

Франція додала до своїх володінь Сирію та Ліван, а також німецький Камерун. Британія отримала німецьку Танганьїку і таким чином здійснила давню мрію про британську Африку «від Каїра до Кейптауна»; вона отримала мандати на Палестину та Ірак, колишні турецькі території, і таким чином встановила свою владу над давньою коліскою світової цивілізації.

Тож дух народів Британії та Франції не був серйозно підірваний — на відміну від Італії, де Трієст та Південний Тироль, відвойовані в Австро-Угорщини, вважали недостатньою компенсацією за страждання італійських солдатів на вершинах Альп чи після катастрофи кінця 1917 року в болотах долини річки П'яве. Далмація, колись частина володінь Венеціанської республіки, на думку італійців, мала належати Італії, але стала за Сен-Жерменською угодою частиною Королівства Сербів, Хорватів і Словенців (з 1929 року — Югославії). Британія й Франція погоджувалися на те, що Далмація по війні відійде до Італії, коли вели перемови про вступ Італії у війну на боці Антанти 1915 року, але 1918 року першу скрипку

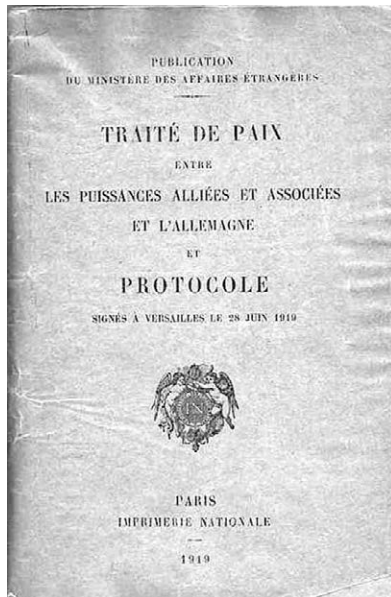
Підписання мирної угоди з Німеччиною в Дзеркальній залі Версальського палацу. 28 червня 1919 року. У цій самій залі 18 січня 1871 року було проголошено Німецьку імперію

грала Америка, президент якої Вудро Вільсон виступив за «самовизначення націй», відповідно на боці «югославів» на мирній конференції в Парижі. Відчуття неадекватності здобутків відносно втрат доклалося до загальної політичної та економічної кризи, що призвела до краху ліберального режиму та встановлення 1922 року диктатури партії фашистів, основу якої складали ветерани війни, а очолив також ветеран, колишній соціаліст Беніто Муссоліні.

Німеччина, навіть утративши колонії та частину європейських територій, залишалась економічним велетнем європейського і навіть світового масштабу. Вона не лише втратила всі колоніальні володіння, але й частину територій у Центральній Європі, які вважала своїми споконвічними землями, — і то на користь новоствореної Польщі, яку німці відмовлялися вважати справжньою державою. Ставлення німців до поляків мало чим відрізнялося від їхнього ставлення до африканців: це був такий же об'єкт німецької «цивілізаційної місії». Це був шок для німців, коли німецький Позен перетворився на польську Познань, а Східна Пруссія виявилася відірвана від основної території Німеччини смугою «Польського коридору», що мав дати новоствореній Польській державі вихід до Балтійського моря; і на додачу Данціг був виділений в окремий від Фатерлянду протекторат Ліги Націй. Останнім ляпасом німецькій національній гордості стала збройна анексія Литвою (про яку до війни взагалі ніхто у світі не чув) балтійського порту Мемель, інкорпорованого в Литву під назвою Клайпеда. Єдине, що примиряло німців із цим: Литва захопила Мемель не безпосередньо в Німеччини, але в тої ж таки Ліги Націй; і ще те, що Литва ставилася до Польщі чи не більш вороже, ніж сама Німеччина.

Перемир'я 11 листопада 1918 року припинило бої, але не морську блокаду Німеччини Королівським флотом. Німці голодували, особливо страждали діти. Від нестачі вітамінів почалась епідемія рахіту. У романі німецького ветерана Першої світової Еріха Марії Ремарка «Три товариші» героїня трагічно помирає від туберкульозу, що розвинувся через її голодування в дитинстві під час блокади.

«Зраджена й ошукана» (хоча насправді побита на полі бою, і це добре знало її військове керівництво) Німеччина

Текст Версальської угоди

була змушена підписати мир, у якому, крім згаданих територіальних утрат, визнала свою провину в розв'язанні війни та зобов'язалася сплатити високі репарації — відшкодування збитків країнам, чия землю окупували її війська. Німецьке військо було обмежене до 100 тисяч солдатів, без авіації, танків, важкої артилерії та підводних човнів. Німецький військовий флот, за винятком кількох кораблів берегової оборони, був зданий переможцям. 21 червня 1919 року його екіпажі затопили весь *Hochseeflotte* на британській військово-морській базі Скапа-Флоу.

Роззброюючи Німеччину, держави-переможці задекларували свою впевненість у тому, що тільки-но завершена війна має покінчити з усіма війнами. Окрім планів загального роззброєння, надії покладалися на новостворену Лігу Націй, що мала підтримувати мир у всьому світі. Але вона не мала у своєму складі ні США (чий сенат не ратифікував мирну угоду, побоюючись, що Америка буде й далі втягнута в європейські суперечки), ні Німеччини (розгляданої як винуватиця війни,

яка ще має заслужити право ввійти до Ліги), ні міжнародно-го парії — більшовицької Росії/ССРР.

Версальська угода не встановила розміру репарацій, які мала сплатити Німеччина. Це було зроблено на Лондонській конференції 1921 року: Німеччина мала сплатити 132 мільярди золотих марок, починаючи з червня 1921 року. Розраховатися остаточно за воєнні репарації Німеччина мала лише 2010 року. Фактично ці виплати мали на меті настільки послабити німецьку економіку, щоб запобігти переозброєнню країни.

Німеччина не мала можливості заробити такої суми експортом, тому уряд організував закупівлю твердої валюти, емітуючи необхідну кількість марок. Результатом стала «ваймарська» гіперінфляція, що й досі є «золотим стандартом», із яким порівнюють шалене зростання цін у всьому світі — від України 1993 року до Зімбабве чи Венесуели. Економічний механізм країни було зруйновано, що робило неможливим виплату репарацій. Британія була згодна суттєво зменшити німецький борг, але Франція, не маючи великої поблажливості після чотирьох років воєнного спустошення, вимагала виплат за узгодженим розкладом. Коли німецький уряд допустив перебої з виплатами, у січні 1923 року 60 тисяч французьких та бельгійських вояків увійшли до промислового серця Німеччини — Руру¹. Страйки та кампанія пасивного спротиву окупантам остаточно добила економіку країни. Заразом наочними виявилися суперечності в стані країн-переможців, бо Британія і США стали на бік Німеччини.

Один із найвизначніших економістів ХХ століття Джон Мейнард Кейнс, що брав участь у Паризькій мирній конференції як економічний радник британської делегації, назвав Версальську мирну угоду «Карфагенським миром». Освічені люди тієї епохи добре знали античну історію, тож альянса до жорстких умов, накладених Римом на переможений ним Карфаген, була абсолютно ясною. Своєю книгою «Економічні

---

¹ Французький прем'єр-міністр Реймон Пуанкаре (під час Великої війни він обіймав посаду президента Франції) вважав, що виплата німцями репарацій є абсолютною вимогою Версальської угоди, і якщо поступитися щодо одного її пункту, ніщо не стане на заваді дальшій ревізії угоди. Крім того, девізом тодішньої керівної партії було «*L'Allemagne paiera*» («Німеччина заплатить»).

наслідки миру» Кейнс зробив перший крок до делегітимізації Версальської системи як начебто у суті своїй несправедливої до Німеччини. Але уважніший знавець історії міг би сказати, що Карфаген досить швидко оклигав від удару і Римові знадобилася ще одна війна, щоб позбутися суперника. А Німеччина була насправді зовсім не так ослаблена Версальською угодою, як колись Карфаген.

Ваймарській республіці тоді пощастило, бо при її кермі опинилися державні діячі великого калібру, такі як Ялмар Шахт чи Густав Штреземан. Їхніми зусиллями гіперінфляцію було подолано в кінці 1923 року. Одночасно німецький уряд позбувся (через повне знецінення) внутрішніх позик, за допомогою яких Німеччина фінансувала війну. Штреземан (на той момент канцлер) також добився дипломатичними засобами виведення франко-бельгійських військ із Руру.

Ще 1922 року з Радянською Росією було укладено угоду, згідно з якою почалася економічна і військова співпраця двох парій Європи. Німецькі військовики могли експериментувати з танками, літаками та іншими новітніми засобами війни, до яких Німеччина офіційно не мала доступу, на російських теренах, заразом навчаючи нову генерацію червоних командирів тонкощів сучасної стратегії й тактики.

Маршал Фош ставить Німеччині умови миру. Карикатура, що відображує погляд переможців у Першій світовій війні

Німці також зуміли зачарувати американців демократичністю своєї нової конституції. Зрештою, обсяг репарацій було знижено, й Америка надала позику німцям, що на певний час розв'язало це питання. Друга половина 1920-х років стала епохою економічного піднесення, що особливо відчувалося на фоні недавніх злиднів.

У 1925 році в Локарно Німеччина уклала угоду із західними сусідами, якою гарантувалася непорушність її кордонів із Бельгією та Францією. Про непорушність кордонів Німеччини на сході не згадувалося. Штреземан і німецька верхівка розглядали цей факт як мовчазну згоду Франції й Британії на можливий перегляд тих кордонів у майбутньому. Саме так це було сприйнято в Польщі, беручи до уваги продовження пропагандистської кампанії проти Польщі в Німеччині одночасно з розгортанням економічного і військового співробітництва між Німеччиною й ССРР. Юзеф Пілсудський, котрий в травні 1926 року став після військового заколоту фактичним очільником Польської держави, відреагував однозначно: «Треба бути обережним! Франція відмовляється від нас, Франція зрадить нас!» Французько-польський союз (метою якого було стримування військової сили Німеччини, а символом стало, серед іншого, присвоєння Фердинанду Фошу звання маршала Польщі) став втрачати силу.

2. ПАЦИФІЗМ, ЕКОНОМІКА Й ДЕМОГРАФІЯ

Ціна Першої світової війни виявилася більшою, ніж будь-якої іншої війни в історії людства до того часу. Понад 100 мільйонів солдатів і матросів було мобілізовано на неї. Майже 10 мільйонів із них загинули від серпня 1914 до листопада 1918 року. Німеччина втратила 1,8 мільйона полеглих, Росія — 1,6 мільйона, Франція — 1,2 мільйона, а Британська імперія — майже 800 тисяч. Тому природною відповіддю на трагедію 1914—1918 років стало глибинне бажання суспільства уникнути повторення подібного. Серед електорату на-

брали популярності антивоєнні рухи й пацифістська культура. Усю Версальську систему разом із Лігою Націй можна розглядати саме як спробу забезпечити альтернативу війні. У 1928 році прем'єр-міністр Франції Бріан висунув концепцію відмови від війни в міжнародних відносинах. США і Франція стали спонсорами так званого пакту Келлогга—Бріана. До країн, що його підписали, належали також Німеччина і Японія. Безпосереднім наслідком пакту стала евакуація останніх британських і французьких окупаційних гарнізонів із Райнської Землі.

Діячі пацифістського руху (та й не лише вони) визнали за причини війни: систему міжнародних угод, що звела європейські країни у два ворожі блоки; передвоєнні перегони озброєнь; а особливо зацікавленість виробників зброї в державних замовленнях, що начебто спричинило підштовхування урядів до війни. Тема «лихварів війни» багато в чому збігалася з лейтмотивом комуністичної пропаганди про війну як продукт капіталістичного ладу, а також, в інкарнації «міжнародного/єврейського фінансового капіталу», із заявами правих і ультраправих партій багатьох країн Європи.

Наслідком став рух за колективну безпеку та роззброєння, що проходив під егідою Ліги Націй. У ситуації, коли багато країн вважали себе обділеними й не були зацікавлені в збереженні статус-кво, такий підхід не мав шансів на успіх. При цьому як електорат країн-демократій, так і їхні очільники подовжували ставитися з підозрою до двосторонніх угод про допомогу, проковтнувши брехню, що саме через такі угоди їхні народи було втягнуто в минулу війну.

Військові з усіх країн-учасниць Першої світової зайнялися вивченням та аналізом її досвіду. Французи орієнтувалися на техніку (яка, на їхню думку, виграла останній переможний наступ улітку—восени 1918 року), зокрема на ретельно скоординований артилерійський вогонь. Німці з армією, скороченою до 100 тисяч згідно з Версальською угодою, зайнялися поліпшенням мобільності, координації та підготовки особового складу. У Росії/СРСР також звернулися — з німецькою допомогою — до можливостей механізації та ідей «глибокої операції», чому сприяв як досвід громадянської війни, так і суттєва чистка старого офіцерського корпусу. Британці мали ще більш радикальний підхід: хоча вони під час світової війни

стали піонерами механізації сухопутних військ, через політичні імперативи вони сподівалися уникнути сухопутної війни взагалі, віддаючи перевагу стратегічному бомбардуванню та використанню морської сили. Усі тогочасні армії розуміли цінність моторизації, але всі також були свідомі видатків, пов'язаних із забезпеченням автотранспорту для масових армій.

Новим важливим фактором у мисленні про майбутню війну стала авіація. Вона відіграла іміджеву, але другорядну роль у 1914—1918 роках, але в наступне двадцятиліття зробила величезний стрибок уперед. Авіація перетворилася на символ сучасності і навіть — як стали вважати деякі військової теоретики, починаючи з італійця Джуліо Дуе, — могла мати вирішальну силу в майбутній війні. У Британії Королівські повітряні сили (*Royal Air Force (RAF)*) стали незалежним родом військ уперше у світі й одразу взяли курс на «незалежну», стратегічну роль, ставлячись до підтримки наземних військ як до чогось другорядного. До «загрози з повітря» у 1920—1930-ті роки ставилися як до рішучого фактора стримування можливого агресора. У 1932 році майбутній прем'єр Британії Стенлі Болдвін заявив: «Треба, щоб кожен усвідомив, що на землі немає сили, яка могла б захистити від бомбардування... Бомбардувальник завжди прорветься».

Важливим аспектом війни також став бурхливий розвиток електроніки. У 1920-ті роки радіо поширилося у всьому світі. Радіо дало можливість керувати військами в реальному часі на великих відстанях, координувати авіаційну підтримку (радіоапарати стали достатньо легкими, щоб установлювати їх на літаках і танках), амфібійні та морські операції (зокрема дії підводних човнів). Оскільки радіозв'язок можна було перехопити, вирішальним чином змінився характер розвідувальної війни. Можливість військового застосування електронних сенсорів (радарів) також стала очевидною наприкінці 1930-х років, революціонувавши систему протиповітряної оборони.

Якщо Британія, захищена зусібіч водою й *Royal Navy*, могла зробити ставку на стратегічну авіацію, Франція не мала змоги дозволити собі таких розкошів. Її сухопутний кордон з Німеччиною нікуди не подівся, і Франція мусила його захищати. 300 тисяч зруйнованих будинків і 20 тисяч знищених підприємств на теренах, якими прокотилася війна, природно

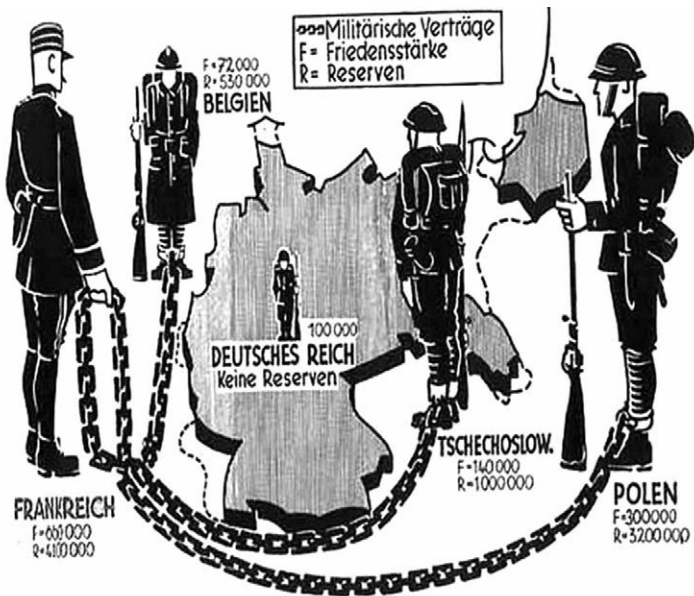
вели до думки, що нова війна, якщо вона буде, будь-що має точитися не на її землі. Підвалини для прийняття рішення про лінію Мажіно було закладено.

Із демографією було важче. У Франції жило 42 мільйони людей — удвічі менше, ніж у переможеного сусіда, у війні з яким французька армія винесла основний тягар. За кількістю населення навіть Італія трохи випереджала Францію. У французьких заморських володіннях жило ще 70 мільйонів, і солдати з колоній, особливо алжирці й тунісці, дуже допомогли у війні 1914—1918 років. Колоніальна армія також продовжувала набувати бойового досвіду, здобувши ціною 12 тисяч загиблих перемогу у війні в Марокко в першій половині 1920-х або стлумивши повстання в Сирії приблизно в той же час.

Оскільки традиційний союзник проти Німеччини — Росія — випала із цієї ролі, французькі військовики спробували замінити її союзом із новоутвореними державами Центрально-Східної Європи, насамперед Польщею. Проблема була також у тому, що хоча Франція й була відносно заможною в перерахунку на душу населення, але рівень розвитку промисловості був нижчий, ніж у Британії чи Німеччини. При цьому Франція була світовою державою, і її армію вважали найсильнішою у світі.

По інший бік Ла-Маншу, здавалося, Британія вийшла з війни безумовною переможницею. Її імперія досягла свого максимального розміру: 530 мільйонів населення на 13 мільйонах квадратних миль. Але з 1914 року державний борг зріс удесятеро, Британія була змушена ліквідувати більшу частину своїх зарубіжних інвестицій, щоб сплатити військові видатки, а довоєнну глобальну торговельну мережу, що була основою процвітання Британської імперії, було зламано. Американська промисловість, а також промисловість британських домініонів (Канади, Австралії, Нової Зеландії та Південної Африки, що починаючи з 1920-х років — де-юре з 1931 року — мали повне самоврядування) та Індії отримала під час війни величезний поштовх до розвитку і тепер конкурувала з промисловістю метрополії на світових ринках. Конкуренентоздатність британських товарів також підірвало повернення фунта до золотого стандарту на довоєнному рівні: британські товари виявилися надто дорогими на заморських ринках.

Економічний спад одразу після війни призвів до того, що безробіття на початку 1920-х років досягло п'ятої частини робочої сили. Оскільки 1918 року всі чоловіки, старші за 21 рік, а також усі жінки, старші за 30 років, отримали право голосу на виборах до парламенту, місце головної опозиційної політичної сили зайняла Робітничка («лейбористська») партія, затьмаривши ще недавно всесильну Ліберальну партію, а за її допомогою стали надзвичайно політично впливовими робітничі профспілки. Електорат не бажав миритись із «затягуванням пасків». Британія була першою країною, що стала індустріалізованою, а зараз вона першою відчула на собі тягар постіндустріалізації. Вона майже не отримала репарацій від Німеччини і роздратовано спостерігала, як із середини 1920-х німецька економіка пішла зростати на американських позиках, на які Британія не могла сподіватися, бо не

Німеччина у ворожому оточенні. Німецька карикатура 1920-х років мала на меті показати територіальні втрати Німеччини за Версалем, а також диспропорцію між дозволеними німцям збройними силами і збройними силами Франції та її союзників (Бельгії, Чехословаччини, Польщі)

була в змозі розрахуватися по своїх позиках у США, зроблених під час світової війни.

Британія продовжувала правити величезною імперією, до якої належали домініони, Індія, більша частина Африки на південь від Сахари, велика частина Південно-Східної Азії, Гонконг та території у Вест-Індії й Тихому океані. Їй також належав фактичний контроль над номінально незалежними Єгиптом та Іраком. Королівський флот був найбільшим військово-морським флотом у світі, що з базами в Гібралтарі, на Мальті, в Александрії та Сінгапурі міг досягти будь-якої точки світу. Валовий продукт імперії вдвічі перевищував аналогічний показник Німеччини (хоча за обсягом продукції промисловості Британію обігнали як США, так і Німеччина). Лондонське Сіті залишалося світовим фінансовим центром, хоча більше й не домінувало так, як до 1914 року. Британія все ще володіла величезними інвестиціями в Азії та Африці.

Утім економічні труднощі змушували уряд до прийняття важких рішень. Уряд намагався тримати під контролем державні видатки, і логічним джерелом економії були військові витрати. Під час каденції Вінстона Черчилля на посаді канцлера (міністра економіки та фінансів) було ухвалено рішення: фінансування збройних сил проводиться за принципом, що в найближчі 10 років великої війни не буде, відповідно не буде потреби в масових експедиційних силах¹. Це рішення підтверджувалося щороку з катастрофічними наслідками для обороноздатності імперії. Особливо постраждала армія, але Королівський флот також відчув на собі скорочення фінансування. На початку 1920-х років командування флоту дійшло висновку, що епоха лінкорів закінчилась і головною силою флотів стають авіаносці. Але програму побудови семи авіаносців скоротили до двох.

Як і у випадку Франції, демографія була не на боці Британії. Населення Британії становило лише 48 мільйонів. Звичайно, 350-мільйонна Індія дала під час світової війни тримільйонну

---

¹ Ухвалене 1919 року, це рішення звучало так: «Слід припустити, що Британська імперія не буде втягнена в жодну велику війну протягом наступних 10 років і що для цієї цілі не знадобиться жодних експедиційних сил... Основна функція збройних і повітряних сил полягає в забезпеченні гарнізонами Індії, Єгипту, нових підмандатних територій та всіх територій під британським контролем (за винятком тих, що мають самоврядування), а також у необхідній підтримці цивільної влади вдома...»

армію, але її переважно планувалося задіяти для захисту британських інтересів на Близькому Сході та в Південно-Східній Азії. Гіпотетична війна в Європі потребувала армії з метрополії. Певну допомогу надавали «білі» домініони (їхні солдати склали 16 % британської армії під час світової війни), але навіть із десятима мільйонами канадців, сімома — австралійців, півтора мільйонами новозеландців та двома — білих південноафриканців демографічний потенціал був усе одно менший від німецького. При цьому підтримка домініонів не була гарантованою. Військовий призов було скасовано 1919 року, і до 1938 року британська армія була дуже малою за тогочасними мірками, непридатною для великої війни в Європі, розпорошеною у всій імперії. Короткий час, 1918 року, Британія мала масову національну армію, до складу якої входили громадяни, призвані на військову службу, оснащені сучасною зброєю і тактичною доктриною. Саме ця армія виграла світову війну. Але такий союз армії і народу не був щасливим, і повоєнну демобілізацію та десятиразове зменшення армії практично всюди сприйняли схвально.

Середземне море та Суецький канал забезпечували зв'язок між метрополією та Індією. Безпека цього зв'язку покладалася на дружні відносини з Італією. А там саме відбулися радикальні зміни. Італійці (що втратили на війні майже стільки ж убитими, скільки Британія) під час Паризької мирної конференції були дуже розчаровані своїми набутками та звинувачували в цьому Британію. Італійцям також не подобався фактичний контроль Королівського флоту над Середземним морем із баз у Гібралтарі, на Мальті та коло Суецького каналу — це потенційно ставило під загрозу лінії комунікацій між Італією та її новоздобутими колоніями в Північній Африці.

Італія була найбіднішою з великих європейських держав як абсолютно, так і в розрахунку на душу населення, із величезним розривом між промисловою північчю та аграрним півднем. Демографічний тиск вдавалося послабити масовою міграцією італійців до Північної й Південної Америки та гастарбайтерством у країнах Північної Європи. З 1925 року емігрувати до США стало надзвичайно складно, а економічна криза 1929 року унеможливила й друге. Соціальна напруга по світовій війні почала вилитись у піднесення руху

радикальних партій як лівого, так і правого спектра, аж доки 1922 року на чолі уряду опинився лідер партії фашистів, колишній соціаліст і герой світової війни Беніто Муссоліні. Його керівним принципом став державний корпоралізм: «Усе в державі, нічого поза державою, нічого проти держави». Не особа, не клас, а народ і держава мали стати в центрі уваги. Муссоліні марив поступом і сучасністю, що їх уособлювали автомобілі (завод «ФІАТ» у Турині) та літаки, які мали стати основною зброєю майбутньої війни.

3. ВЕЛИКА ДЕПРЕСІЯ І ВОЖДЬ НАРОДУ

Австрієць за походженням, Адольф Гітлер пройшов усю війну від початку до кінця, був двічі нагороджений найвищою солдатською нагородою за відвагу, Залізним хрестом, зазнав поранення. Він був упевнений, що в поразці Німеччини у війні винні соціалісти та євреї, які зрадницьки влаштували революцію в листопаді 1918 року. По війні Гітлер почав політичну діяльність в одній із численних радикальних партій і виявив у собі величезний хист публічного промовця. Його Націонал-соціалістична німецька робітничка партія (*NSDAP*, нацисти) стала помітною, хоч і маргінальною політичною силою. Під час свого короткого ув'язнення за організацію невдалої спроби військового заколоту проти уряду Баварії 1923 року Гітлер написав свою програмну книгу «*Mein Kampf*» («Моя боротьба»). Керуючись ідеями соціального дарвінізму, Гітлер твердив, що боротьба між расами є науково доведеним законом природи і що в цій боротьбі вищій, «арійській» расі (німцям) споконвічно протистоїть руйнівна «єврейська раса», на цей момент уособлена як міжнародними фінансистами-плутократами, так і більшовицьким режимом. Гітлер також стверджував, що для розвитку німцям необхідно отримати *Lebensraum* (простір для життя), до того ж не абиде, а в Україні, де талант німців до хліборобства має найкращі шанси розквітнути. Логічно випливало, що для цього необхідно знищити єврейський більшовицький

режим. Серед першочергових завдань було повернення втрачених після 1918 року територій. Мало хто взяв цю книгу до уваги, коли вона вийшла з друку.

У 1929 році почалася світова економічна криза. Число безробітних у країні підскочило з одного мільйона напередодні кризи до трьох мільйонів у січні 1930 року. На виборах до райхстагу (парламенту Німеччини) у вересні 1930 року позаурядова *NSDAP* отримала 18,5 % голосів і 107 депутатських мандатів, перемістившись із маргінесу на місце другої за величиною партії (соціал-демократи мали 143 мандати, а комуністи — 77). Американський мораторій на виплату позик улітку 1931 року прийшов надто пізно, щоб запобігти такому посиленню нацистів.

Дальша криза лише грала на руку Гітлерові. Німецький експорт скоротився на дві третини, шість мільйонів німців залишилися без роботи. На виборах 1932 року вже 14 мільйонів (37 %) проголосували за нацистів, забезпечивши партії 230 депутатських місць. За соціал-демократів проголосували 22 % (133 мандати) і 14 — за комуністів (89 депутатів). У квітні того ж року Гітлер лише трохи на президентських виборах поступився попередньому президентові, національному герою фельдмаршалові Гінденбургу.

Альтернативою могла бути лише коаліція соціал-демократів із комуністами (що після нових виборів мали вже 100 депутатських місць), але керівництво Комінтерну (керівного органу всесвітньої мережі комуністичних партій, що виконував вказівки більшовицької верхівки ССРР) вважало соціал-демократів більшими ворогами, ніж нацисти. Не маючи змоги згуртувати більшість депутатів на підтримку свого уряду, останній канцлер Ваймарської республіки генерал Курт фон Шляйхер подав у відставку. 30 січня 1933 року президент Гінденбург призначив канцлером Гітлера. За день райхстаг було розпущено, нові вибори призначено на березень.

У новому уряді, крім Гітлера, було лише два міністри-нацисти. Підпал будівлі райхстагу дав Гітлеру унікальну можливість залякати німецькі еліти примарою комуністичного заклоту (звинувачений у підпалі іммігрант із Голландії Маринус ван дер Люббе був одинаком, не пов'язаним з кому-

ністами нічим, окрім симпатій¹) — нацистські штурмовики розгорнули кампанію політичного насильства, на яку офіційні сили правопорядку були змушені дивитися крізь пальці. Навіть за таких умов нацисти отримали лише 44 % голосів і 288 депутатських місць, тоді як комуністи — 81 мандат, тобто більше, ніж на виборах 1930 року. Гітлер добився того, що більш як дві третини депутатів проголосували за надання уряду виняткових повноважень. Уже в березні зникли соціал-демократичні й комуністичні профспілки та преса, в Дахау відкрився перший концтабір, нацисти отримали контроль над земельними парламентами. У кінці року референдум схвалив перетворення країни на однопартійну нацистську державу. У серпні наступного року, після смерті президента Гінденбурга, інший референдум схвалив (89,93 % «за») злиття посад президента і канцлера в одній — вождя (фюрера) німецького народу. Вождем став Гітлер, що за місяць перед смертю Гінденбурга наказав ліквідувати без суду (звинувативши в підготовці збройного заколоту) верхівку парамілітарних штурмових загонів і таким чином опинився на вершині нічим не обмеженої абсолютної влади.

У жовтні 1933 року Німеччина демонстративно вийшла з Ліги Націй і припинила участь в організованій США Світовій конференції із роззброєння. Причиною, заявили німецькі представники, була неефективність і нерезультативність обох установ, а також лицемірство світових держав. Приводом до власне акту стала німецька пропозиція, щоб усі сусідні з нею країни скоротили свої армії до рівня 100 тисяч вояків — того самого, що Версальська угода дозволяла німцям. Очікуваний скепсис інших держав дав привід німцям гучно хряснути дверима, зберігши моральну перевагу.

У липні 1934 року нацисти зробили спробу державного перевороту в Австрії, під час якого загинув австрійський канцлер Енгельберт Дольфус. Муссоліні, що не бажав раптово отримати за сусіда збільшену Німеччину, наказав демонстративно пересунути італійську армію до кордону з Австрією.

---

¹ На момент підпаду райхстагу навмисний підпал за німецькими законами не карався стратою. Гітлер вирішив продемонструвати, що судова система тепер повністю під його владою. Закон було змінено, і ван дер Люббе поклав шию під сокиру ката.

Гітлер зрозумів натяк — німецькі нацисти не прийшли на допомогу австрійським, і заколот було придушено. Британія і Франція вирішили, що Муссоліні зможе виконати роль стримувача агресивних намірів Німеччини. У квітні 1935 року Муссоліні на берегах озера Маджоре в Стрезі підписав угоду з прем'єр-міністрами цих двох країн, П'єром Лавалем та Рамсеєм Мак-Дональдом, яка ще раз підтвердила Локарнські угоди та окремішність Австрії й зобов'язала сторони опиратися спробам Німеччини ревізувати Версальську угоду.

За рік Гітлер зміг записати собі в актив значний успіх на міжнародному фронті. Добіг кінця термін протекторату Ліги Націй над Сааром, і на референдумі 90 % виборців Саару підтримали повернення цієї маленької, але надзвичайно важливої з погляду промисловості та корисних копалин землі до Німеччини. Такий результат було багато в чому забезпечено образом нової, розквітлої під берлом націонал-соціалізму Німеччини.

Програмою громадських робіт, зокрема будівництвом досі знаменитих автобанів, розгортанням промислового виробництва, спрямованого на переозброєння Німеччини, нацистський режим фактично ліквідував безробіття та подолав економічну кризу попередніх років. Нацистська економічна програма не базувалася на жодній теорії, але її можна назвати «інстинктивним кейнсіанством»: фінансування державних інвестицій та громадських робіт коштом бюджетного дефіциту та гарантовані державні замовлення промисловим фірмам. Від січня 1933 року до кінця року наступного половина безробітних знайшла роботу, а 1936 року Німеччина могла пишатися повною зайнятістю. У серпні 1939 року лише 34 000 німців були зареєстровані як безробітні. Недарма партія мала назву як національної, так і робітничої.

Намір вирватися з рамок Версальської угоди відігравав дуже значну роль в економічній політиці нацистів. На початку 1933 року в авіаційній промисловості працювали три тисячі робітників, що випускали кількадесят літаків на рік. За шість років 250 тисяч робітників могли видавати три тисячі бойових літаків на рік. Улітку 1934 року британський парламент прийняв постанову про розширення *RAF* — це був перший крок від політики заощадження на зброї, що панувала від кінця світової війни. «10-річне правило» було скасовано, і до кінця року

Генерал Ганс фон Зеект, командувач військових сил Ваймарської республіки, приймає парад. Кожен зі ста тисяч вояків райхсверу був підготований для того, щоб обійняти посаду, на два ранги вищу за свою, щойно Німеччина вирішить збільшити військо

під впливом новин із Німеччини вже узгоджені плани було ще збільшено. У березні наступного року британський уряд оприлюднив «білу доповідь» щодо програми переозброєння¹. У відповідь на це, а також на подовження вдвічі строку військового призову до французької армії Гітлер оприлюднив існування німецьких військово-повітряних сил (*Luftwaffe*), оманливо ствердивши, що вони за розміром уже дорівнюють британським і ще зростатимуть, а незабаром заявив про відновлення призову до армії та скасування версальських обмежень на розмір збройних сил Німеччини. Гітлер запропонував Франції укласти нову угоду, що обмежила б розмір німецької армії до 300 тисяч (французи щосили намагалися втримати свою армію на рівні 350 тисяч), а *Luftwaffe* до 50 % від французьких повітряних сил. Франція відмовилась, і Гітлер мав розв'язані руки для нарощування своїх збройних сил.

Прагнучи хоч якимось чином стримати основну для себе — морську — загрозу з боку Німеччини, британський уряд пішов на укладення в червні 1935 року угоди з Німеччиною,

---

¹ Але ще 1936 року британська армія витрачала більше грошей на фураж для коней, ніж на бензин.

що повертала їй право мати повноцінний військовий флот, але з числом великих кораблів, не більшим за 35 % від такого числа Королівського флоту. У кількості підводних човнів британці згодні на паритет, вважаючи, що минулої війни вони досить успішно нейтралізували німецьку підводну загрозу. Французький уряд обурився, але Франція також нічого не збиралася робити, щоб покласти край німецькій експансії.

Під час перемов у Стрезі в Муссоліні склалося враження, що Британія і Франція не заважатимуть його планам щодо захоплення Абіссинії (Ефіопії). Окрім звичайної імперської експансії, на Муссоліні також тиснув тягар історії — Італія мала змити кров'ю ганьбу поразки 1896 року від армії імператора Абіссинії. Але Абіссинія була членом Ліги Націй, і агресія проти неї була зустрінута економічними санкціями. Вони були надзвичайно м'якими, але відкрите невдоволення західних демократій підштовхнуло Муссоліні від протистояння з нацистською Німеччиною до союзу з нею. Угоду, що отримала назву «вісь Берлін—Рим», було укладено вже 1936 року.

У березні того ж року німецькі війська ввійшли в Райнську Землю. Гітлер заявив, що це крок у відповідь на союз, укладений 1935 року між Францією та ССРР. Часто кажуть, що, якби тоді Британія та Франція діяли рішуче та ввели власні війська в Райнську Землю, Гітлер би спасував, втратив свій престиж і, можливо, був би усунутий від влади. Реально — навряд чи. Британія просто не мала сухопутних військ для нової війни в Європі. Демілітаризація була вимогою Франції й мала захищати французів та бельгійців, але ж вони самі не ворухнули й пальцем. Нарешті, хоча німці ввели лише три батальйони в Райнську Землю, якби французи все-таки рушили вперед, цим батальйонам було б віддано наказ захищатися. Вони б устигли виграти достатньо часу для підходу підкріплень новоствореної армії, і повторна демілітаризація виявилася б надто коштовною для їхніх супротивників.

Зайнявши Райнську Землю, німецька армія одразу почала роботу зі зведення системи укріплень, на прориві якої в 1944—1945 роках британці й американці поклали чимало життів своїх вояків. Бельгія ж, побачивши, що Франція не має бажання захищати свої інтереси від можливої німецької агресії,

припинила військову співпрацю з Францією та оголосила про свій нейтралітет.

Німеччина не отримала жодних санкцій від міжнародної спільноти через фактичну денонсацію Версальської угоди. Навпаки, авторитет Гітлера стояв високо як усередині країни, так і за її межами. Олімпійські ігри, що відбулися в Берліні в серпні 1936 року, стали особистим тріумфом «вождя німецького народу».

Улітку того ж 1936 року Гітлер поставив мету підготувати Німеччину до оборонної війни через чотири роки і до війни агресивної — через сім. Загрозою, від якої ця програма мала захистити, був ССРР (що з прийняттям нової конституції в грудні того ж року перетворився на СРСР). Сталінські п'ятирічки, при всіх своїх жахіттях, включно з Голодомором, привели до великого зростання військового потенціалу більшовицької диктатури. Але на шляху до війни такого масштабу перед Німеччиною стояли великі перепони. У неї було мало сировини для виробництва такої кількості зброї, не вистачало іноземної валюти для закупівлі за кордоном нафти, гуми та кольорових металів, необхідних для авіації та війни моторів. Тому почалась реалізація великої й дорогої програми створення виробничих потужностей для виробництва синтетичних мастил і синтетичної гуми, а також створення нових металургійних виробництв у рамках чотирирічної економічної програми.

Улітку 1936 року в Іспанії спалахнула громадянська війна, у якій проти уряду лівих партій, що розпочав широку програму соціально-економічних змін, виступила іспанська армія. Лідеру заколотників, генералові Франсіско Франко, прийшли на допомогу Італія та Німеччина, тоді як уряд Іспанії підтримала Франція, де щойно прийшов до влади «Народний фронт» лівих партій, а пізніше — СРСР. Для нацистської Німеччини, як і для сталінського СРСР, війна в Іспанії стала експериментальним майданчиком для перевірки в дії зразків новітньої військової техніки і тактики їх використання. Повітряні бомбардування міст — особливо знищення 1937 року з повітря літаками німецьких «добровольців» міста Герніка на півночі Іспанії — начебто підтверджували тезу, що «бомбардувальник завжди прорветься», та додавали сили аргументам тих, хто

виступав за те, що мир у Європі має бути збережений за будь-яку ціну. Гітлер мав іншу думку.

4. НА ПОХИЛІЙ ПЛОЩИНІ

У листопаді 1937 року Гітлер виступив перед керівництвом збройних сил Німеччини. Зміст виступу відомий зі стенограми, яку вів ад'ютант Гітлера (за чиім іменем цей документ отримав назву «меморандум Госсбаха»). Гітлер заявив, що його мета виходить за межі просто знесення Версальської угоди та повернення відторгнутих у Версалі німецьких територій і колоній. Метою є «збереження расової спільноти» (*Volksmasse*) та забезпечення її зростання. Для цього необхідно забезпечити *Lebensraum*, що неможливо без війни, бо «сила... є основою експансії», до того ж було ясно: цей простір реально отримати лише на сході, який лежить під владою більшовицького режиму.

У листопаді 1937 року Муссоліні приєднався до Антиконтинентівського пакту, спрямованого проти СРСР та укладеного між Німеччиною і Японією на рік раніше. У березні 1938 року Гітлер мав вільні руки щодо Австрії: Італія була на його боці.

У липні 1936 року Гітлер уклав з австрійським канцлером Куртом фон Шушніггом угоду, згідно з якою Австрія зобов'язувалася йти у фарватері німецької зовнішньої політики, а Німеччина визнавала окремішність Австрії. У лютому 1938 року Шушнігг погодився не чинити перепон австрійським нацистам і навіть призначити одного з їхніх очільників, віденського адвоката Артура Зайсс-Інкварта, на посаду міністра внутрішніх справ. Але зразу по тому канцлер вирішив підкріпити існування незалежної Австрії референдумом. Під загрозою вторгнення німецького війська Шушнігг подав у відставку на користь Зайсс-Інкварта, що запросив «братерські війська» (які вже й так почали вступати в Австрію) окупувати свою країну. Це сталося 10—11 березня 1938 року. Пізніше референдум, проведений нацистами, дав абсолютну більшість голосів на користь поглинення Австрії Німеччиною.

*Депутати райхстагу вітають Гітлера з нагоди приєднання
Судетів до Райху. Листопад 1938 року*

Західні демократії розцінили *Anschluss Österreichs* як відверте міжнародне насильство. Статус-кво змінився настільки, що про якусь збройну акцію проти «Великої Німеччини» не було й мови, тим більше що про підтримку більшістю австрійців ідеї про з'єднання з Німеччиною в одну державу було відомо ще 1919 року. Одразу ж стала очевидною й наступна ціль амбіцій Гітлера — Чехословаччина. У її областях, що межували з Великою Німеччиною, проживало 3 мільйони етнічних «судетських» німців (друга за розміром етнічна група Чехословацької Республіки (ЧСР)), які ще в листопаді 1918 року спробували проголосити окрему німецьку державу, швидко придушену чеськими військами. Коли світова економічна криза початку 1930-х років вдарила особливо сильно по їхніх землях (де розташовувався великий шмат промислового потенціалу ЧСР), стосунки між чехами й судетськими німцями зовсім погіршилися. Німеччина розгорнула пропагандистську кампанію про «утиски» братів по расі¹.

¹ Детальніше про чесько-німецький конфлікт у міжвоєнний період можна прочитати в книзі Івана Гоменюка «Провісники Другої світової».

Уже через тиждень після аншлюсу комітет міжнародної політики британського кабінету дійшов висновку, що стратегічне становище Чехословаччини безнадійне. Було відомо, що ЧСР має угоди про допомогу з Францією та СРСР. Останній був зобов'язаний прийти на допомогу чехословакам лише за умови, що їм допомагатимуть також і французи; до того ж СРСР не мав кордону з ЧСР. Але Британія прийняла рішення не надавати гарантій ЧСР й не підтримувати французькі гарантії. Видавалося, що нацистські вимоги, щоб усі німці жили в одній державі, логічні та зрозумілі. Політика «умиротворення» базувалася на тому, що варто виправити найбільш кричущі недоліки версальської системи, і ні в кого не буде причин порушувати мир у Європі. На жаль, політики західних демократій помилково вважали, що їхня логіка є такою ж, як і логіка їхніх опонентів з тоталітарних держав. При тому і Британія, і Франція прискорили свої зусилля з переозброєння — якщо «умиротворення» не забезпечить миру, то воно принаймні може дати час на нарощування збройних м'язів.

Чехословацька криза була предметом дискусії під час візиту французького прем'єр-міністра Едуара Даладье до Лондона у квітні 1938 року. Даладье намагався забезпечити британську підтримку на випадок конфронтації з німцями, тому всіляко розписував, які гарні вояки чехи, а також наскільки цінним союзником стане СРСР. На це британський прем'єр-міністр Невілл Чемберлен та міністр закордонних справ Едвард Фредерік Ліндлі Вуд, віконт Галіфакс відповіли, що після поглинення Австрії німці вже оточили половину ЧСР із трьох боків, а Червона армія СРСР після оргії шпигунських процесів, що почалася 1937 року і тривала, фактично позбавлена вищого командування і має дуже сумнівну цінність як військовий союзник¹.

---

¹ Леон Блюм, французький соціаліст, що був прем'єр-міністром Франції 1936 року, після війни розповів у виступі перед французьким парламентом, що чехословацький уряд наприкінці 1936 року попередив його: розвідка ЧСР має інформацію про співпрацю вищого військового керівництва СРСР із Німеччиною. Процес проти маршала Тухачевського та інших вищих військовиків Червоної армії в середині 1937 року оприлюднив такі самі звинувачення. Нині відомо про проведену німецькою розвідкою успішну кампанію дезінформації, спрямовану на дискредитацію керівництва Червоної армії, а тоді це надзвичайно підірвало репутацію збройних сил СРСР серед країн, що стали перед проблемою, як протистояти агресивним намірам нацистської Німеччини.

У травні ситуація надзвичайно загострилася. Чутки про концентрацію військ коло кордону ЧСР призвели до того, що чехословацька армія зайняла оборонні позиції вздовж кордонів з Німеччиною. Загибель двох судетських німців під час інциденту з чехословацькими прикордонниками підлила олії у вогонь німецької пропагандистської кампанії проти ЧСР. Склалося враження, що ось-ось розпочнеться війна. Франція й СРСР виступили з заявами, що підтвердили їхні зобов'язання прийти на допомогу ЧСР у разі агресії проти неї. Британія також виступила з заявою, де хоч і не йшлося прямо, що вона підтримає Чехословацьчину, але її можна було зрозуміти саме так. Згодом напруга спала, бо німці не збиралися атакувати саме тоді (їхній генеральний штаб вважав, що треба спершу зібрати врожай, — пам'ятаючи, який вплив мала морська блокада Німеччини на ситуацію з харчами в 1914—1918 роках), — але міжнародна преса виставила ситуацію так, буцімто Гітлер злякався погроз силою з боку Франції та Британії. Ясна річ, вибачити таке вождь німецького народу не міг. «Зелена тека» («*Fall 'Grün'*») із планом війни проти ЧСР була готова.

Значна частина німецьких генералів вважала, що Німеччина не може виграти війну проти коаліції Франції, Британії та ЧСР, і її представники навіть зондували ґрунт із британським урядом щодо можливості антигітлерівського перевороту в разі початку такої війни. Ніяких конкретних планів у них не було, і Чемберлен не наважився покласти на такий варіант, щоб зайняти жорстку позицію в конфронтації з Німеччиною. Британські домініони дали зрозуміти, що не підтримають втручання метрополії в нову європейську війну¹. Військові радники британського прем'єра також підтвердили, що Британія до війни не готова. Це була правда — *RAF* на той момент мали десь півдесятка ескадрилей сучасних винищувачів, виробництво «спітфайрів» та «гаррикейнів» лише розгорталось, тоді як німецькі «*Messerschmitt Bf 109*» уже кілька років були на озброєнні *Luftwaffe*, а мережа радіолокаційних станцій протиповітряної оборони лише будувалася. Без підтримки Британії Франція також не збиралася воювати. Обидві країни почали диплома-

---

¹ Канадський прем'єр-міністр Маккензі Кінг був узагалі скептично налаштований щодо слов'ян, заявивши, що в Канаді слов'яни опираються асиміляції й ніколи не стануть добрими громадянами.

Чемберлен і Гітлер у Мюнхені. Вересень 1938 року

тичний тиск на чехословацький уряд, щоб той погодився на вимоги Судетонімецької партії, що на той момент перебрала на себе представництво інтересів судетських німців.

Якби криза справді стосувалася прав національних меншин, то вона б скінчилась у серпні 1938 року, коли, піддавшись на тиск, чехословацький президент прийняв усі вимоги. Але Гітлеру потрібна була війна проти слабшого сусіда, тож Конрад Генляйн, лідер Судетонімецької партії, керований із Берліна та підтримуваний усією міццю німецької державної пропагандистської машини, заявив про нові вимоги — плебісцит про приєднання місцевостей, де проживають судетські німці, до Великої Німеччини. 10 вересня цю вимогу повторив Гітлер на з'їзді нацистської партії в Нюрнбергу. У Судетській області почався збройний заколот, і уряд ЧСР ввів там військовий стан. Усім було ясно, що війна з Німеччиною — це справа кількох днів.

Щоб запобігти війні, Чемберлен пішов на безпрецедентний крок, заодно започаткувавши практику «зустрічей на вищому рівні», що стала звичною в наступні десятиліття. 15 вересня він прилетів (уперше в житті сівши в літак) до Німеччини на особисті перемовини з Гітлером. Повіривши абсолютно брехливій заяві Гітлера про те, що чехи вбили три сотні судетських

німців, Чемберлен погодився («в принципі», як він гадав) на те, що Судети мають перейти до Німеччини, — не забезпечивши перед тим згоди ні Франції, ні ЧСР — й переконав себе в тому, що амбіції Гітлера обмежуються лише Судетами.

Що це було не так, Чемберлен міг би пересвідчитися вже наступного дня, якби дізнався, що Гітлер наказав створити добровольчий корпус із судетських німців-утікачів до Німеччини. Очолюваний офіцерами СС, він за два тижні нараховував 35 тисяч осіб. Але Чемберлен мав переконати французького прем'єра Даладье, що якраз дуже сумнівався в остаточності цілей нацистського диктатора. Зрештою француз погодився, але вибив із британців гарантію підтримки Чехословаччини. 21 вересня 1938 року британці й французи поставили питання руба перед урядом ЧСР — ті мали згодитися на ампутацію найбільш промислово розвинутих регіонів країни, у яких до того ж було розташовано оборонні лінії. Урешті президент ЧСР Едвард Бенеш здався, і Чемберлен знову полетів до Німеччини повідомити Гітлера, що той отримав усе, чого жадав.

Насправді Гітлер жадав війни, що змила б кров'ю ганьбу листопада 1918 року з німецького народу. Тому він заявив Чемберлену, що або чехи забираються з Судетів через тиждень, або німецьке військо починає війну. За цих умов Франція заявила, що збройно підтримає ЧСР, та почала мобілізацію. Намітилися і деякі просування з військовою допомогою СРСР Чехословаччині — Румунія гіпотетично погодилася на можливість перельоту червоних літаків уздовж її північного кордону до ЧСР. Але схоже на те, що войовнича антифашистська риторика радянської пропаганди працювала лише на створення відповідного іміджу і реально СРСР не збирався посилати свої війська захищати територіальну цілісність ЧСР.

Британія також заявила, що підтримає Францію. Королівський флот було приведено в бойову готовність, і в Лондоні почали споруджувати бомбосховища, встановлювати зенітні гармати та роздавати населенню протигази на випадок хімічної атаки з повітря. Німецька пропаганда за попередні місяці створила враження, що міць *Luftwaffe* набагато більша, ніж було насправді, — лідери Франції й Британії реально вважали, що з початком війни Лондон і Париж будуть розтроснені з повітря. Британське воєнне планування припускало,

що в перший день війни на Лондон упаде 3 500 тонн бомб і 600 тисяч жителів загинуть від повітряних бомбардувань у перші півроку. Насправді під час німецької бомбардувальної кампанії в 1940—1941 роках за сім місяців було вбито й поранено вдсятеро меншу кількість людей — але перед війною на це не можна було розраховувати. 27 вересня Чемберлен виступив із сумнозвісною промовою, з якої назавжди залишився в історичній пам'яті світу пасаж про те, що «дивно, ми маємо йти на війну заради далекої країни, про яку нічого не знаємо».

У пошуках засобів відвернути невідворотну війну зранку наступного дня британські дипломати звернулися до Муссоліні з ідеєю провести чотиристоронню конференцію для залягодження чехословацької кризи. Нацистське керівництво (зокрема Герінг), непокоячись перспективою війни, зуміло вмовити Гітлера пристати на пропозицію мирного врегулювання. Запропонована зустріч почалася 28 вересня в Мюнхені й дала Гітлеру все, що він хотів, окрім війни. Чехословацьких представників на зустріч не запросили, вони чекали на її результат у готелі неподалік. Не запросили й представників СРСР, і Сталін про це не забув.

«Мюнхен» увійшов у мови світу як синонім ганьби й капітуляції, але зразу по ньому всі європейці (за винятком чехів, що втратили 20 % території країни) відчували величезне полегшення й радість — війни не буде. Чемберлена й Даладье зустрічали вдома натовпи з квітами. Але менш ніж за два місяці суспільна думка в західних демократіях різко змінилася — єврейський погром на всій території Німеччини, що ввійшов до історії під назвою *Kristallnacht*, «ніч кришталю» (від розбитого скла вікон єврейських будинків та вітрин магазинів), трохи підняв завісу над справжнім обличчям нацизму. Анексія (у вигляді «протекторату») Чехії та Моравії (після проголошення незалежності Словаччини під тиском з Берліна) в середині березня 1939 року розвіяла останні ілюзії щодо того, чи можна вірити Гітлерові. Через тиждень Британія і Франція заявили, що захистять Бельгію, Голландію чи Швейцарію від можливого нападу, а ще за тиждень Чемберлен надав гарантію незалежності Польщі та вмовив французів приєднатися до неї. Пізніше він надав таку ж гарантію Греції та Румунії — після того як Муссоліні анексував Албанію, що давно вже перебувала у сфері впливу Італії.

*Ріббентроп підписує угоду між Райхом і СРСР. 23 серпня 1939 року.
Позаду нього стоять надзвичайно задоволені Молотов і Сталін*

Існує думка, що якби західні демократії діяли рішучіше восени 1938 року — тобто довели ситуацію до початку війни, — шанси перемогти були б вищі, ніж виявилися, коли війна таки розпочалася. На жаль, це ділянка альтернативної історії, тобто більш чи менш обґрунтованої фактами фантазії. Проте найімовірніше, що, по-перше, не сталося б жодного заколоту генералів, по-друге, німецька армія розгромила б армію ЧСР протягом двох чи трьох тижнів (розхвалювані прикордонні укріплення були сильні лише на нечисленних ділянках, розташовані на теренах із ворожим до ЧСР населенням, а стратегічне становище ЧСР у протистоянні з Німеччиною було тяжким ще до аншлюсу, а після нього стало безнадійним). Після цього її було б перекинуто на захід на підтримку військ, що тримали б оборону на Західному валі, тоді як Франція й Британія лише мобілізували б свої війська, а Британія мала б іще впровадити військовий обов'язок. У кращому разі склалася б патова ситуація позиційної війни, до якої населення західних демократій у будь-якому разі не мало ентузіазму.

Війна була фактично єдиним логічним наслідком у тому числі й внутрішньої політики нацистів. Німецька економіка, налаштована на виробництво «гармат замість масла», вичерпала запаси сировини та твердої валюти для її закупівлі за кордоном. Дещо допомогли золотовалютні запаси Австрії та Чехословаччини, привласнені нацистами в 1938 та 1939 роках, але й вони наближалися до кінця. Німецький Райхсбанк ледве був здатний фінансувати дедалі більший дефіцит державного бюджету продажем облігацій внутрішньої позики. І це були лише додаткові аргументи до ірраціонального (хоча з погляду його ідеології абсолютно раціонального) бажання Гітлера якнайскоріше розпочати війну. Тому замість того, щоб зреагувати на британські гарантії так, як очікував Чемберлен, — тобто відмовитися від війни, — Гітлер 27 квітня 1939 року скасував угоду 1935 року з Британією щодо морських сил (того ж дня Британія впровадила військовий призов для молодиків віком 20 і 21 рік), а наступного місяця уклав із Муссоліні військовий союз. Було також денонсовано пакт із Польщею про ненапад, і нацистська риторика щодо німецької меншини в Польщі, про «незносність» неналежання «німецького міста Данціга» до Німеччини та відділення Східної Пруссії від основної території Німеччини «Польським коридором» почала нагадувати риторіку щодо Чехословаччини на рік раніше.

Незважаючи на відразу до більшовицького режиму та великий скепсис щодо бойових якостей Червоної армії, Британія та Франція намагалися заручитися підтримкою СРСР проти нацистської агресії. Ще до надання гарантій Польщі Чемберлен пропонував спільні консультації з цієї проблеми між Британією, Францією, Польщею та СРСР. Радянський Союз висунув пропозицію тристоронніх перемов (вважаючи, згідно зі своєю парадигмою, що Польща є лише маріонеткою західних капіталістів). Ці перемови велися досить мляво, бо сторони не довіряли одна одній і вважали (з часткою справедливості, що відкрита до дискусії), що інша бажає втягнути її у війну з Німеччиною сам на сам. Варто відзначити, що СРСР зажадав у Британії та Франції дозволу на прохід через території Польщі та Румунії в разі війни з Німеччиною. Західні демократії не могли надати такого дозволу, не отримавши згоди від цих країн, — ті не бажали бачити в себе Червону армію,

слушно підозрюючи, що, раз її впустивши, виставити буде непросто. Занепокоєння також викликала спроба СРСР внести в угоду поняття «непрямої агресії», що, з погляду Британії та Франції, могло б втягнути їх у війну через фактично будь-які події в малих країнах, що межували з СРСР.

23 серпня 1939 року стався міжнародний землетрус. Міністр закордонних справ Німеччини Йоахім Ріббентроп¹ прилетів до Москви та підписав із народним комісаром закордонних справ СРСР В'ячеславом Молотовим угоду про ненапад між Німеччиною та СРСР. Окремий таємний протокол зафіксував поділ Східної Європи на «сфери впливу» між двома тоталітарними диктатурами — Гітлер міг запропонувати Сталінові набагато більше, ніж Британія та Франція. Німецьке командування, яке вважало, що для гарантії успіху війни проти Польщі треба нейтралізувати можливу загрозу з боку СРСР, було заспокоєне. Тут треба відзначити, що «Біла тека» («*Fall 'Weiß'*», план війни проти Польщі) не була розрахована на пакт із СРСР, і, напевне, війна почалася б і без пакту Молотова—Ріббентропа². Але пакт елімінував можливість британсько-французької військової співпраці з СРСР і одним ударом рішуче зменшив ефект від можливої морської блокади Німеччини. Щодо Британії та Франції Гітлер не турбувався — він вважав, що Чемберлен із Даладье проковтнуть його атаку на Польщу так само, як проковтнули розпатрання Чехословаччини. «Це черв'яки — я бачив їх у Мюнхені». Але цього разу помилявся саме Гітлер.

Ріббентроп, який після перебування в середині 1930-х років послом Німеччини в Британії вважав себе експертом із «таємничої англійської душі», вважав і казав Гітлерові, що Британія ніколи не піде на війну через конкретний привід до неї — Данціг. Але ця війна розпочалася не через Данціг. Гітлер загнав західні демократії в глухий кут, і вони нарешті вирішили огризнутися. Війна йшла за їхню честь. Це навіть тоді вже було поняттям старомодним, але все ж таки

¹ «Фон» Ріббентроп додав до свого прізвища за власною ініціативою, мімікруючи під аристократа, яким він аж ніяк не був.

² Детальніше про пакт Молотова—Ріббентропа, а також про дальші події на території Польщі див.: Іван Гоменюк «Спекотна осінь 39-го. Польсько-німецько-радянська війна від Вестерплатте до Пав'яка, Катині та Ротсей».

*Німецькі солдати знищують польський прикордонний шлагбаум.
Сопот, 1 вересня 1939 року*

надзвичайно важливим. Невілл Чемберлен не був людиною багатой уяви, але бачив, до чого все йде. У розмові з американським послом Джоозефом Патріком Кеннеді (батьком майбутнього президента) він сказав (як Кеннеді занотував у щоденнику): «Безглуздість усього цього страшенна; адже [ми] не можемо врятувати поляків; [ми] можемо лише помститися за них, що означатиме руйнацію всієї Європи»¹.

1 вересня 1939 року почалася німецько-польська війна, чи «похід» (*Feldzug*), як її назвали німці. А вже 3 вересня війна перетворилася на європейську, коли Британія та Франція поставили Німеччині ультиматум вивести війська з Польщі й не отримали на нього відповіді. Ще через два роки ця війна перетвориться на світову.

---

¹ Варто зауважити, як дивляться на причини війни в сусідній державі. У першому томі нової офіційної історії «Великой Отечественной войны» («Военное издательство», Москва, 2011 рік) цілком серйозно — після повторення псевдонаукових тез про «імперіалізм» та «нерівномірність розвитку, що привела до розколу капіталістичного світу» — стверджується, що причиною війни було «протистояння західно-європейської і східнослов'янської цивілізацій» та «одвічний тиск Заходу на російський (радянський) простір». Коментарі, як кажуть, зайві.

II

ВІЙНИ «ДИВНА» ТА ЗИМОВА

1. ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ В ЄВРОПІ ПІСЛЯ ОКУПАЦІЇ ПОЛЬЩІ НІМЕЧЧИНОЮ ТА СРСР

РОЗГРОМ ПОЛЬЩІ

Німеччина більш як удвічі переважала Польську республіку за населенням та мобілізаційним потенціалом, але була змушена тримати майже половину своєї армії на заході проти французів та британців. 37 німецьким і трьом словацьким¹ піхотним дивізіям протистояло 30 польських — на побіжний погляд, сили сторін у цьому плані начебто не так уже й відрізнялись. Але в німців були ще сім танкових дивізій, чотири легкі (що мали на один танковий полк менше, ніж танкові) та п'ять моторизованих дивізій, три гірські дивізії та кілька менших частин. Військо Польське ж на додачу мало лише дві моторизовані бригади та 11 бригад кавалерії (що мали в своєму складі панцерні автомобілі та танкетки). 3600 одиницям панцерної техніки німецького *das Heer* протистояло 750 польських, переважно суттєво слабших якісно; 6000 німецьких

---

¹ Словаччина стала першим союзником Гітлера у Другій світовій війні — навіть фашистська Італія залишалася нейтральною до початку червня 1940 року.

гармат — 4000 польських; а головне — 1929 сучасних літаків *Luftwaffe* переважали як кількісно, так і якісно 900 польських військових літаків. У німців був набагато кращий зв'язок, а також новітня тактична доктрина. Польському жовнірові не бракувало відваги, але цього було замало. До кінця першого тижня війни лише одна польська армія не була розбита, та й її контратака на річці Бзура на захід від Варшави швидко була після початкового успіху приречена на поразку. Коли ж через східний кордон Польщі 17 вересня 1939 року ринула Червона армія, шансів протриматися до обіцяного наступу західних союзників у поляків не залишилося. Варшава капітулювала 27 вересня, а спорадичні бої тривали до 6 жовтня 1939 року. Польське військо втратило близько 120 тисяч убитими (70 тисяч у боях із німцями, решту — в боях проти Червоної армії) та приблизно 300—400 тисяч пораненими. Близько одного мільйона польських солдатів пішло в німецький та радянський полон, 150 тисяч змогли перейти через кордон з Румунією та дістатися до Франції, де було створено польський уряд у вигнанні та Військо Польське на Заході¹.

Франція справді почала наступ на своєму східному кордоні з Німеччиною в другий тиждень вересня, але її військо ще не було повністю відмобілізоване, а Британія мала лише дві дивізії, які могла відправити на континент. Можливості штурмувати німецькі укріплення Західного валу не було, тож французи обмежилися короткою «демонстрацією сили» і, втративши 3500 вбитими та пораненими (проти 400 у німців), відійшли на вихідні позиції. Почалася «дивна війна», що протривала до весни наступного, 1940 року.

МИРНІ ЗАГРАВАННЯ ГІТЛЕРА ДО ЗАХОДУ

На перший погляд здавалося, що рік, який минув від часу чехословацької кризи, Німеччина використала краще. Якщо французька армія зросла на кілька тисяч (до трохи більш ніж 600 тисяч), а британська — із 376 тисяч до 394 тисяч (напере-

---

¹ Детальніше про вересневу кампанію 1939 року див.: Іван Гоменюк «Спекотна осінь 39-го. Польсько-німецько-радянська війна від Вестерплатте до Пав'яка, Катині та Ротсей».

Мапа поділу Польщі між Німеччиною і СРСР, надрукована 18 вересня 1939 року в московській газеті «Известия», з першим варіантом поділу награваного

додні загальної мобілізації), то вермахт зріс із 782 тисяч до 1 мільйона 366 тисяч. *Luftwaffe* майже зрівнялася кількістю військових літаків «першої лінії» з разом узятими літаками *Armée de l'Air* і *Royal Air Force*¹. За потенціалом Британія й Франція значно перевершували гітлерівську Німеччину.

У 1939 році в Німеччині було видобуто 284 мільйони тонн вугілля, у Британії — 235 мільйонів, у Франції — 49,8 мільйона тонн; виплавлено чавуну відповідно 19,8 мільйона, 8,1 мільйона і 7,4 мільйона тонн; вироблено сталі 25,6 мільйона, 13,4 мільйона і 7,9 мільйона тонн. Напередодні війни Німеччина різко збільшила обсяг військової продукції, вартість

¹ Варто зауважити, що британська розвідка переоцінювала кількість німецьких літаків першої лінії майже на 20 % (4 320 за наявних 3 609).

*Червоноармійці знищують польські прикордонні бар'єри.
17 вересня 1939 року*

якої в 3,4 рази перевищила вартість військової продукції Британії. Але то була перевага суто тимчасового характеру, тому що Британська імперія, навіть не беручи до уваги Франції, мала набагато більше потенційних ресурсів, ніж Німеччина.

Британська імперія майже монополює володіла найважливішими запасами стратегічної сировини: олова, каучуку, вольфраму, молібдену, джгуту — і мала доступ до багатьох інших; у неї був найбільший торговий флот, і то під захистом *Royal Navy*. Німеччина ж залежала від імпорту. Спроби Райху домогтися самозабезпечення не дали очікуваних результатів. До початку війни з 30 найбільш важливих стратегічних матеріалів Німеччина забезпечувала себе лише сімома. Вона покривала власною сировиною потребу в чорних металах на 50 %, у кольорових — на 20, у пальному — на 30—40 %, у сировині для текстильного виробництва (пошиття абсолютно необхідних для війська одностроїв) — на 15—20 %.

Набагато меншими, ніж у союзників, були й фінансові резерви Німеччини. Німецький золотий запас дорівнював 1 % британського. Саме тому Німеччина в другій половині

1930-х років застосовувала переважно безвалютну систему зовнішньої торгівлі. Але закупівлі гостродефіцитних видів сировини вимагали оплати валютою.

Політичне й військове керівництво Німеччини усвідомлювало, що країна підготована лише до короткочасної війни, тоді як їхні супротивники розраховували на довгу війну на виснаження. 6 жовтня 1939 року, того самого дня, коли склали зброю останні організовані польські військові частини, «вождь німецького народу», повернувшись із Варшави, виголосив промову в райхстазі, де запропонував мир¹. Гітлер проголосив, що нарешті німецький солдат може гордо нести лавровий вінок переможця, якого він був злочинно позбавлений 1918 року. Фюрер запропонував укласти мир, що визнавав би як dokonаний факт результат *Polnische Feldzug'u*. І щоб ні в кого не залишалося сумніву, завершив промову погрозою, що ця пропозиція миру не буде повторена, «якщо гору візьмуть думки пана Черчилля² та його послідовників». Погроза не спрацювала: 10 жовтня Франція, а 12 жовтня Британія офіційно відкинули пропозицію укласти мир на основі нового стану речей.

Попередні плани союзників передбачали, що недружня нейтральність СРСР змусить німців тримати значну частку свого війська на Сході, проти можливого радянського удару. Тепер же стало очевидним, що СРСР, навпаки, захищатиме німецьке запілля, і добірні німецькі частини ось-ось з'являться на французькому кордоні. Також стало очевидним, що морська блокада не буде дієвою через постачання сировини для промисловості та харчів із СРСР. До послаблення блокади спричинилося й посилення німецького тиску на поки що нейтральні європейські держави з метою забезпечити економічний контроль над ними.

Французький провід, пам'ятаючи про жертви в 1914—1918 роках, не бажав побачити нову версію тієї бійні. Але

---

¹ Ще під час польської кампанії Гітлер висловив схожу пропозицію у своїй промові в щойно приєднаному до райху Данцігу (Гданську) 19 вересня 1939 року.

² Вінстон Черчилль у 30-ті роки був провідним критиком політики «умиротворення» Гітлера, що принесло йому репутацію «підпалювача війни». Його категоричне неприйняття курсу на надання Індії прав домініону робило неможливою його участь в уряді, незважаючи на те що він перебував на провідних міністерських посадах усі 1910-ті й 1920-ті роки. З початком війни прем'єр-міністр Чемберлен був змушений попросити його повернутися до уряду.

якось війну треба було вести. Французи побоювалися, що Британія мобілізується надто повільно і Гітлер може напасти до того, як союзники досягнуть максимуму своєї військової міці. Уже 22 вересня 1939 року прем'єр-міністр Даладье запусив ідею з відкриттям нового фронту проти Німеччини на Балканах на Верховній військовій раді союзників, що було одразу холодно сприйнято Чемберленом. Основний аргумент був, що такі дії можуть спровокувати Муссоліні відкрито виступити на боці Гітлера.

Французи почали розмірковувати над варіантом удару зі своїх баз у Леванті по нафтових родовищах на півдні СРСР. Ці ідеї також були відкинуті британцями, які не вірили в тривалість «протиприродного» союзу між двома диктатурами і не хотіли підштовхувати СРСР до ще тіснішої співпраці й можливого військового союзу з Німеччиною¹. На думку британських стратегів, треба було спокійно й плановірно будувати нові танки і літаки та тренувати їхні екіпажі, бо Німеччина не витримає довгого воєнного напруження.

Саме французи мали в певному сенсі більше рації: Гітлер справді, коли стало ясно, що миру від Франції й Британії дочекатися не вийде, прагнув почати наступ на Заході якнайшвидше. Але німецьке військово командування справедливо вказало, що німці в Польщі втратили 300 танків та 560 літаків. Треба було також осмислити досвід польської кампанії та провести реорганізацію *das Heer* за цим досвідом. Розгром французів та британців відкладався на 1940 рік.

УГОДА ПРО ДРУЖБУ ТА КОРДОН МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ І СРСР

Німецький тил під час цієї планованої кампанії в дипломатичному аспекті був захищений «Договором про дружбу та кордон між СРСР і Німеччиною», укладеним 28 вересня 1939 року. Уряди держав-агресорів поспішили зафіксувати

---

¹ Коли СРСР вдерся до Польщі, виникло питання, чи британська гарантія Польщі створила юридичну вимогу оголосити війну СРСР. Британський Генеральний прокурор видав юридичний висновок, що гарантія стосувалася лише нападу на Польщу європейської потуги, а СРСР не є європейською державою.

*Червона Армія входить до Львова.
22 вересня 1939 року*

новий кордон «на території колишньої Польської держави», зазначивши, що державною реорганізацією територій на схід від лінії нового кордону займеться СРСР, а на захід — Німеччина. Відкидалося «будь-яке втручання третіх держав» у новий статус цих територій і було заявлено, що цей договір стане «надійним підмурком у подальшому розвитку дружніх відносин» між нацистською і більшовицькою державами. До угоди, як і до попереднього пакту Молотова—Ріббентропа, додавалися кілька секретних протоколів, що погоджували можливість переселення етнічних німців із новозагарбаних СРСР територій до Німеччини, передавали Литву зі сфери німецьких інтересів до радянської (цим повністю розв'язавши Сталінові руки для дій з підпорядкування держав Балтії, оскільки за секретним протоколом до пакту Молотова—Ріббентропа Естонія та Латвія вже відійшли до сфери його інтересів), а також про недопущення «жодної польської агітації» та про координацію дій у придушенні польського визвольного руху.

Ріббентроп та Молотов ствердили: «Німецький уряд і уряд СРСР... висловлюють думку про те, що закінчення нинішньої війни між Німеччиною з одного боку й Англією та Францією

з іншого буде в інтересах усіх народів». А відповідальність за продовження війни покладалася на супротивників Німеччини. Якщо вони не підуть на мир, ішлося в заяві, між Москвою і Берліном відбудуться «консультації».

«Державні перетворення» території розтрощеної Польщі не забарилися. На заході наказом Гітлера від 8 жовтня 1939 року Німеччина анексувала Познанське, Поморське, Лодзьке, частково Келецьке і Варшавське воєводства з населенням близько 9,5 мільйона осіб. Було створено нові гау (області) Німецького Райху: райхсгау Позен із центром у Позені (Познані), Вартегау з центром у Лодзі, перейменованій на Літцманнштадт, райхсгау Данціг-Вестпройсен із колишнього «Вільного міста» і також колишнього «Польського коридору». Польськими територіями було розширено гау Східної Пруссії та Сілезії. 12 жовтня 1939 року Гітлер створив Генерал-Губернаторство для окупованих польських територій (із 18 вересня 1940 року воно стало називалося «Генерал-Губернаторство Німецької імперії») із центром у Кракові.

На схід від нового кордону в жовтні 1939 року інша імперія гралася в демократію. Пройшли вибори до Народних зборів Західної України й Західної Білорусі. За сталінською конституцією 1936 року, «на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні». При цьому всі політичні партії було заборонено з моменту червоної окупації, а обраних НКВС кандидатів у депутати було оголошено на «зборах виборців». На виборчих дільницях за ходом виборів наглядав той самий НКВС, бюлетені видавали із заздалегідь поставленими відмітками на користь затверджених кандидатів. 28 жовтня 1939 року в Білостоку та Львові обидва псевдопарламенти, «висловлюючи волю величезної більшості населення, проголосили Радянську владу на звільненій землі» і звернулися до Верховної Ради СРСР з проханням «возз'єднати» Західну Україну з Українською РСР і Західну Білорусь з Білоруською РСР. На початку листопада 1939 року сесія Верховної Ради СРСР прийняла постанову «про прийом Західної України і Західної Білорусі до складу Радянського Союзу і возз'єднання їх з Українською та Білоруською Радянськими Республіками». Місто Вільно (населене переважно поляками та євреями, але яке литовці вважали своєю історич-

*Радянські й німецькі офіцери в Бресті.
Кінець вересня 1939 року*

ною столицею й не визнавали його інкорпорації до Польської республіки на початку 1920-х років) СРСР широким жестом передав Литві, яку, за угодою з німцями, він розглядав як свою власність у будь-якому разі.

ОКУПАЦІЙНА ПОЛІТИКА НАЦИСТІВ ТА БІЛЬШОВИКІВ У ПОЛЬЩІ

По обидва боки кордону одразу ж почалося пограбування новоанексованих територій, що мало назву «соціалістичних перетворень» з одного її боку і «націонал-соціалістичних» — з другого. У Західній Україні й Західній Білорусі у перші ж дні окупації було націоналізовано великі промислові підприємства, банки, транспорт, ліквідовано приватну власність на землю. Колишніх власників відібраного більшовицькою державою майна арештовували й висилали разом із родинами вглиб червоної імперії як робочу силу в системі ГУЛАгу. У німецькій зоні окупації декретом Гітлера всю власність польської держави було конфісковано: всі банки, кредитні установи, 294 великі, 9 тисяч середніх і 76 тисяч дрібних промислових підприємств, 9120 великих і 112 тисяч

*Розстріл німецькими окупантами польських мирних жителів.
Варшава, 1940 рік*

дрібних торговельних закладів. На присланих землях поляки та євреї взагалі були позбавлені права володіння землею та підприємствами.

Обидві «високі договірні сторони» надзвичайно серйозно підійшли до справи «придушення польської агітації»: з одного боку — знищуючи польську еліту, з другого — надаючи можливість жителям окупованих територій ідентифікувати себе як неполяків та змінюючи демографію територій за допомогою масових переселень людності.

Ще під час бойових дій у вересні й жовтні 1939 року сталося багато злочинів проти людства. У Бидгощі (Бромбергу) на знак помсти за напади на етнічних німців у перші дні війни було розстріляно до 10 тисяч поляків. У Гданську (Данцігу) вже 1 вересня 1939 року було заарештовано 250 поляків — співробітників польських установ, священників, членів громадських організацій, господарських діячів, інтелектуалів. Наступного дня їх було відправлено до концтабору Штуттгоф «для нелояльних польських елементів». Те саме відбувалось і в інших містах і селах. Уперше запрацювали *Einsatzgruppen*,

СССР

НАРОДНЫЙ КОМИССАРИАТ
ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

1 марта 1940 г.

№ 494/5

г. Москва

13 144 07
СОВ. СЕКРЕТНО

5. III - 40

ДК ВХИ (6)

ТОРЖАНУ СТАЛИНУ

В лагерях для военнопленных НКВД СССР и в тюрьмах западных областей Украины и Белоруссии в настоящее время содержится большое количество бывших офицеров польской армии, бывших работников польской полиции и разведывательных органов, членов польских националистических к-р партий, участником захвата к-р повстанческих организаций, перебегших в эмиграцию. Они все являются активными противниками советской власти, предателями и проявляют к советскому строю.

Обозначенные офицеры и полицейские, находясь в лагере, пытаются продолжать к-р работу, дают антисоветскую литературу. Каждый из них только и ждет освобождения, чтобы иметь возможность активно включиться в борьбу против советской власти.

Органы НКВД в западных областях Украины и Белоруссии вскрыли ряд к-р повстанческих организаций. Во всех этих к-р организациях активную руководящую роль играли бывшие офицеры бывшей польской армии, бывшие подпольные и шпионы.

Среди задержанных перебегчиков и нарушителей гос-

7. Калинин-34
Казанович-24

Резолюції Сталіна та найвищого більшовицького керівництва
на пропозиції про розстріл польських військовополонених.
5 березня 1940 року

узявшись до фізичного винищення «нелояльних елементів». У польській Сілезії арештовано та винищено учасників Сілезьких повстань 1919—1921 років і тих, хто проводив тоді плебісцит Ліги Націй. Солдати СС і німецької армії вбили кілька десят тисяч євреїв, хоча до планомірної програми винищення всіх євреїв ще не дійшло. На початку жовтня 1939 року Гітлер проголосив амністію всім німецьким воякам, винним у злочинах щодо мирного населення Польщі. Щоб ніхто не мав сумнівів, він також сказав: «У Польщі може бути лише один господар, і це має бути німець», — додавши, що «треба позбавити життя представників польської інтелігенції»¹.

Червона армія під час свого наступу також займалася вбивствами як полонених, так і мирного населення, обираючи за ціль «поміщиків» і «осадників», старанно демонізованих і дегуманізованих червоною пропагандою, та заохочуючи до вбивств і насильства «трудящий люд» Західної України й Білорусі (страшний відгомін такого заохочення прокотиться теренами Волині через чотири роки). Опергрупи НКВС, ідучи за військом, заарештовували співробітників польських установ, священників, членів громадських організацій, господарських діячів, інтелектуалів — переважно поляків, але під удар потрапили також представники єврейської, української й білоруської еліти.

Після хаосу воєнної кампанії настав час на акції з планомірного винищення польської інтелігенції, аристократії та духовенства: у зоні німецької окупації — часто за списками, складеними етнічними німцями, колишніми громадянами Польщі; у зоні радянської окупації — представниками інших колишніх етнічних меншин. 25 жовтня 1939 року почалася акція «Танненберг», під час якої німці знищили в 760 масових екзекуціях 20 тисяч поляків, переважно представників інтелігенції — і то була не єдина *Intelligenzaktion*². Закривали католицькі монастирі й храми, заарештовували та запроторювали до концтаборів викладачів університетів, священників і монахів (у тому числі св. о. Максиміліана Кольбе, який

¹ 27 вересня 1939 року Райнгард Гайдріх, шеф німецької поліції, доповів, що 3 % польської інтелектуальної еліти вже знищено.

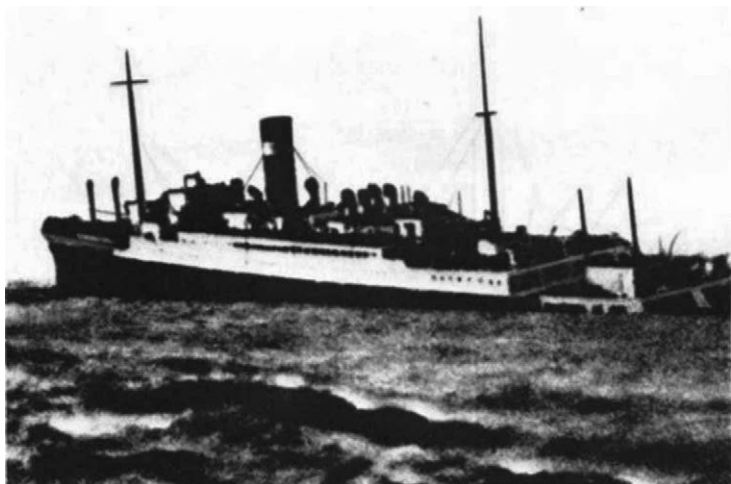
² Загальна кількість жертв нацистського знищення польської інтелігенції сягає 100 тисяч.

*Жителі Дрогобича, вислані в Казахстан
(Кам'янка, Кустанайська область). 1940 рік*

загинув у таборі Аушвіц, — один із трьох тисяч католицьких священиків, убитих німцями).

У радянській зоні окупації, певно, найвідомішою є акція з виконання рішення Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 року про ліквідацію «колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліціантів, агентів розвідки, жандармів, осадників та тюремників» у таборах військовополонених, а також «членів різноманітних контрреволюційних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників та дезертирів» у тюрмах Західної України й Білорусі. У Катині неподалік Смоленська було розстріляно 4 410 військовополонених з Козельського табору, у Харкові — 3 793 офіцерів (переважно офіцерів запасу, в мирний час представників еліти Польської держави) із табору військовополонених у Старобільську, в Мідному під Калініним (Твер) — 6 314 офіцерів із табору в Осташкові. Також було розстріляно 7 305 політ'язнів у тюрмах новоанексованих територій. Правда про Катинь вийшла на яв 1943 року, а остаточно стало відомо про цей злочин проти людства лише на початку 1990-х років.

Лайнер «Athenia» тоне, торпедованийий німецьким підводним човном. 3 вересня 1939 року

Крім убивств, окупанти виганяли жителів з рідних місць. Польських робітників і робітниць вивозили до Німеччини на примусові роботи: у 1939—1940 роках така доля спіткала 800 тисяч поляків, у тому числі 185 тисяч жінок. У той же час до середини березня 1940 року з територій, що були інкорпоровані до Райху, було виселено до Генерал-Губернаторства 364 тисячі громадян Польської республіки, етнічних поляків та євреїв, а всього — до 600 тисяч. На їхнє місце планували переселяти німців із «старого Райху» і фольксдойчів із країн Балтії, що масово виїхали звідти після інкорпорації трьох балтійських держав до СРСР у середині 1940 року. Тих поляків, які залишалися на територіях «нового Райху», заохочували оголошуватись етнічними німцями — і чимало скористалося такою можливістю (але ця політика залежала від того, хто саме з нацистських зверхників стояв на чолі того чи іншого гау — дехто вважав, що поляки в принципі не здатні германізуватися). Євреїв примусово зганяли в обмежену кількість гетто, де умови життя ставали все нестерпнішими.

Масові переселення в радянській зоні окупації почалися 10 лютого 1940 року, коли в 30-градусний мороз до Ка-

захстану, на Урал і Сибір було вивезено близько 140 тисяч «лісничих і осадників» з родинами: 88 262 з України та 50 732 з Білорусі. До місця заслання живими дісталися далеко не всі. 3 квітня 1940 року було вислано 61 тисячу членів родин заарештованих політв'язнів («політичних змовників, офіцерів, поліціантів, тюремників, жандармів, поміщиків, фабрикантів і чиновників») — переважно жінок, дітей та старих. 29 травня 1940 року було вислано до Архангельська, Уралу та Сибіру «біженців», утікачів із німецької зони окупації — 78 тисяч осіб, 84% з яких були євреями. Нарешті, 22 травня 1941 року 12 тисяч членів сімей раніше заарештованих «класово чужих елементів» із Західної України було вислано до Казахстану. Протягом наступного місяця аналогічна акція відбулася й у Західній Білорусі та Балтії.

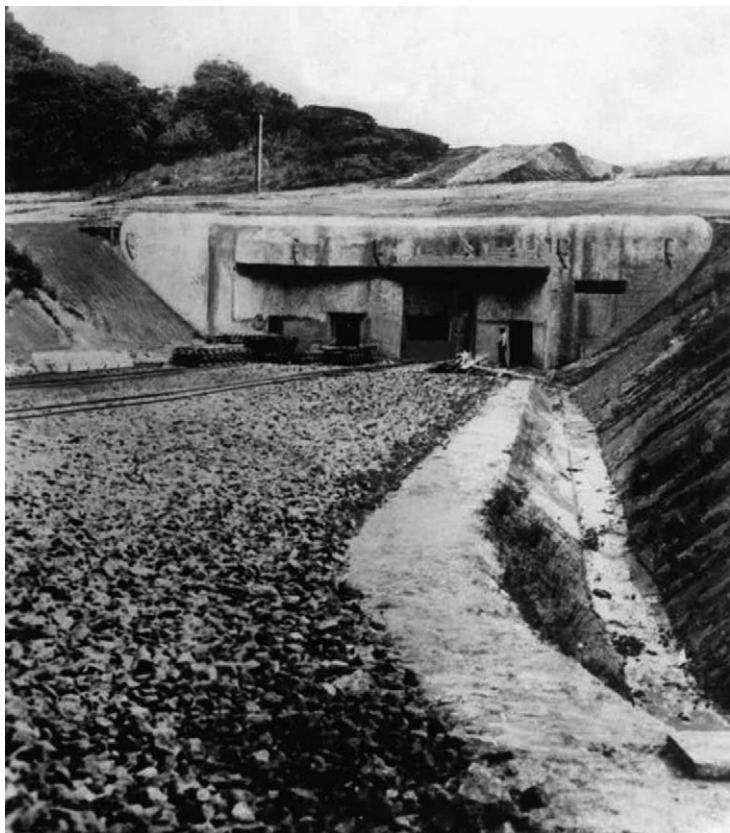
Обидва диктаторські режими на населенні території знищеної Польської держави відточували майстерність у справі окупації, грабунку та придушення спротиву — це їм дуже скоро придасться.

2. «ДИВНА ВІЙНА»

МОБІЛІЗАЦІЯ ФРАНЦІЇ ТА БРИТАНІЇ

Після короткого французького наступу в Саарі війна з легкої руки журналістів отримала назву «сидячої», «фальшивої», «іграшкової» чи «дивної» (*Sitzkrieg, drôle de guerre* або *Phoney War*). Не справдилися побоювання французьких та британських очільників про масові рейди *Luftwaffe* на Лондон і Париж. Бойові дії *RAF* обмежилися скиданням з бомбардувальників звернень до німців про безнадійність війни та кількома безрезультатними нальотами на німецькі морські бази. На британські пропозиції бомбардування серця німецької промисловості, Рурського промислового району, або про мінування річки Райн, важливої транспортної артерії, французький уряд відповів категоричною відмовою: французи

Один із фортиів лінії Мажіно. Видно колію власної залізниці, що сполучала між собою її форти

побоювалися можливих відплатних рейдів *Luftwaffe* на Париж та інші французькі міста.

Зате на морі нічого дивного чи фальшивого у війні не було: перші британські жертви загинули вже 3 вересня 1939 року, коли німецький підводний човен *U-30* торпедував лайнер «*Athenia*». З 1418 пасажирів та екіпажу на борту 112 загинуло. Капітан німецької субмарини заявив, що сприйняв «Атенію» за британський допоміжний крейсер. Капітан «Атенії», зі свого боку, мав досвід минулої німецької підводної війни і вирішив, що, оскільки лайнер прямує до Америки, німці

Французські солдати копають протитанковий рів біля кордону з Німеччиною. Березень 1940 року

його не атакуватимуть — це судна, що поверталися з вантажем до Британії, були, на його думку, під загрозою¹.

10 вересня 1939 року перші з п'яти британських дивізій, що мали стати первістками Британських експедиційних сил (БЕС) у Франції, почали сходити по трапах транспортів у порту Шербур у Нормандії. З жовтня 1939 року вони почали займати ділянки на передовій. До середини жовтня 1939 року 160 тисяч «томмі» були у Франції, і їх кількість подвоїлася за зиму 1939—1940 років. Цей військовий внесок був надзвичайно малим порівняно з Францією, яка на початку 1940 року розгорнула вздовж Західного фронту 104 дивізії.

Планувалося довести число дивізій до 55 у 1941 році². Для них передбачалося виготовити 66 тисяч гармат, 31 тисячу танків та 192 мільйони артилерійських снарядів. Аж до при-

¹ Незважаючи на це, судно йшло без вогнів та міняло курс. Коли ж виявилось, кого саме торпедував *U-30*, німці одразу заявили, що англіїці самі потопили власний лайнер, щоб демонізувати Німеччину та домогтися симпатії до себе у США. Хай така брехня і здається абсолютно неймовірною, але, як ми могли пересвідчитися зовсім недавно, творча спадщина «надзвичайно талановитої людини» продовжує бути актуальною.

² На початку війни було відновлено військовий призов для чоловіків від 18 до 41 років.

Головнокомандувач союзних сил генерал Гамелен інспектує канадську військову частину. Березень 1940 року

буття у Францію 1-ї панцирної дивізії у квітні 1940 року вся танкова міць БЕС складалася з єдиної бригади в 50 піхотних танків, хоча з вересня 1939-го по квітень 1940 року Британія випустила майже стільки ж нових танків, скільки й Німеччина (532 проти 648). Також британські заводи випустили стільки ж зенітних гармат і навіть трохи більше літаків (2617¹ проти 2430), зате набагато менше стрілецької зброї і в 13 разів менше гармат.

Частини *RAF*, які було розміщено у Франції з 9 вересня 1939 року, мали завдання атакувати територію Німеччини, а не підтримувати БЕС (на це вказувала сама назва — *Advanced Air Striking Force*, тобто Передові повітряні ударні сили). Командування *RAF* розцінювало відволікання літаків

---

¹ З них більш ніж тисяча винищувачів, у тому числі 370 «спітфайрів». Британське Винищувальне командування (*Fighter Command*) отримало в розпорядження 45 ескадрилей винищувачів, але не бажало послати до Франції більш ніж шість, причому не «спітфайрів». Німеччина за той же час випустила винищувачів удвічі менше, але в союзників узагалі не було зброї, аналогічної пікірувальному бомбардувальнику *Ju-87* («*Stuka*»), яких за той час було випущено 150.

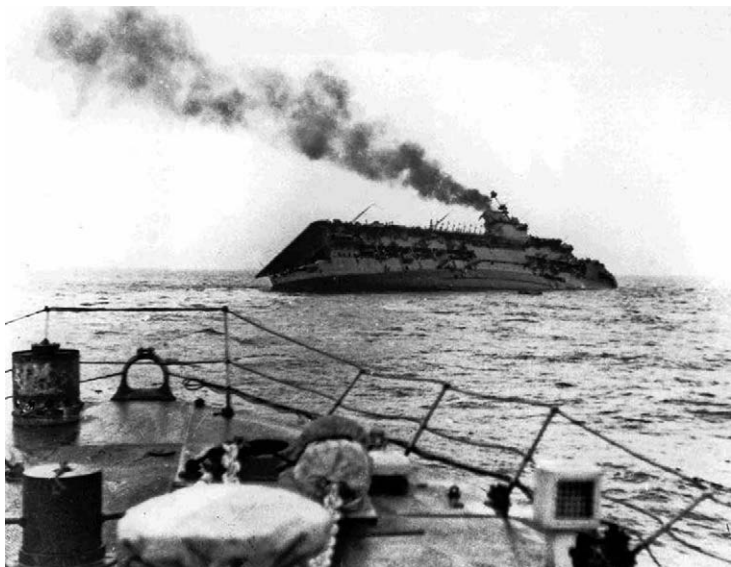
на підтримку армії як розбазарювання ресурсів, оскільки Британія вважала, що лише стратегічне бомбардування є надійним шляхом до перемоги.

БЕС провели зиму 1939—1940 років, будуючи польові укріплення на півночі Франції. У кінці листопада 1939 року командувач 2 корпусу БЕС генерал сер Алан Брук написав у своєму щоденнику: «Після прибуття до цієї країни протягом перших двох місяців корпус був небоездатним практично в кожному сенсі. Навіть зараз артилеристи протитанкових гармат ще не навчені, а великий відсоток гармашів узагалі не мають досвіду стрільби зі своїх гармат чи тими боеприпасами, що стоять на озброєнні. Посилати ненавчене військо до сучасної війни — це наражатися на таку ж катастрофу, що спіткала поляків». Хай там як, навесні 1940 року чисельність БЕС зросла до 400 тисяч.

У перший період війни в британському суспільстві помітно циркулювали пацифістські настрої. При цьому основні праворадикальні (Британський союз фашистів) та ліво-радикальні (комуністична партія) політичні організації дещо несподівано зреагували на переведення Британії на військові рейки. Освальд Мослі, лідер британських фашистів, ще з 1938 року проводив кампанії за мир, а у вересні 1939 року

*Французькі солдати отримують пошту. «Дивна війна»,
осінь 1939 року*

Британський авіаносець «Courageous» тоне після торпедування німецьким підводним човном U-39 біля берегів Ірландії. 17 вересня 1939 року

закликав своїх однопартійців не брати участі «у війні на користь єврейського капіталу». А комуністи після підписання пакту Ріббентропа—Молотова були спантеличені розвитком подій, після чого партійний секретар Гаррі Поллітт мусив піти у відставку, бо його схвалення війни проти нацизму йшло врозріз із тодішньою політикою СРСР та Комінтерну¹.

За 1939—1940 роки було арештовано близько тисячі представників різних політичних сил праворадикального спрямування, що могли становити загрозу британській національній безпеці під час війни. Так, опинилися без суду за ґратами голова Британського союзу фашистів Освальд Мослі, відомий антисеміт і нацистський симпатик адмірал Баррі Едвард Домвіль, депутат парламенту від Консервативної партії Арчибальд Мол Рамсей — антисеміт, нацистський сим-

---

¹ Після початку війни Німеччини проти СРСР Поллітт повернувся на свою посаду генерального секретаря Комуністичної партії Великої Британії.

Гюнтер Прін, капітан підводного човна U-47, що потопив британський лінкор «Royal Oak» у бухті Скапа-Флоу 14 жовтня 1939 року

патик і єдиний депутат британського парламенту, котрого було інтерновано під час війни.

Франція мобілізувала 4 мільйони 734 тисячі солдатів. Країна ще не встигла компенсувати демографічні втрати минулої війни, у 1939—1940 роках до війська мали йти саме представники «покоління ненароджених». В армії опинився практично кожен другий чоловік французької метрополії у віці від 20 до 45 років. У разі важких втрат Франція фактично не мала резервів. 84-тисячне «Військо Польське на Заході», організоване польським урядом у вигнанні на чолі з генералом Владиславом Сікорським з тих польських солдатів, хто зміг уникнути німецького чи більшовицького полону та дістався через Румунію та Угорщину до Франції, цілком стало в пригоді.

Із 130 тисяч офіцерів у армії на початку 1940 року три чверті були офіцерами запасу. На одного офіцера припадало

Екіпаж на палубі панцерника «Admiral Graf Spee» під час його експедиції. Початок грудня 1939 року

36 солдатів та сержантів, удвічі більше, ніж у мирний час. Французьке командування було змушене призвати на службу офіцерів резерву, старших за 50 років, та організувало прискорене навчання 33 тисяч курсантів.

Французька промисловість з великим напруженням намагалася забезпечити армію сучасною зброєю¹. За штатом французька піхотна дивізія мала 54 протитанкові гармати калібру 25 мм та вісім 47-міліметрових протитанкових гармат (німецька піхотна дивізія мала 72 протитанкові гармати). На 1 квітня 1940 року 16 дивізій мали лише половину штатної протитанкової зброї. Менш ніж третину дивізій першого

¹ Дуже перешкодила мобілізація кваліфікованих робітників: на заводах «Рено», що виробляли танки та артилерійські тягачі, кількість робітників у зв'язку з мобілізацією зменшилося на 8 тисяч.

ешелону було забезпечено зенітними кулеметами (12 за штабом — для порівняння, у німецькій дивізії було 12 зенітних гармат). Дивізійна артилерія (36 75-міліметрових гармат, прийнятих на озброєння більш як 50 років тому, та 12 105-міліметрових і 12 155-міліметрових також застарілих гармат) поступалася силою вогню артилерії німецької піхотної дивізії (36 105-міліметрових та 12 155-міліметрових гармат).

Французькі танки не поступалися німецьким і навіть їх переважали, але французька доктрина вживання панцерної зброї тяжіла до підтримки піхоти, а не до самостійних дій великих панцерних сил¹. В армії переважала кінна тяга, а розгортання моторизованих частин залежало від того, наскільки ефективною буде мобілізація до війська цивільного автомобільного транспорту. Зв'язок в армії спирався на телефонні лінії, а не на радіо, якого у військах було небагато. За цим стояли цілком логічні побоювання перехоплення радіоповідомлень супротивником, але також нерозуміння того, що сучасна війна буде набагато рухливішою від попередньої.

У 1940 році *Armée de l'Air* була окремим видом збройних сил шість років. На озброєнні стояло 1067 сучасних винищувачів, 491 бомбардувальник (з яких тільки 130 були «сучасними») і 808 розвідувальних літаків (з них 388 «сучасних»). Французька авіапромисловість поступово почала набирати обертів і з вересня 1939-го по квітень 1940 року випустила 1557 нових літаків. Нові літаки було замовлено в Америці. Французи відчували слабкість своєї авіації у протистоянні з Німеччиною і розраховували на серйозну допомогу з боку RAF.

ЛІНІЯ МАЖІНО

Досвід війни 1914—1918 років навчив французів цінності сучасних фортифікацій². З 1923-го по 1927 рік спеціально створена «Комісія з захисту кордонів» працювала над планом

¹ За період «дивної війни» Франція випустила 969 нових танків.

² Концепція лінійних фортифікацій узагалі набрала популярності в міжвоєнній Європі: бельгійці застосували її для захисту каналу Альберта, чехи — в Судетах (беручи за зразок саме лінію Мажіно), Фінляндія сподівалася захиститися від червоного сусіда «лінією Маннергейма», СРСР збудував «лінію Сталіна», а пізніше «лінію Молотова». Німеччина, в свою чергу, збудувала свій *Westwall* на кордоні з Францією.

прикриття альпійського кордону та нового кордону з Німеччиною. Було прийнято стратегічну концепцію щодо створення найбільш потужних укріплених районів у регіонах Мец-Тьонвіль та Нижні Вогези (тобто від кордону з Бельгією до Райну), а також укріплених секторів, що контролювали шляхи через альпійські перевали. Проміжки між основними укріпленими районами планувалося закрити польовими укріпленнями та в районі Саару зонами затоплення.

У 1930—1935 роках Франція витратила понад 7 мільярдів франків¹ (п'яту частину всього військового бюджету) на побудову укріпленої лінії вздовж кордону з Німеччиною. «Лінія Мажіно» (названа так на честь тогочасного військового міністра Андре Мажіно, що в Першу світову воював і був поранений на фронті під Верденом) тягнулася від кордону зі Швейцарією до бельгійського. На побудову 520 артилерійських, 3 200 кулеметних та 1800 інших укріплень пішло 55 тисяч тонн сталі та півтора мільйона кубометрів залізобетону.

Фортеці лінії Мажіно мали сталеві куполи із 135-міліметровими гарматами, що могли ховатися під землю, а також куполи для спостерігачів і кулеметників. У казематах були розміщені 47-міліметрові гармати, де вони могли вести вогонь крізь амбразури, що давали максимальний захист залозі. У 22 великих фортечних комплексах усі елементи (казарми, склади з тримісячним запасом харчів та набоїв, електростанції) сполучалися тунелями, заглибленими на 25—30 метрів під землю. Окремі фортеці сполучалися підземною залізницею. Лінія була оснащена важкою артилерією на залізничних платформах. Глибина укріпленої лінії становила 6—8 кілометрів. Перед лінією йшла зона забезпечення глибиною від 4 до 14 кілометрів. Гарнізон найбільших фортів налічував від 200 до 1200 солдатів, казематів — від 12 до 30, а всього лінію мало обороняти у травні 1940 року 224 тисячі бійців фортечних дивізій. Великим недоліком лінії була відсутність зенітної артилерії.

Французи вважали, що Гітлер не наважиться штурмувати лінію Мажіно і пошле німецькі війська через Бельгію. Бельгійці з 1920 року мали з Францією угоду про військову співпрацю,

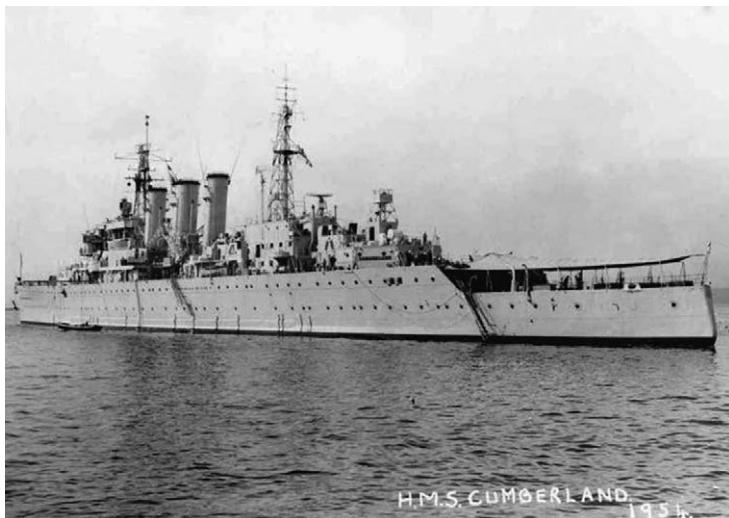
---

¹ Спершу французький парламент проголосував за виділення 2,9 мільярда франків для зведення лінії.

що передбачала координацію діяльності армій обох держав у разі війни з Німеччиною, але 1936 року вирішили, що краще заявити про нейтралітет у надії, що Гітлер не сприйматиме Бельгію як можливе джерело загрози. Хоча деякі роботи із захисту французького кордону з Бельгією й було проведено, високий рівень ґрунтових вод у північній Франції не давав можливості звести капітальні споруди, аналогічні тим, що прикрили кордон із Німеччиною. Та й часу вже не залишалося.

Своє завдання лінія Мажіно виконала. Проблема була в тому, що французьке командування, перебільшуючи оцінки чисельності німецького супротивника, не наважилося покластися на її ефективність. Із дев'яти французьких армій п'ять розташовувалося позаду лінії, і коли очікуваний удар таки звалився на Бельгію, французьке крило, якому випало йому протистояти, виявилось, навіть разом із БЕС та арміями Бельгії та Нідерландів, заслабким.

Період пасивності «дивної війни» мав своїм наслідком серйозне падіння духу. Жан-Поль Сартр, який 1939 року опинився в солдатських лавах, у листопаді записав у щоденнику: «Спочатку всі хлопці рвались у бій, а тепер вони помирають від

Британський крейсер «Cumberland» (знімок 1954 року, за п'ять років до його списання на брухт)

нудьги». Тоді ж уже згаданий генерал сер Алан Брук нотував свої враження від французьких солдатів: «Що мене стурбувало найбільше, то це вираз обличчя солдатів — незадоволений та непокірний»¹. Французькі комуністи за вказівкою з Москви розгорнули агітацію проти «імперіалістичної війни». Їхній лідер, Моріс Торез, був призваний до війська, але дезертирував і втік до СРСР. Відповідно, Французьку компартію було заборонено 26 вересня 1939 року. Припинили виходити 160 комуністичних газет, 3000 комуністичних депутатів різного рівня втратили свої мандати, на початок весни 1940 року 3400 комуністів опинилися за ґратами. Можна було б списати це на антикомуністичну параною, якби не принаймні один доведений випадок комуністичного саботажу на оборонному заводі.

«Партія миру» на правому боці політичного спектру порушувала питання, в чому полягають цілі війни, оскільки Польщі вже ніяк не можна допомогти, тож треба бути реалістами та знаходити можливість компромісного миру. Марсель Деат, ультраправий журналіст, створив мем «Нащо помирати за Данціг», і його популяризував у своєму шлягері відомий співак Моріс Шевальє. Під тиском «партії миру» уряд Даладье впав у березні 1940 року, але новий прем'єр-міністр, Поль Рейно, також рішуче виступав за продовження війни².

Французький уряд не надто переймався падінням бойового духу армії, вважаючи, що коли «боші» нападуть, народ, як і 1914 року, згуртується навколо армії для відсічі ворогу. Не можна сказати, що це була така вже помилка, але, як показали дальші події, виявилися «певні нюанси».

ПОЧАТОК ВІЙНИ НА МОРІ

Уже 14 вересня 1939 року міноносці, що супроводжували авіаносець «*Ark Royal*», потопили першу німецьку субмарину. 17 вересня 1939 року підводний човен *U-39* відплатив Коро-

¹ 56-річний генерал Брук, що як артилерист у Першу світову заслужив репутацію відмінного військового планувальника, вважався франкофілом, бо виріс та отримав освіту у Франції; тож навряд чи в цьому враженні він був упереджений.

² Але його коханка, графиня Елен де Порте, була близька до кіл, що симпатизували Гітлеру (які вважали, що «краще Гітлер, ніж Блюм» — маючи на увазі колишнього голову уряду Народного фронту).

лівському флоту, потопивши старий авіаносець «*Courageous*». А за місяць підводний човен *U-47* під командою Гюнтера Пріна (який миттєво заробив статус зірки в Німеччині) прорвався в бухту Скапа-Флоу, найбільшу базу *Royal Navy*, та пустив на дно лінійний корабель «*Royal Oak*». Престиж британського флоту зазнав серйозного удару¹.

На початку війни *Kriegsmarine* (німецький військово-морський флот) мав у своєму складі два лінійні кораблі «*Bismarck*» і «*Tirpitz*» (ще не готові до боїв), три так звані «кишенькові лінкори», чи панцерні крейсери (з номінальним тоннажем 10000 тонн² та шістьма гарматами калібру 280 мм), «*Deutschland*», «*Admiral Scheer*» та «*Admiral Graf Spee*», два важкі й шість легких крейсерів, 22 есмінці та 52 підводні човни. *Royal Navy* був набагато сильнішим: 15 лінійних кораблів, сім авіаносців, 15 важких та 49 легких крейсерів, 194 есмінці та 62 підводні човни. Французький флот мав сім лінійних кораблів, авіаносець, сім важких і 12 легких крейсерів, 70 есмінців і 76 підводних човнів.

Kriegsmarine не планував генеральної битви з супротивником. Натомість надводні кораблі мали порушити британську систему конвоїв, після чого підводні човни добивали б британські транспортні судна поодиночі. «*Deutschland*» і «*Admiral Graf Spee*» 27 вересня 1939 року отримали наказ розпочати гонитву за транспортними суднами союзників, уникаючи боїв із їхніми надводними кораблями.

Двомісячне полювання «*Deutschland*» у Північній Атлантиці не було успішнішим³. Зате від 30 вересня до 7 грудня

¹ Вінстон Черчилль, якого Чемберлен запросив до уряду на початку війни на пост Першого лорда Адміралтейства, висунув пропозицію прорватися флотом до Балтики. На щастя, британські адмірали змогли його переконати, що це б лише підставило флот під масовий удар з повітря.

² Насправді 12 300 тонн та 16 320 тонн при повному завантаженні. Кожен панцерник мав по вісім гармат калібру 150 мм, шість 105-міліметрових, чотири спарені 37-міліметрові, шість 20-міліметрових зенітних гармат та два торпедних апарати.

³ Патрулюючи Північну Атлантику між Ісландією і Фарерськими островами в пошуках «*Deutschland*», британський допоміжний крейсер (конвертований лайнер) «*Rawalpindi*» нашттовхнувся 23 листопада 1939 року на два німецькі панцерники «*Scharnhorst*» і «*Gneisenau*». Капітан крейсера, ветеран Першої світової Едвард Кеннеді, відкинув вимогу німців здатися. Шість 150-міліметрових гармат аж ніяк не рівнялися до 18 283-міліметрових двох панцерників, що били б практично впритул з відстані 4 кілометри. Результат бою був ясний заздалегідь. Капітан Кеннеді загинув разом зі ще 237 членами екіпажу, 48 моряків було врятовано. Але «*Rawalpindi*» встиг послати радіограму про зустріч із німецькими кораблями, і «*Scharnhorst*» та «*Gneisenau*» були змушені тікати до німецьких портів.

1939 року «*Graf Spee*» потопив у південній Атлантиці та Індійському океані 10 транспортних суден сумарним тоннажем 50 тисяч тонн. Капітан «*Admiral Graf Spee*», командор Ганс Лангсдорф поведився з екіпажами своїх жертв цілком по-лицарськи. Британським морякам дозволялося безперешкодно сідати до рятувальних шлюпок, перед тим пославши сигнал *SOS*. Капітан першого з потоплених «*Graf Spee*» суден розказав, що Лангсдорф звернувся до нього зі словами: «Мені дуже прикро, капітане, але я повинен затопити ваш корабель. Адже ж війна».

Перше судно встигло передати сигнал атаки з боку надводного корабля. 5 жовтня 1939 року розпочалося полювання на «*Graf Spee*». Сил для цього не пожалкували. Було створено дев'ять мисливських груп із 23 великих бойових кораблів. Єдиний німецький важкий крейсер своїм рейдом зв'язав та нейтралізував майже половину великих кораблів супротивника на цілих сто днів. При цьому навіть такі сили мали досить невеликий шанс спіймати супротивника — величезний простір океану робив пошуки голки в копиці сіна практично іграшкою в порівнянні з цим.

Але щастя відвернулося від командора Лангсдорфа. Після отримання новин про затоплення передостанньої жертви «*Graf Spee*» командувач загону *Force G* коомодор Генрі Гарвуд здогадався, що наступною ціллю німецького панцерника буде узбережжя Аргентини та Уругваю. Лангсдорф, ознайомившись із свіжими фотографіями британських торгових суден у порту столиці Уругваю Монтевідео, отриманими від його останньої жертви, прийняв саме таке рішення. Гарвуд наказав усім кораблям свого загону зібратися 12 грудня 1939 року поблизу гирла великої ріки Ла-Плата, неподалік Монтевідео. За його розрахунками, супротивник мав там з'явитися наступного дня. Дістатися туди змогли лише три з чотирьох кораблів *Force G*: «*Exeter*», «*Ajax*» (флагманський корабель загону) і «*Achilles*». Важкий крейсер «*Cumberland*» був надто далеко на південь, щоб устигнути на місце зустрічі з німецьким корсаром.

Незважаючи на позірну чисельну перевагу, сила була не на боці Гарвуда. «*Admiral Graf Spee*» мав шість гармат калібру 283 мм, не рахуючи менших калібрів. Обидва легкі

крейсери мали найбільший калібр гармат 152 мм — по вісім кожен. Лише «*Exeter*» міг якось протистояти німецькому панцерникові своїми шістьма 203-мм гарматами та вісьмома 102-мм. Вага залпу німецького панцерника більш як у півтора раза перевищувала залп усіх трьох британських крейсерів: 2200 кг проти 1400 кг. Крім того, далекобійність гармат головного калібру «*Graf Spee*» становила 27 км, тоді як головний калібр «*Exeter*» бив лише на 24 км, а гармати легких крейсерів — на 21 км. Зате британський загін вигравав у швидкості. Гарвуд прийняв рішення, що в разі зустрічі з німецьким панцерником уночі всі його крейсери атакуватимуть разом, а якщо сутичка відбудеться вдень, то вони розділяться, щоб атакувати з різних боків, і намагатимуться якомога швидше скоротити дистанцію бою.

БІЙ У ГИРЛІ ЛА-ПЛАТИ

О 5-й годині 13 грудня 1939 року крейсери *Force G* побачили супротивника приблизно за 300 миль на схід від затоки Рюде-ла-Плата. Лангсдорф також їх побачив, але помилився, визначивши, що перед ним легкий крейсер і два есмінці¹, і дав команду атакувати. О 6:17 почався бій. Німецький капітан скоро зрозумів свою помилку і прийняв рішення зосередити вогонь на британському важкому крейсері як на найбільш небезпечному супротивникові.

Під час бою в німецький панцерник влучило три 203-міліметрові снаряди з «*Exeter*» і 17 снарядів із легких крейсерів. Снаряди з «*Exeter*» показали, що здатні пробити 150 міліметрів сталі, яка захищала «*Graf Spee*». Вони пошкодили систему подачі палива, систему опріснення води, головний далекомір, а уламки одного снаряда поранили самого Лангсдорфа.

В «*Exeter*» влучило п'ять 283-міліметрових снарядів та кілька 152-міліметрових. Було розбито дві артилерійські вежі на «*Exeter*», так само на «*Ajax*». Один 283-міліметровий снаряд

---

¹ Силует «*Exeter*» із двома димарями нагадував силует застарілих британських легких крейсерів, тоді як один димар в «*Ajax*» і «*Achilles*» навів німецького капітана на думку про новітні британські есмінці.

Німецький кишеньковий панцерник «Admiral Graf Spee» тоне на рейді Монтевідео. 17 грудня 1939 року

влучив у капітанський місток на «*Exeter*», убивши всіх, хто там перебував, окрім капітана та двох офіцерів. Система керування крейсером була пошкоджена. Якби Лангсдорф продовжив вести вогонь по «*Exeter*», то незабаром би зміг його пустити на дно. Легкі крейсери достатньо наблизилися до панцерника і стали більш небезпечним супротивником. Снаряди з їхніх 152-міліметрових гармат вивели з ладу башту головного калібру, пошкодили гармати й торпедні апарати. Це дало можливість пошкодженому «*Exeter*» вийти з бою, сховавшись за димовою завісою.

Через пошкодження, а головне через те, що панцерник витратив у бою майже дві третини снарядів головного калібру, німецький капітан прийняв рішення вийти з бою та шукати притулок у нейтральному порту Монтевідео. Загибло 36 членів команди, 60 було поранено. У той же час «*Exeter*» повернув на південь, до Фолклендських островів, а на його місце незабаром прийшов «*Cumberland*».

*Німецька почесна варта біля труни капітана «Admiral Graf Spee»
Ганса Лангсдорфа*

Британські крейсери заблокували «Admiral Graf Spee» в бухті Монтевідео¹. Радіо Бі-Бі-Сі передавало, що до Монтевідео наближаються панцерний крейсер «Renown» і авіаносець «Ark Royal». Німецький капітан повірив, що в нього немає надії вирватися з пастки. Можливості перевірити ці відомості не було. У будь-якому разі, пального в панцерника залишалося тільки на 16 годин ходу.

Згідно з міжнародними угодами, корабель воюючої сторони не мав права перебувати в нейтральному порту більш як 72 години — Британія й Франція здійснили дипломатичний тиск на уругвайський уряд, щоб цей термін не було продовжено. 16 грудня вранці Лангсдорф надіслав до Берліна рапорт про ситуацію, де просив дозволу затопити корабель. Гітлер

¹ На панцернику побував німецький посол в Уругваї, і звідки до Німеччини прийшла звістка, що начебто британці обстрілювали «Admiral Graf Spee» снарядами, начиненими іпритом. Цю «фейкову новину», незважаючи на всі заперечення з британського боку, якийсь час активно розганяла німецька пропаганда. Інший фейк був про те, що начебто звільнені британські полонені плювали на могили членів екіпажу «Admiral Graf Spee», яких поховали в Монтевідео — хоча насправді вони послали вінок від свого імені на похорон.

згодився. Перед смерком 17 грудня 1939 року Лангсдорф вивів свій корабель до виходу з гавані Монтевідео, де підірвав і затопив його. Перед тим він звільнив полонених британських моряків, утримуваних на «*Admiral Graf Spee*». За три дні він пустив собі кулю в голову¹. Залогу панцерника було інтерновано в Аргентині.

Гітлер сприйняв новину про бій у гирлі Ла-Плати як удар по престижу Німеччини. Однотипний з «*Admiral Graf Spee*» панцерник «*Deutschland*» перейменували на «*Lützow*», щоб не дати приводу *Royal Navy* в майбутньому казати, що вони «знищили Німеччину».

До кінця 1939 року Британія втратила кораблів загальним тоннажем 422 тисячі тонн, з них 260 тисяч тонн на мінах. Прикрою несподіванкою стали німецькі неконтактні міни, що вибухали під дією магнітного поля корпусів суден. На такій у листопаді 1939 року підірвався новісінький крейсер «*Belfast*» (що зараз стоїть на вічній стоянці в Лондоні навпроти Тауера). На щастя, британським морякам вдалося схопити й знешкодити таку міну, поставлену німцями в гирлі Темзи. За місяць британські вчені винайшли спосіб нейтралізувати магнітне поле сталевих корпусів, а невдовзі також і спосіб розмінування поставлених мінних полів.

Німеччина втратила вдвічі менше суднового тоннажу, ніж Британія, але німецькі втрати становили 5 % флоту проти 2 % для британської сторони. У війні на виснаження це відіграло роль. У лютому 1940 року Гітлер дав наказ своїм підводним човнам топити без попередження будь-які судна, що прямують до акваторій під контролем Британії. Але цих підводних човнів було замало², і вони могли діяти, спираючись

---

¹ У передсмертній записці Лангсдорф написав: «Я сам несу відповідальність за те, що панцерник «*Admiral Graf Spee*» затоплено. Я радий заплатити своїм життям за будь-яку можливу шкоду для честі нашого прапора. Я йду назустріч долі з твердою вірою в майбутнє мого народу та справу мого фіурера». Можливо, до самогубства його спонукало розуміння того, що він був введений в оману британцями і що його корабель мав реальний шанс вирватися з пастки. До речі, Лангсдорф не влучив собі в голову першим пострілом, так що самогубство з двох пострілів таки трапляється.

² Якби Гітлер зробив акцент у розбудові *Kriegsmarine* від самого початку на підводних човнах, то в його руках могла б опинитися зброя, завдяки якій можна було б ефективно заблокувати Британські острови та примусити Британію вийти з війни під загрозою голоду.

лише на бази в Німеччині, під пильним наглядом Королівського флоту. Але ситуація мала ось-ось змінитися.

3. ТИСК СТАЛІНА НА БАЛТІЮ ТА ФІНЛЯНДІЮ

УГОДИ СРСР ІЗ ТРЬОМА КРАЇНАМИ БАЛТІЇ

У міжвоєнний період балтійські народи, виборовши незалежність у 1918—1920 роках, почали будувати свої національні держави за демократичними принципами з певними домішками авторитаризму. У Литві в 1926—1940 роках функціонувала оксамитова диктатура Антанаса Сметони, у Латвії в 1934—1940 роках — авторитарний режим Карліса Августса Вільгельмса Ульманіса, а в Естонії — Константина Пятса. У країнах Балтії в цей час сформувалася своя ідентичність, відроджувалась або й творилась національна історія та культура.

Робилися певні кроки задля створення органів регіональної колективної безпеки: ще 1923 року було підписано угоди про створення оборонного союзу між Естонією та Латвією. У 1925 році чи не вперше здійснено спробу створити Балтійську Антанту, проте тоді Естонія була проти бажання Латвії включити Литву до переговорного процесу. Таллінн погоджувався на створення союзу між Латвією, Естонією та Польщею. У 1934 році Латвія, Литва та Естонія утворили Балтійську Антанту. Кожні півроку починаючи з того часу проводилися конференції балтійських міністрів закордонних справ.

Географічне розташування балтійських країн було дуже заманливим для Німеччини і для СРСР. Балтійські держави в другій половині 1930-х років прагнули в зовнішній політиці лавірувати між обома хижакими. У 1937 році вже спостерігалася повноцінна криза всередині Балтійської Антанти. Розуміючи неминуче наближення війни, литовський генерал і начальник генерального штабу Стасіс Раштікіс та міністр

*Радянські війська входять до Естонії.
Жовтень 1939 року*

закордонних справ Литви Стасіс Лозорайтіс прагнули добитися від естонських та латвійських колег спільної протидії потенційним ворогам. Свої ідеї вони висловлювали одним виразом: «Насамперед незалежність».

За соціально-економічним ладом балтійські країни були аграрними та слабо індустріалізованими. В економічному плані позиції Британії в Балтії були набагато помітніші, ніж Німеччини, хоча ще 1928 року Адольф Гітлер заявив: чим є Середземномор'я для Італії, тим східне узбережжя Балтійського моря є для Німеччини. Ці території вважались ідеальними для німецької колонізації.

На конференції балтійських країн у лютому 1939 року, що проходила в тодішній фактичній литовській столиці Каунасі, було узгоджено проголошення їхнього нейтрального статусу заради збереження свободи й незалежності та утримання від територіальних суперечок з іншими державами. Захоплення Мемеля (Клайпеди) нацистами в березні 1939 року підсилювало активність радянської дипломатії в Балтії. Нарком закордонних справ СРСР Максим Литвинов надіслав послам Латвії та Естонії в Москві ноти, де стверджувалося, що радянська сторона зможе надати активну допомогу в разі тис-

ку з боку третіх держав. У квітні Гітлер запропонував Ріббентропу зондувати ґрунт щодо підписання двосторонніх угод про ненапад із нейтральними Данією, Естонією, Латвією, Норвегією, Швецією.

У червні 1939 року між Німеччиною та Литвою й Естонією було підписано договори про ненапад. СРСР не на жарт занепокоївся посиленням німецьких впливів у Балтії. Доступ до військово-морських баз у балтійських державах для СРСР був однією з основних вимог під час англо-французько-радянських переговорів весни—літа 1939 року.

СРСР, підписавши документи про розмежування сфер впливу в Східній Європі з Німеччиною вночі 24 серпня 1939 року, показав свою готовність до подальших експансіоністських дій. Коли почалась німецько-польська війна, балтійські держави проголосили свій нейтральний статус. Спільний розгром Польщі Німеччиною та СРСР розв'язав руки останньому для поширення свого впливу в балтійських державах. Лідери цих країн через свої канали дізналися про таємні протоколи і прагнули бути лояльнішими під час розмов з радянським керівництвом, хоча коли шведський представник у Таллінні Вільгельм Терсмеден запитав у естонських колег щодо можливих загроз, вони заявили йому, що поки не порушено територіальну цілісність країни, не варто турбуватися. Карл Ліндквіст, шведський військовий аташе в Ризі, повідомив Стокгольм, що, згідно з положеннями радянсько-німецького пакту та таємним протоколом, Фінляндію, Естонію та Латвію віддано в руки Сталіну.

24 вересня 1939 року міністра закордонних справ Естонії Карла Сельтера викликав до Москви нарком закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов, з яким ще з 13-го числа велися переговори про підписання нової радянсько-естонської торговельної угоди. Молотов сказав: «Радянський Союз потребує розширення системи своєї безпеки, для чого йому необхідний вихід до Балтійського моря. Якщо Ви не побажаєте підписати з нами пакт про взаємодопомогу, то нам доведеться використати для гарантування своєї безпеки інші шляхи, можливо, більш круті, можливо, більш складні».

Радянська сторона аргументувала загрозу своїй безпеці прикладом утечі 18 вересня польського підводного човна

«Orzel» після інтернування в Таллінні. Звідси виходило, що Естонія не здатна сама контролювати свою територію. «Допоможе» їй у цьому СРСР. 27 вересня 1939 року під час відвідин театральної вистави в Москві Молотов сказав Сельтеру про те, щоб естонський уряд погодився з розташуванням 35-тисячного радянського війська на його території.

Із середини вересня посилилася присутність ВМФ та ВПС СРСР на Балтиці. На кінець вересня було сконцентровано 270 тисяч радянських військ, 600 літаків, 1800 танків, 232 бронемашини поблизу кордону з Естонією та Латвією. 26 вересня нарком оборони СРСР Климент Ворошилов підписав директиву № 43 по Ленінградському військовому округу про подальше захоплення Латвії та Естонії. Планувалося здійснити прорив на територію Естонії 29 вересня 1939 року.

Спілкуючись із міністром закордонних справ Латвії Вільгельмсом Мюнтерсом на початку жовтня, Молотов порівнював тогочасне становище своєї країни з часами Петра I: радянська сторона не може допустити використання нейтральних балтійських держав проти неї. Сталін додав, що сфери впливу вже поділено, і вони могли б окупувати країни, проте не прагнуть зловживань.

Свої дії СРСР постійно координував з Німеччиною. Під час візиту Ріббентропа у вересні 1939 року до Москви Сталін та Молотов запевняли, що з вирішенням «балтійського питання» не будуть поспішати. 28 вересня 1939 року СРСР і Німеччина у Москві підписали договір про дружбу та кордон, згідно з яким Литва переходила з німецької до радянської сфери впливу.

28 вересня та 5 жовтня 1939 року були підписані пакти про взаємодопомогу разом з таємними протоколами між СРСР і Естонією та Латвією відповідно строком на 10 років. 29 вересня 1939 року подібну пропозицію було зроблено й литовському уряду (послу в Москві Ладасу Наткевічюсу) для розширення співробітництва з СРСР. Радянська сторона пропонувала Литві підписати договір про передачу Вільно та Віленського краю Литві, договір про взаємодопомогу, договір про передачу Німеччині частини південно-західної Литви. Сталін наполягав на введенні 50-тисячного військового контингенту до Литви. 2 жовтня 1939 року запросили на ауді-

енцію до Молотова головного литовського дипломата Юозаса Урбшіса, який декілька разів повертався до Каунаса задля узгодження своєї позиції на переговорах. 4—6 жовтня 1939 року під час консультацій пропонувалося негайно подвоїти чисельність литовської армії, активізувати діяльність військових місій, за допомогою радянської сторони почати зводити фортифікаційні укріплення на західному кордоні з Німеччиною.

Згідно з радянсько-литовськими угодами від 10 жовтня 1939 року, які були підписані строком на 15 років, поверталася територія Вільнюса, вводився 25-тисячний радянський контингент на литовську територію. Остаточні південно-західні кордони Литви були ще під питанням, проте і це питання було узгоджено на початку 1941 року між німецьким і радянським тоталітарними режимами за 7,5 мільйона золотих доларів.

ВВЕДЕННЯ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК НА «БАЗИ» У БАЛТІЮ

СРСР зобов'язувався забезпечити військову допомогу в разі нападу на балтійські держави третьої країни. Естонія, Латвія та Литва, в свою чергу, також мали надати збройну підтримку в разі нападу на радянську територію з боку моря або на суходолі та сприяти у створенні на їхніх територіях баз ВМФ та ВПС СРСР. В естонському та латвійському випадках в угодах попередньо не було розписано всі бази, які планувалося створити. Для введення цих угод у дію передбачалося створення відповідних двосторонніх комісій. На додачу до угод про взаємодопомогу підписувалися й торговельні договори.

Радянська та естонська сторони 11 жовтня 1939 року підписали військові угоди про введення 25-тисячного контингенту. LXV особливий стрілецький корпус та 18-та танкова бригада 18—19 жовтня 1939 року перейшли кордон з Естонією та розмістилися в Хаапсалу, Палдіскі, острові Сааремаа та Хійумаа. Балтійський флот СРСР зайшов у Таллінн та Рохюкула.

Радянсько-литовська угода про розквартирування військ СРСР була підписана 28 жовтня 1939 року. XVI особливий стрілецький корпус зайняв Пренай, Алітус, Нову Вілейку, Гайжюнай.

Мапа з американського часопису «National Geographic» (фрагмент карти Європи, 1940 рік), що показує радянські військові бази (USSR) на територіях країн Балтії

У Латвії II особливий стрілецький корпус зайняв Вентспілс, Пітрагс-Мазірбе, Лієпаю, Прієкуле, Едоле, Дурбе, Езере, Паплака, Вайноде. Під час переговорів у рамках двосторонніх комісій 22—28 жовтня 1939 року з Литвою та 14—23 жовтня 1939 року з Латвією радянська сторона висувала нові вимоги до баз та аеродромів.

Коротко цілі СРСР на етапі початкового військово-політичного впливу в балтійському напрямку означив Молотов у повідомленні до уповноваженого представника СРСР у Литві М. Позднякова 14 жовтня 1939 року: «Будь-які загравання

з лівими колами завершуйте. Тримайте зв'язок лише з урядовими, офіційними колами...»

На той період Естонія, Латвія та Литва могли мобілізувати 600 тисяч солдатів, мали 4 660 офіцерів, 900 гармат, 102 танки, 400 літаків. Союзи оборони — литовський «Шауліс», латвійський «Айзсарг» та естонський «Кайтсейліт» — склали 200 тисяч осіб. Проте з багатьох причин військово-політичне керівництво трьох держав вирішило не чинити опору та йти за вказівками з Кремля.

ПЕРЕГОВОРИ СРСР ІЗ ФІНЛЯНДІЄЮ

У грудні 1917 року Фінляндія здобула незалежність, і на чолі нової країни став колишній генерал царської армії барон Карл Густав Еміль Маннергейм. Збройне протистояння між червоними і білими (щюцкор, Охоронний корпус Фінляндії) забрало 38 тисяч життів. Ситуацію у Фінляндії вдалося налагодити, але певні побоювання щодо агресивних дій з боку східного сусіда були присутні весь міжвоєнний період серед фінського політикуму.

У 1932 році було підписано радянсько-фінляндський договір про ненапад, який два роки по тому було пролонговано до 1945 року. Але фінське керівництво прагнуло підстрахуватися на випадок війни з СРСР та почало зводити фортифікаційні укріплення, «лінію Маннергейма». У 1920-х роках фінансування проекту було незначним. Але в 1930-х роках зведення фортив та батарей на Карельському перешийку навколо Ладозького озера та Фінської затоки прискорилося. На 1939 рік уся оборонна лінія складалася зі 101 бетонної будівлі.

14 квітня 1938 року з міністром закордонних справ Фінляндії Рудольфом Холсті зустрівся другий секретар радянського посольства в Гельсінкі Борис Ярцев (Рибкін) та передав пропозицію СРСР надати фінам економічну та військову допомогу в обмін на гарантії не вступати в союз із нацистами. На питання, про які гарантії йдеться, Ярцев відповів, що вже більш детально ці речі слід обговорити за столом переговорів.

У червні—липні 1938 року, Ярцев зустрічався з міністром фінансів Фінляндії Вайне Альфредом Таннером та прем'єр-

міністром Аймо Каарло Каяндером. Радянський дипломат повторив думку про загрозу німецького нападу. Проте наступний крок очікувався від фінів. 11 серпня 1938 року Таннер наказав створити чернетку нової фінсько-радянської угоди, в якій зазначалося, що «уряд Фінляндії... не дозволяє будь-якій іноземній державі використовувати Фінляндію як базу агресії проти Радянського Союзу». У меморандумі від фінського уряду вказувалося, що СРСР буде надано письмову згоду про готовність Фінляндії чинити опір німецькій агресії в обмін на радянську військову допомогу.

У серпні Ярцев підтверджував позицію Москви про гарантії безпеки фінському уряду в разі позитивної відповіді на можливість введення радянських військ до їхньої країни. Фінляндія вже не сприймалася як нейтральна держава, вона мала стати «союзною» для СРСР.

29 серпня 1938 року Каяндер сформулював та передав із Таннером відповідь фінів на радянські пропозиції, де останні відхилено як такі, що можуть похитнути основи фінського суверенітету та суперечать політиці нейтралітету не лише Фінляндії, але й усіх скандинавських країн.

Мюнхенські події 1938 року посилили увагу фінських політиків до активізації переозброєння своєї армії, проте основні зусилля були спрямовані на підготовку до Олімпійських ігор 1940 року, що мали відбутися в Гельсінкі. Хоча якщо 1938 року витрати на оборону у фінському бюджеті склали 23 %, то 1939 року ця сума вже сягнула 48,2 %. 19 вересня 1939 року Фінляндія проголосила свій нейтральний статус стосовно воєнних дій у Європі.

5 жовтня 1939 року СРСР запросив до переговорного процесу фінську сторону, яка, зі свого боку, звернулася за підтримкою до Британії, Німеччини, США та Швеції. 8 жовтня 1939 року міністр закордонних справ Фінляндії Ельяс Еркко заявив радянському постпреду в Гельсінкі Дерев'янському, що ні про яке підписання угоди про ненапад мова йти не може. 12 жовтня 1939 року розпочалися московські переговори між СРСР і Фінляндією. Основні радянські вимоги були: надати ВМФ СРСР право на якірну стоянку в затоці Лапполах'я; здати в оренду СРСР на 30 років півострів Ханко як військово-морську базу; передати СРСР острови Лавансаарі, Гогланд,

*Фельдмаршал Карл Густав Еміль Маннергейм,
головнокомандувач фінської армії*

Сейскарі, Великий та Малий Тютярссаарі, Бйорке, а також частину Карельського перешийку від села Ліппола до південного кінця міста Койвісто, а також західну частину півостровів Рибачий та Середній; за це СРСР передавав Фінляндії територію в районі Ребола та Порос — глухі ділянки Карелії; сторони роззброюють свої фортифікації на Карельському перешийку; СРСР підтримує ремілітаризацію Аландських островів фінською армією; чинний радянсько-фінляндський пакт про ненапад доповнювався статтею про взаємні зобов'язання не вступати в союзи один проти одного.

З листопада розпочався третій раунд переговорів, де фінська делегація підтвердила свою позицію стосовно островів Фінської затоки, дала згоду перенести кордон на Карельському перешийку до форту Інно, але категорично відмовилась від оренди півострова Ханко та інших радянських пропози-

цій. На останньому спільному засіданні делегацій 9 листопада 1939 року вже було всім зрозуміло, що сторони залишились на своїх позиціях, і 13 листопада 1939 року фінська делегація залишила Москву.

Для сталінського керівництва важливо було вирішити всі свої стратегічні питання шляхом переговорів, тиску та гри дипломатичними м'язами. Коли такий метод виявився нерезультативним, СРСР перейшов до фази відкритого збройного протистояння з Фінляндією.

4. ПЕРША ФІНСЬКО-РАДЯНСЬКА ВІЙНА

БАЛАНС СИЛ

Плани військового нападу на Фінляндію в СРСР почали розробляти ще з середини 1930-х років. У червні 1939 року було затверджено план командувача Ленінградського військового округу командарма 2-го рангу Кирила Мерецькова про наступ проти Фінляндії. Основну відповідальність за проведення майбутньої війни покладали на Ленінградський військовий округ.

Згідно з радянськими розрахунками, операція проти фінів по всіх кордонах від Фінської затоки на півдні до Північного Льодовитого океану мала охопити максимальну територію. Масованим нападом по всіх фронтах за два тижні все мало завершитися: в центральній Фінляндії трохи довше (15 днів), а на Карельському перешийку, де розташовувалася «лінія Маннергейма» — за 10 днів. На думку маршала Радянського Союзу Климента Ворошилова, народного комісара оборони СРСР, війна з Фінляндією мала тривати не більш як півтора тижня.

Фіни теж готувалися до збройного конфлікту зі східним сусідом. Основний удар фіни чекали на території Карельського перешийку. Оскільки у Фінляндії значна кількість озер, єдино можливу наступальну операцію радянські війська проводили б вузькими ділянками суходолу. Фіни планували зупинити червоних у центральній частині «лінії Маннергейма» та

на річці Вуокса, де зібралось б значне скупчення військ, які легко можна було оточити й розгромити.

Напередодні війни було переселено 130 тисяч мирних жителів разом з господарствами з територій, що межували з Карельським перешийком, із міркувань безпеки. А вже на початку грудня тисячі сімей було евакуйовано з Карельського перешийка, спалено будинки, щоб не дісталися агресору.

Загалом на той період мобілізована фінська армія складалася з 280 тисяч бійців (14 дивізій), 400 гармат та мінометів, 32 танків, 110 літаків. Проте боєздатних дивізій було набагато менше, причому 7 дивізій (120 тисяч бійців) розташовувалися на Карельському перешийку, 2 дивізії (40 тисяч солдатів) — поблизу Ладозького озера, 16 тисяч — на півночі Фінляндії. Фінський флот був незначним, проте мав на озброєнні кілька сучасних військових кораблів. Фінська військова техніка та амуніція були доволі застарілі, хоча постійно відбувався обмін технологіями зі шведами.

Фіни ще з середини 1930-х років здобули ліцензії на виробництво найкращих іноземних літаків того часу. Так, Фінляндія була першою державою, де було закуплено британські бомбардувальники «*Blenheim Mk I*». Фіни отримали голландські винищувачі «*Fokker D XXI*» та «*Fokker C X*».

Червона армія на кінець 1930-х років нараховувала 1 мільйон 600 тисяч бійців (98 дивізій). Важливим фактором, що вплинув на подальше ведення бойових дій для збройних сил СРСР, була їхня непередготованість до зимових умов, відсутність систематичної підготовки до операцій у лісистій місцевості. У боях з японцями 1938—1939 років було виявлено важливі недоліки в Червоній армії: недисциплінованість, засилля алкоголізму та відсутність чіткої організації взаємодії між піхотою та артилерією. Червона армія після репресій 1930-х років була не в найкращому стані в кадровому аспекті. Багатьох воєначальників високого рангу, що мали бойовий досвід участі в Першій світовій та Громадянській війнах, було розстріляно. Значну частину військових формувань сформовано поспіхом, солдати та офіцери були мало навчені. Усього на війну з Фінляндією СРСР виділив 24 дивізії загальною кількістю 425 тисяч осіб, 2289 танків, 2876 гармат та мінометів, 2446 літаків.

Червоноармійці 8-ї армії. Початок грудня 1939 року

Основні театри бойових дій між Фінляндією і СРСР можна поділити на три райони. Перша територія — це Карельський перешийок, найближче до Ленінграда, звідки надходили боєприпаси й танки. Фіни не випадково вважали, що саме в цьому районі між Фінською затокою і Ладозьким озером розгорнуться основні події. Там із фінського боку розташовувалася «лінія Маннергейма» (150 км). Узявши ці укріплення та перейшовши кордон, радянські війська мали зайняти друге за значенням м. Вііпурі (Виборг), потім рушити на Лаппеенранту та Лахті, а потім уже окупувати столицю Гельсінкі. На Карельському перешийку перейшла в наступ 7-ма армія (до 9 грудня на чолі з командармом 2-го рангу В. Яковлевим, потім командармом 2-го рангу К. Мерецковим). До них доєдналися сили 8-ї армії (командувач — комдив Іван Хабаров, а з 16 грудня 1939 року — командарм 2-го рангу Григорій Штерн), які мали напасти з північного боку Ладозького озера, а потім розгорнути наступ у західну Фінляндію.

Другою областю війни була центральна Фінляндія, де радянські війська прагнули роз'єднати фінську територію навпіл та перейти до остаточної окупації. Це завдання покладалося на 9-ту армію (командувачі комкор Михаїл Духанов, а з 20 грудня 1939 року комкор Василій Чуйков). Спочатку їм покладалося завдання зайняти Каяані, а потім рухатися в бік Оулу, що на західному березі Ботнічної затоки.

Третім став північний район Фінляндії, місто Петсамо. Туди було перекинуто 14-ту армію комдива Валеріана Фролова, яку було створено з Мурманської армійської групи. До стратегічних завдань входило блокування району Петсамо та відвернення спроб десанту через норвезьку територію та Баренцеве море.

ПРОВОКАЦІЯ В МАЙНІЛІ

Формальним приводом до розгортання конфлікту став Майнільський інцидент. 26 листопада 1939 року відбувся артобстріл прикордонного села Майніла в Ленінградській області, внаслідок чого загинули 13 радянських військовослужбовців. СРСР стверджував, що саме фінська артилерія обстріляла радянські позиції, хоча насправді це здійснили сили 221-ї артилерійської дивізії Червоної армії. Спочатку радянська сторона пропонувала фінам відвести свої війська, які стояли занадто близько до кордону, на відстань 20—25 км. Після відмови фінів СРСР 29 листопада 1939 року розірвав дипломатичні відносини з Фінляндією та денонсував пакт про ненапад.

Ранок 30 листопада 1939 року для фінської столиці розпочався бомбардуванням радянськими літаками. Тоді ж радянська 7-ма армія в складі 169 тисяч солдатів, 1286 гармат та мінометів, 1490 танків, 1000 літаків почала наступ на Карельському перешийку та на північ від Ладозького озера, підкріплений масованими артобстрілами фінської території. Перед 7-ю армією стояло завдання захопити фінські оборонні укріплення та вийти на лінію станція Хйтола — станція Антреа — Виборг. Потім до них мали доєднатися сили 8-ї армії, що перебували на схід від Ладозького озера, і разом наступати на Лахті, Хювінкя та Гельсінкі. Радянським військам протистояли II армійський корпус генерал-лейтенанта Гаральда Еквіста на заході Карельського перешийку та III корпус на сході під командуванням генерал-майора Еріка Гейнрікса.

З початком воєнних дій фінський президент Калліо передав частину своїх конституційних повноважень Маннергейму. 1 грудня 1939 року було утворено новий коаліційний уряд на чолі з Рісто Гейккі Рюті, колишнім керівником Банку

*Знищена колона 44-ї дивізії Червоної армії коло Раате.
Січень 1940 року*

Фінляндії. Воєнний кабінет у надскладних умовах зумів консолідувати фінську націю на боротьбу з ворогом. Із 2 грудня Маннергейм зі своєю Ставкою переїхав до Міккелі.

У Терійокі (Зеленогорськ) було утворено народний уряд Демократичної Республіки Фінляндії з прем'єром Отто Вілле Куусініеном, фінським комуністом-утікачем, що запевняв Сталіна у швидкій перемозі та звільненні фінів від влади буржуазії. Спочатку така заманлива пропозиція була зроблена ще 13 листопада 1939 року іншому фінському комуністу Арво Туомінену, що мешкав у Стокгольмі, але той відхилив її. Дії Куусінієна було узгоджено ще 23 листопада 1939 року. Згідно з планом Кремля, Виборг мав бути захоплений через 4 дні, а Гельсінкі — 21 грудня 1939 року. Першим документом маріонеткового уряду, підписаним уже 2 грудня 1939 року в Москві, був договір про взаємодопомогу та дружбу з СРСР, де

йшлося про надання збройної підтримки проти уряду в Гельсінкі. І армійський корпус Фінської народної армії було сформовано в Терійокі 1 грудня 1939 року чисельністю 5775 осіб, проте значної участі в боях він не брав. Мрії Куусіненна повернутися до Гельсінкі на вершині політичного Олімпу не увінчались успіхом. СРСР 25 січня 1940 року вже остаточно визнав легітимним урядом Фінляндії уряд у Гельсінкі.

Після початку радянської агресії фінський уряд прагнув заручитися в боротьбі проти СРСР підтримкою світової громадськості. 3 грудня представник Фінляндії в Лізі Націй, колишній міністр закордонних справ Ейно Рудольф Вольдемар Холсті запропонував скликати Раду цієї організації 9 грудня 1939 року й Асамблею 11 грудня 1939 року задля вирішення питань радянської агресії проти своєї країни. СРСР 14 грудня 1939 року було виключено з Ліги Націй.

ПРОВАЛ НАСТУПУ НА КАРЕЛЬСЬКОМУ ПЕРЕШІЙКУ

Наступ 7-ї армії тривав стрімко аж до середини грудня. Четвертого грудня 1939 року радянські війська вийшли до озера Сувантоярві, а 10 грудня 1939 року вже були на узбережжі Фінської затоки. У перший тиждень війни Балтійський флот захопив острови Тютарсаарі, Суурсаарі, Сейскарі, Лавансаарі у Фінській затоці. Після цього з'єднання ВМФ мали висадити десант силою однієї дивізії на територію між Выборгом і Хаміною, а також поблизу Койвісто. Висадка десанту розтяглася аж до середини січня 1940 року і зрештою була відкладена. Основними перешкодами були фінські батареї берегової оборони, опір яких не вдалося придушити, та відсутність відповідних кліматичних умов для проведення такого виду операцій. З 9 грудня 1939 року розпочалася блокада фінського морського узбережжя. Кліматичні умови, в яких доводилося вести дії, були вкрай особливі: зима 1939—1940 років виявилася напрочуд холодною. У Заполяр'ї температура досягала мінус 50 градусів Цельсія.

9 грудня 1939 року командування радянськими військами перейшло від Мерецкова, який став командувачем 7-ї армії, до Ставки (Сталін, народний комісар оборони СРСР

Ворошилов, начальник Генерального штабу Червоної армії Шапошников, флагман флоту 2-го рангу, народний комісар ВМФ СРСР Ніколай Кузнецов). Одним із перших наказів Ставки було подвоєння чисельності 7-ї армії до 250 тисяч солдатів.

Для радянських військ стратегічним завданням було контролювати рудники на півночі Фінляндії після захоплення Петсамо та відведення основних сил артилерії для подальшої війни на морі й продовження наступу на південь. Фіни вважали за можливе в разі потреби пожертвувати Петсамо, зате вберегти сховища залізної руди. Загалом фінські війська прагнули зупинити радянський наступ, щоправда, ціною значних утрат. Після цих боїв ситуація на цій ділянці Лапландської групи стабілізувалася до кінця війни.

Радянські війська тричі намагалися взяти штурмом «лінію Маннергейма». Уперше це сталося 17—23 грудня 1939 року на західній частині Карельського перешийка. Тоді червоні спробували вдарити по центральній, найбільш уразливій ділянці в 12 км між Суммою та озером Муолаанярві. Невдалі спроби 24-ї стрілецької дивізії прорвати фінську оборону продовжувалися до кінця грудня. Генерал-лейтенант Гаральд Еквіст вирішує провести атаку на радянські позиції після нетривалого перепочинку. Розгром фінами радянських військ 23 грудня 1939 року увійшов у воєнну історію як «чудо Сумми».

На північ від Ладозького озера 8-ма армія, що наступала з Олонця, мала вийти на лінію Йоенсуу — Тохмаярві — Сортавала. Досягнувши цього рубежу, армія мала з'єднатися з силами 7-ї армії, яка була авангардом радянського наступу на Карельському перешийку, та вирушити північніше, до 9-ї армії. Проте фінські війська в грудні зупинили наступ 8-ї армії, потім на початку січня 1940 року оточили 18-ту й 168-му дивізії, створивши котел у районі Леметті, Уомаа на північному заході від Ладозького озера.

БИТВА ПІД СУОМУССАЛМІ

Однією з ключових у війні стала битва під Суомуссалмі, складова якої — битва за дорогу Раате (11 грудня 1939 року — 8 січня 1940 року). Для радянських військ було важливо на-

*Лижна частина фінської армії.
Карелія, грудень 1939 року*

ступати на Кумо, Салла, Суомуссалмі, щоб відрізати шляхи сполучення зі Швецією через Ботнічну затоку, і потім захопити залізницю в місті Оулу. Ці позиції вважалися одними з найбільш укріплених фінами, там дислокувалася армійська група Північної Фінляндії генерал-майора Вільйо Ейнара Туомпо. Прорвати їхню оборону було наказано 9-й армії комкора Духанова. Сто двадцять друга стрілецька дивізія мала наступати в напрямку Салли, а 163-тя стрілецька дивізія — в бік Суомуссалмі, через який був найкоротший шлях перетнути Фінляндію зі сходу на захід. Підтримувати ці сили мали 54-та гірська стрілецька дивізія та 44-та стрілецька дивізія ім. Щорса під командуванням комбрига Олексія Виноградова, перекинута з Київського військового округу.

Фінське військове командування не очікувало, що Червона армія наступатиме непрохідними лісами, проте єдиним швидким способом досягнути Ботнічної затоки та вийти на лінію Оулу—Кемі був саме такий наступ. Радянські війська планували пройти цей шлях за 20 днів.

На початку грудня 1939 року 163-тя дивізія комбрига Андрія Зеленцова розпочала наступ з Ухти (Калевала) на Суомуссалмі.

Червоній армії в цьому секторі протистояла 9-та дивізія полковника Ялмара Сіласвуо. Фінські війська відступили до озера Кіантаярві. Відступаючи з Суомуссалмі, фіни використали тактику «випаленої землі». 13—15 грудня 1939 року фіни перерізали зв'язок дивізії з її тилом на схід та південь. Потім і північний шлях було перекрито.

19 грудня 1939 року радянське командування віддає наказ перекинути 44-ту стрілецьку дивізію з напрямку по дорозі Раате південніше від Каяні. 26 грудня 1939 року радянська 163-тя дивізія контратакувала від села Суомуссалмі на захід від Хулкуонніємі. Але 27 грудня 1939 року розпочалася фінська контратака, і Зеленцов вирішує відступати через озеро Кіантаярві. У таких умовах Ставка віддає наказ вивести 163-тю дивізію з оточення під Суомуссалмі північніше в напрямку Юнтусранти. Відхід розпочався о 5-й ранку 29 грудня 1939 року. 163-й дивізії вдалося відійти з втратами 30 % її особового складу.

Червоне командування не зуміло вдало організувати спільні дії 44-ї та 163-ї дивізій, тому ці військові з'єднання стали легкою мішенню для оточення ворогом. Уся увага фінів тепер була сконцентрована на 44-й дивізії. Остання прибула на

*Танк Т-26, підбитий у боях на лінії Маннергейма.
Лютий 1940 року*

визначене місце дислокації лише 1 січня 1940 року. 5 січня 1940 року Сііласвуо вирішив розрізати сили 44-ї дивізії на частини. Виноградов вирішує розділити свої сили на дві частини — одна на чолі з майором Плюхіним мала прорватися вздовж дороги Раате, а інша, на чолі якої стояв сам командувач дивізії, мала виходити через ліси. Частина дивізії, якою командував Виноградов, вибралася до радянських позицій, в той час як колона Плюхіна була відразу вщент розгромлена фінами.

Утрати 44-ї дивізії були катастрофічними: 1001 убитий, 1430 поранених, 2243 особи пропали безвісти. За провал операції Виноградова, а також начальника штабу полковника Волкова та начальника політичного відділу дивізії полкового комісара Пархоменка 11 січня 1940 року було розстріляно перед строем солдат. Усього за кампанію Раате—Суомуссалмі фіни втратили 2700 убитими, Червона армія — за різними оцінками від 22500 до 27000 бійців. СРСР зазнав важких втрат у техніці. Було залишено або потрапило до рук ворога 43 танки, 1170 коней, 4822 гвинтівки, 106 станкових кулеметів, 29 протитанкових гармат і т. д.

Фінські перемоги на раатській дорозі та під Суомуссалмі показали, що Червону армію можна здолати незначними силами. Невеличке село в центральній Фінляндії стало символом боротьби фінських військ проти радянського агресора, про яке писали газети всього світу.

ЗОСЕРЕДЖЕННЯ ПЕРЕВАЖНИХ СИЛ ЧЕРВОНОЇ АРМІЇ

Кінець 1939-го — початок 1940 року був позначений зміною радянської стратегії. Утворюється Північно-Західний фронт (його очолив командарм 1-го рангу Семен Тимошенко), і Сталін надав карт-бланш новому командувачу. Чотирнадцять дивізій 7-ї армії Мерецкова передислокувалися на західний фланг Карельського перешийка, а 9 дивізій 13-ї армії комкора Володимира Грендаля отримали завдання здобути сектор Тайпала.

Для підтримки сил піхоти було залучено п'ять танкових бригад, 2800 гармат та мінометів, 15 ескадрилей літаків. Наступ планувався на невеликій ділянці фронту в 16 кілометрів,

на так званих «Воротах до Вііпурі», з селами Сумма та Ляхде в центрі.

Утім і ворог у Червоної армії на тій ділянці фронту був непростий — 35 бункерів, озброєних кулеметами «Максим» та протитанковими 37-міліметровими гарматами *Vofors*, вкупі з системою траншей, дерев'яних барикад та бункерів, міних полів тощо. Головними бункерами були «Мільйонер» (названий так через кількість коштів, вкладених у його зведення) на заході та «Поппіус» (Поппіусліннаке, названий прізвиськом першого командира) на сході. Третя дивізія під командуванням полковника П. Паалу обороняла ці позиції. На початок лютого 1940 року фінська армія нараховувала 361 925 осіб, що складало 9 % від усього населення Фінляндії.

На початку лютого Червона армія сконцентрувала всі свої сили для прориву «лінії Маннергейма» в центральній її частині. Мерецков урахував уроки грудневих боїв під Суммою, коли без попереднього взяття бункерів неможливо було пробити оборону фінів. Сьома і 13-та армії мали фланговими ударами прорвати оборонні фортифікації фінів у районі Вуокса — Кархула. Через п'ять днів частини Червоної армії вже повинні були вийти на рубіж Лохійоки — Пурпуа — Ілвес — станція Кямря — Хуумола. Дальшим планом було вийти на лінію Кякісалмі — станція Антреа — Виборг.

Артилерійська підготовка Червоної армії велася важкими гаубицями Б-4 калібру 203 мм. Стріляли з відносно невеликої відстані, 700—1500 м, щоб забезпечити точне попадання в бункери. Фактор артилерії був головною умовою для вдалого наступу на мільйонні бункери «лінії Маннергейма». Фіни називали радянські гармати «кувадами Сталіна», а червоноармійці — «скульптурами Карелії». Ось як писав у своєму щоденнику командувач II армійського корпусу генерал-лейтенант Еквіст про артобстріли поблизу Сумми та Ляхде: «21.01. Важке артилерійське бомбардування та випадкові спроби атакувати сектор 3-ї дивізії вночі. Російська піхота, яка зараз нападає невеликими групами, добре тренувана... Схожі випадки також спостерігаються в Тайпалі весь учорашній день...». 27—28 січня 1940 року важкі снаряди серйозно пошкодили бункери «Мільйонер» та «Поппіус». У «Мільйонері» було знищено дві з трьох гарматних башт, а також східний каземат.

ПРОРИВ «ЛІНІЇ МАННЕРГЕЙМА»

Загальний наступ Червоної армії розпочався зранку в неділю 11 лютого 1940 року. І стрілецький корпус комдива Філіппа Гореленка стрімко атакував позиції фінів, проте просунувся недалеко. Набагато кращими справи були в 123-ї стрілецькій дивізії полковника Філіппа Алябушева, що прорвала позиції фінської 3-ї дивізії на всю глибину від Сумми до Ляхде.

О 13:00 11 лютого 1940 року радянські війська захопили бункер «Попшіус», командир його залоги лейтенант Мальм здався. Тоді ж атака на бункер «Мільйонер» закінчується значними втратами з обох сторін. Але серією атак 11—12 лютого 1940 року оточено й другий бункер, що не мав уже ні вогневої підтримки, ні солдатів, які б могли його обороняти. 13 лютого 1940 року 245-й стрілецький полк Червоної армії за підтримки 90-го та 112-го танкових батальйонів входить до Ляхде, остаточно здійснивши прорив «лінії Маннергейма». Надвечір 14 лютого 1930 року ширина прориву «лінії Маннергейма» становила 4 км, а глибина — від 5 до 6 км. Уже 16 лютого 1939 року радянська 7-ма армія повністю оволоділа центральною частиною оборонних позицій фінів на

*Червоноармійці біля взятого фінського бункера
поблизу Вііпури (Виборга)*

Карельському перешийку. Резерви, що надходили до фінів, бомбардувалися червоними літаками, тому їм не вдалося провести вдалих контратак. 17 лютого 1940 року Маннергейм особисто прибув на фронт, щоб координувати діяльність армії та зрозуміти поточну ситуацію.

Наприкінці лютого — на початку березня 1940 року основне завдання для Північно-Західного фронту лишалося незмінним — оточення та розгром фінських військ на Карельському перешийку, наступ на Антреа, Выборг, Выборзьку затоку. 3 березня 1940 року радянській 7-й армії було наказано за допомогою свіжих сил XXVIII армійського корпусу захопити Выборг, перейти Выборзьку затоку та перерізати сполучення Выборг—Гельсінкі. Выборг був південними воротами Карельського перешийку, тому його захоплення Червоною армією відкривало перспективу захоплення всього півдня Фінляндії.

МОСКОВСЬКА МИРНА УГОДА

У січні—лютому 1940 року були спроби наведення контактів через треті сторони для знайдення спільних позицій та проведення мирних переговорів. Для фінів головним посередником у перемовинах із Кремлем стала повноважна представниця СРСР у Швеції Олександра Коллонтай. Ситуація на дипломатичному фронті була прямо залежна від успіхів на фронті. Свій третій штурм лінії Маннергейма Кремль прагнув використати для того, щоб посадити фінів за стіл переговорів і отримати значні переваги під час підписання миру. Восьмого лютого 1940 року вперше фінські політики звели до купи свої думки щодо вироблення позиції їхньої країни в розмові з Кремлем: Рюті, Таннер та Паасіківі зустрілися з генералом Вальденом та обговорили подальший розвиток подій.

10 лютого 1940 року відбулася нарада в Ставці верховного головнокомандувача, де були присутні Маннергейм, Таннер, Рюті, Вальден. На нараді викристалізувалися три шляхи дальшого розвитку подій: продовження війни власними силами, спірання на допомогу країн Заходу та Швеції або підписання миру з СРСР. Маннергейм більше схилився до швед-

ського варіанта. 12 лютого 1940 року було скликано комітет із закордонних справ, на якому винесено запитання про проведення мирних переговорів із СРСР.

Радянська сторона теж намагалася врахувати різні дипломатичні конфігурації. 16 лютого 1940 року радянський повноважний представник у Британії Іван Майський пропонував Лондону стати посередником у радянсько-фінських мирних переговорах, проте отримав відмову. 22 лютого 1940 року Молотов запропонував нову лінію кордону фінській стороні, вимоги набагато більші, ніж восени 1939 року: втрата узбережжя Ладозького озера, передача районів Куусамо та Салла, Ханко в розширених межах. І тоді було відмовлено фінській стороні в підписанні перемир'я: СРСР прагнув змусити Фінляндію якнайшвидше укласти мир на вигідних умовах. 4 березня посланцю Ассарссону Молотов пояснив радянську позицію, себто негайну передачу Виборг'а, Виборзької затоки та Сортавали.

Коли Вііпурі (Виборг) опинився відрізаним від Гельсінкі та оточений радянськими військами, 6 березня 1940 року Москва надіслала запрошення для проведення мирних переговорів представникам Фінляндії. Переговори щодо укладення миру розпочалися 8 березня 1940 року в Москві, куди прибув Рюті.

Московська мирна угода була підписана 12 березня 1940 року і складалася з 9 пунктів та додаткового протоколу. За нею з 11-ї години 13 березня наставав мир, СРСР отримував Карельський перешийок разом з Вііпурі, другим за величиною фінським містом. Також території на північ та захід від Ладозького озера з містами Суоярві, Сортавала, Кексгольм, на схід від Маркаярві переходили до СРСР. Рибачий півострів ставав базою радянського флоту на Баренцевому морі. На 30 років надавався в оренду мис Ханко як військово-морська база Балтійського флоту. Усього Фінляндія втратила 10 % своєї довоєнної території, а 12 % населення (понад 420 тисяч) стали вигнанцями. Новий радянсько-фінляндський кордон частково збігався з умовами Ніштадтського миру 1721 року, що завершив Північну війну, адже не випадково Сталін із Молотовим апелювали до часів Петра I, говорячи про безпеку Ленінграда. І Москва, і Гельсінкі чудово розуміли, що умови миру тимчасові. З новоприєднаних до СРСР територій та

Карельської автономної республіки 31 березня 1940 року було утворено Карело-Фіннську РСР на чолі з Куусіненем.

Наслідки першої радянсько-фінляндської («Зимової») війни були жахливі та важкі для обох сторін. Втрати СРСР — 140 тисяч вбитими, до 3500 танків, до 500 літаків; Фінляндії — 24918 вбитими, 43557 пораненими, 62 літаки та до 30 танків. У своїх спогадах майбутній лідер СРСР Микита Хрущов писав про 1 мільйон радянських втрат, проте питання кількості вбитих та поранених у Зимовій війні залишається дискусійним. ВМФ СРСР втратив 309 вбитими, 1291 пораненими, підводний човен С-2, 12 літаків. Червоні ВПС виконали 16663 місії (у тому числі 891 вночі) та скинули 2600 тонн бомб на фінську територію.

Незважаючи на всі складнощі перебування у війні, фінському політичному керівництву вдалося зберегти відносно стабільне життя у своїй країні. Маннергейм так і залишався головнокомандувачем, переселенцям та біженцям компенсували втрати й надавали умови для господарювання на новому місці. У травні 1940 року фінські ветерани війни утворили відповідну асоціацію, а ліві заснували радянсько-фінляндське товариство миру та дружби.

Радянське керівництво винесло уроки, більш важливі та глибокі, ніж для Фінляндії. По-перше, нацистська Німеччина не надала допомогу фінам під час війни, що підсилювало у Москви відчуття «дієвості» пакту Ріббентропа—Молотова. По-друге, значні втрати та чимала кількість «піррових» перемог, у тому числі бої за бункери й прорив лінії Маннергейма, показали прорахунки в бойових якостях Червоної армії. Відбулися кадрові зміни в її керівництві. Тимошенко (що отримав звання маршала Радянського Союзу) замінив Ворошилова на посаді наркома оборони, а Мерецков, який отримав нововпровадженне звання генерала армії, став замість Шапошникова головою Генштабу. Проте радянське керівництво прорахувалося — фіни пішли на співпрацю з нацистами у «війні-продовженні», «війні-відплаті» 1941—1944 років зі своїм східним ворогом.

Фінляндія, вийшовши з кровопролитного протистояння з СРСР, зберегла найголовніше — державну незалежність та суверенітет. Локальний конфлікт серед засніжених лісів та

озер став випробуванням на міцність фінських союзників по боротьбі з агресором, які доволі обережно надавали матеріальну допомогу та надсилали добровольців. Відстоювання національних інтересів постало головною метою під час участі Фінляндії в Зимовій війні, а потім і у війні-продовженні, з чим і фінський уряд, і фінське суспільство впоралися на відмінно. З середини 1940 року інтенсифікуються зв'язки з нацистами, і в січні 1941 року було узгоджено спільні воєнні дії проти СРСР. Фіни прагнули використати союз із Берліном для відвоювання захоплених СРСР територій.

5. ПЛАНИ ФРАНЦІЇ ТА БРИТАНІЇ ЩОДО ФІНЛЯНДІЇ ТА СРСР ЯК ПОШУК ВИХОДУ ІЗ СТРАТЕГІЧНОГО ТУПИКА

Швеція, що зберігала нейтралітет із часів завершення наполеонівських воєн, за умови посилення напруги в радянсько-фінляндських відносинах наприкінці 1930-х років почала вибудовувати свою позицію щодо розстановки сил у Північній Європі. На той час при владі перебував уряд соціал-демократів та фермерської партії на чолі з прем'єр-міністром П. Ганссоном. На початку Другої світової війни у вересні 1939 року Швеція проголосила нейтралітет.

Коли фінський прем'єр Таннер запитав у свого шведського колеги Пера Альбіна Ганссона щодо можливої військової допомоги, то міністр оборони Швеції Пер Едвін Шельд запевнив, що Стокгольм не буде втручатись у конфлікт між Гельсінкі і Москвою. Проте шведський король Густав V Адольф пропонував навіть зректися престолу, якби Британія пішла на допомогу Фінляндії, надіславши війська.

Прагнення шведського міністра закордонних справ Йоганнеса Сандлера надати пряму військову допомогу Фінляндії разом з обороною Аландських островів призвело до відставки уряду 13 грудня 1939 року та формування нового розширеного коаліційного кабінету на чолі з Ганссоном.

Велика коаліція була при владі до кінця Другої світової війни. Ключові пости в уряді посідали соціал-демократи. Головним дипломатом країни став позапартійний Христіан Ернст Гюнтер.

Зовнішньополітична стратегія Гюнтера полягала в прискоренні підписання мирного договору між СРСР і Фінляндією, де шведська сторона мала виступити посередником на переговорах, недопущенні перебування британсько-французьких військ на шведській території задля надання допомоги фінам та в утриманні радянських військ під контролем на півночі Скандинавії. Для Швеції основною небезпекою була можливість окупації її північних районів з покладами залізної руди, що була розмінною монетою за шведський нейтралітет перед нацистами.

Гарячкова робота збройної промисловості Німеччини, що мала за мету якнайшвидше відновити втрати вермахту під час польської кампанії та наростити запаси озброєння перед рішучою битвою проти західних демократій, показала, наскільки залежною була Німеччина від безперервних поставок шведської залізної руди. Її добували на копальнях у Кіруні та Єлліваре на півночі країни (9 мільйонів тонн із 10 мільйонів, імпортованих Німеччиною 1939 року зі Швеції)¹. Звідти руду перевозили до шведського порту Лулео і по Балтиці транспортували до німецьких портів². Але взимку Лулео замерзає, тож руду залізницею було транспортовано через кордон до норвезького порту Нарвік, і вже звідти німецькі сухогрузи перевозили її до Німеччини, переховуючись у норвезьких територіальних водах. Цей шлях західні союзники не мали змоги перекрити, не порушуючи міжнародного права.

Коли розпочався конфлікт між Фінляндією і СРСР, то шведське суспільство в цілому підтримувало надання допомоги своїм сусідам. Швеція надала значну допомогу своєму сусіду: 45 мільйонів патронів, 86 тисяч гвинтівок, 415 кулеметів, 216 гармат, 32 винищувачі, 170 тисяч снарядів. Сім тисяч

¹ Решту видобували в Центральній Швеції.

² Уже у вересні 1939 року Черчилль, щойно ставши Першим лордом Адміралтейства, запропонував план операції CATHERINE — експедиції сильної ескадри Королівського флоту через протоки між Данією та Норвегією до Балтики, щоб заблокувати цей шлях постачання. Як уже згадувалося, ця пропозиція було відкинута через загрозу з боку німецької авіації.

шведських добровольців пройшли військову підготовку, а потім і воювали у Фінляндії. Загальна сума допомоги складала 310 мільйонів шведських крон, що становило 70 % від загального бюджету Фінляндії.

Черчилль, після того як його план балтійської експедиції було відхилено, не відмовився від планів розставлення мінних полів у норвезьких територіальних водах. Зрештою, Британія поступалася силою Німеччині на суходолі, але не скористатися з величезної переваги над ворогом на морі було б нелогічно. Оскільки дружній Німеччині СРСР в останній день листопада 1939 року розпочав свою агресію проти Фінляндії, Черчиллю вдалося отримати згоду уряду на розробку планів висадки британський військ у Нарвіку для опанування залізниці до копалень у Кіруні під приводом військової допомоги Фінляндії.

Навіть якби Британії вдалося перекрити поставки шведської руди до Німеччини, ефект від цього не був би миттєвим. Протягом першого року війни на невійськові потреби йшло не менш як 40 % німецької сталі, причому цей показник виключає потреби будівельної промисловості та експорт. Німеччина мала величезні запаси сталі як у «старому Райху», так і в Австрії, Протектораті Богемії та Моравії та новоокупованих територіях Польщі. До кінця 1940 року Німеччина мала у своєму розпорядженні понад 200 мільйонів тонн сталі. Британська розвідка дещо переоцінювала короткострокову уразливість нацистської економіки без шведської руди.

16 грудня 1939 року на засіданні Воєнного кабінету Перший лорд Адміралтейства Вінстон Черчилль пропонував замінувати порт Лулео в Ботнічній затоці та Оксельсунд і центральній Швеції. Наміри Черчилля про розширення воєнних дій на скандинавському фронті спиралися на оцінки щодо вірогідності нападу Німеччини та створення військово-морських баз на лінії Осло—Ставангер. Британський генерал Едмунд Айронсайд загалом підтримував ідеї Черчилля, оскільки їх можна було протиставити французьким «звичним божевільним фантазіям». Французи теж усвідомлювали стратегічну важливість шведської руди для німецького військово-промислового комплексу. Серед британського

*Потяг із шведською залізною рудою на залізниці, що тягнеться від шведських копалин у Кіруні до норвезького порту Нарвік. 1906 рік.
Через більш ніж 30 років картина не змінилася*

керівництва не існувало єдиного бачення, як діяти в Скандинавії, — міністр закордонних справ лорд Галіфакс виступав за дипломатичний шлях з метою змусити Норвегію та Швецію надати допомогу Фінляндії.

Системно питання про надання британсько-французької допомоги Фінляндії було порушене французьким прем'єром Даладье 19 грудня 1939 року на засіданні Головної воєнної ради. З самого початку британці наполягали на тому, що фінська проблема зараз не головна і треба проводити операції, які б побічно допомагали фінам боротися проти радянського агресора, організувати поставки зброї. Французи в січні 1940 року виступали за відправлення десанту до порту Петсамо, який захопили радянські війська, за перевезення до Фінляндії 30—40 тисяч начебто цивільних добровольців з усього світу. Париж не міг навіть уявити, що колись Москва воюватиме пліч-о-пліч із ними, а Лондон у цих питаннях був більш прагматичним.

2 січня 1940 року британський Генеральний штаб надав Воєнному кабінету звіт про майбутню кампанію в Норвегії.

На думку військових стратегів, розширення географічного контексту та виконання певних умов (існування надійного зв'язку, союзницька позиція Норвегії та Швеції) збільшить імовірність успіху цієї кампанії. Для початку достатньо було двох бригад із залученням сил канадських та французьких гірських військ. Ще мала бути третя бригада для контролю південних норвезьких портів. Три ділянки операції (північна і південна Норвегія, південна Швеція) були складовими загального проекту боротьби на випередження проти Німеччини.

Профінські настрої підштовхували французьке військово-політичне керівництво до більш рішучих дій. У січні—квітні 1940 року розроблялися плани завдання військового удару по основних економічних об'єктах на Північному Кавказі, з яких постачалося до Німеччини ресурси та продовольство. З початку 1940 року французи починають підкреслювати для британців взаємозв'язок кавказької нафти і німецького військового потенціалу. Британцям це здавалося цікавим через те, що *RAF* могли проявити себе, завдавши удару ескадрильями бомбардувальників далекої дії по нафтопереробних заводах та запасах нафти. Галіфакс та Чемберлен вважали за краще залишити статус-кво в Східному Середземномор'ї.

19 січня 1940 року головнокомандувачу французького флоту адміралові Жану Луї Ксав'є Франсуа Дарлану та начальникові французького генштабу генералу Гамелену голова французького уряду Даладьє призначив розробити меморандум про напад на радянські нафтосховища на Північному Кавказі (Баку, Батумі, Грозний, Майкоп, Поті) та підготовку британсько-французького десанту на підтримку Фінляндії. Подібні операції активно обговорювались у французькій пресі. Операція мала супроводжуватись авіаударами з Іраку та Сирії. Ірак мав на своїй території дві бази *RAF*, а Сирія була базою французьких збройних сил у Східному Середземномор'ї.

Важливою ланкою для здійснення цих планів була нейтральна Туреччина. Британія намагалася посилити свій вплив на Чорному морі, але прохід значних сил флоту через чорноморські протоки повністю контролювався Туреччиною

згідно з конвенцією в Монтре 1936 року. Турецьке керівництво прагнуло якнайдовше зберігати статус нейтрального посередника під час воєнних дій, а радянсько-турецькі відносини були значною мірою нормалізовані.

11—13 грудня 1939 року проводяться переговори в Анкарі між британським військово-морським аташе капітаном Джорджем Еріком Максія О'Доннелом та військово-політичним керівництвом Туреччини. О'Доннел наполягав на участі турецької сторони в спільній операції в Чорному морі проти СРСР, проте турки пропонували надати їм зброю проти радянських підводних човнів, а не дозвіл проходу британських суден через Босфор та Дарданелли. У січні французи прагнули розв'язати цю складну ситуацію, скориставшись статтями 20 та 25 конвенції Монтре: СРСР було виключено з Ліги Націй як агресора, що дало привід відкрити протоки союзникам та заблокувати радянську сторону. Турки наполягали на своєму, але в приватних бесідах запевняли британців у своїй допомозі в разі початку проведення антирадянської операції.

Працюючи над створенням детального плану майбутньої операції, що отримала кодову назву «РІКЕ» («Щука»), Гамелен розмірковував, що «збройна інтервенція проти Росії, чи в Фінляндії, чи... проти кавказької нафти, відбудеться засобами літаків з Французького Лівану чи Іраку або морським шляхом — із боку Чорного моря». Атакувавши Кавказ, французи прагнули втягнути СРСР, який, на їхню думку, під час Зимової війни довів свою нездатність воювати, у повномасштабну війну. Не забували союзники й про ширший географічний розмах операції: потенційний союзник Туреччина, створення запасного флангу на Балканах та розширення впливу на Близькому Сході. У лютому Королівський флот розробляв плани з перекидання флотилії міноносців та шести крейсерів у басейн Чорного моря для захисту Туреччини та наступного бомбардування Батумі.

Генерал Айронсайд писав: «Німеччина, можливо, завжди знала про слабкість російської армії, але зараз весь світ знає про це. Її престиж значно впав, і жах, який вона наводила серед малих націй, має зменшитись». Пізніше, обговорюючи питання операції з британським верховним головноко-

мандуванням 31 січня 1940 року, Гамелен зустрів небажання своїх колег брати участь у ній, незважаючи на спільне розуміння поміж обох союзників щодо актуальних проблем. Для британців та французів економічні фактори у війні відігравали набагато важливішу роль, ніж військово-політичні. Тому вже на початку лютого було досягнуто компромісу в питаннях спільних дій проти СРСР.

У приватній бесіді 2 лютого 1940 року між французьким та американським послами в СРСР Полем-Емілем Нажжіаром та Лоуренсом Адольфом Стайнгардтом обговорювалися питання радянсько-німецьких союзницьких відносин, де червоною ниткою проходила тема воєнної акції проти СРСР, організованої Парижем. Франція не прагнула розірвати дипломатичні відносини з СРСР, проте жаждала завдати удару по економічному потенціалу цієї країни.

Британці прийняли французькі умови фінляндської акції на засіданні Головної воєнної ради 5 лютого 1940 року. Експедиційний корпус мав висадитися в Петсамо, перед цим захопивши копальні руди на півночі Швеції. На військовій нараді 15 лютого 1940 року було вирішено, що кожна країна мала виставити по 15 тисяч осіб. Франція була більш зацікавлена в збройних операціях проти СРСР. Британська ж позиція була доволі обережною та постійно змінювалася. Британці наполягали на зосередженні своєї уваги більше на Норвегії зі Швецією, ніж на фінському аспекті. Даладье 21 лютого 1940 року вкотре наполягав на захопленні норвезьких портів, коли британці апелювали до потенційних проблем із СРСР та до порушення міжнародного права. Це не був «хрестовий похід проти СРСР», як твердить радянська й російська історіографія.

На початку березня Даладье запевняв британців про можливість надіслати 50 тисяч добровольців та 100 бомбардувальників на допомогу Фінляндії. Офіційний Лондон відповів на це, що максимум, що можуть виставити союзники для фінів, — це 13 тисяч, і то на другу половину квітня. 11 березня 1940 року Черчилль оголосив про готовність Британії надати фінам збройну підтримку, не забуваючи про підготовку до десантних операцій у Бергені, Тронгеймі, Ставангері.

У своєму звіті від 22 лютого 1940 року Гамелен виклав спільне британсько-французьке бачення збройного вторгнення

на Кавказ, яке послабило б економічне становище СРСР та позбавило б Німеччину радянських поставок нафти. Для цього були б задіяні сили флоту в Чорному морі для атаки на танкери на додачу до вже наявних напрацювань із бомбардувань Баку та Батумі, для чого необхідною умовою стало узгодження цих дій з Туреччиною та Іраном. Остаточною датою авіаударів британці та французи визначили 15 травня 1940 року. Генерал армії авіації Жозеф Вюйймен, голова штабу *Armée de l'Air*, підписав доповідь «Атака на Батумі, Баку та перевезення нафти на Чорному морі». 7 березня 1940 року генерал Вейган дізнався про задуми бомбити кавказькі міста від своїх колег з *RAF* у Каїрі. На Вейгана покладалося завдання координувати надання авіабаз для британських літаків.

Весь березень 1940 року тривали переговори між британцями та французами. Маршал авіації і генеральний інспектор *RAF* Вільям Гор Садерленд Мітчелл, що перебував у Каїрі, та Гамелен обговорювали свої подальші спільні дії. Їм обом конче необхідно було переконати головнокомандувача британських військ на Близькому Сході генерала Вейвелла у важливості цієї операції.

Для вдалої підготовки до бомбардувань кавказьких нафтосховищ треба було провести аерофотозйомку цих територій, що й робилося в березні 1940 року. «*Lockheed-12A*», вилетівши з Лондона, 23 березня приземлився в Мальті і зрештою в Багдаді, звідки й полетів у напрямку радянського кордону, де сфотографував Баку з околицями.

Французький новий прем'єр-міністр Рейно 3 квітня 1940 року зібрав засідання уряду з представниками генерального штабу, щоб обговорити майбутні операції на Близькому Сході. Було вирішено, що життєво необхідним є відкриття Східного фронту, незважаючи на те, чи буде брати участь у цьому Британія. Британський Воєнний кабінет розділився: Чемберлен був різко проти подібних французьких ініціатив, а Черчилль у цілому підтримав своїх союзників. Коли Галіфакс запитав Черчилля про реальність проведення таких операцій, то той відповів: «Можливо, така акція не втягне нас у війну з Росією».

Сили, що мали здійснити цю операцію, розташовувалися в Басрі (ескадрилья бомбардувальників «*Vickers Wellesley*»

та чотири ескадрильї бомбардувальників «*Bristol Blenheim*») та в Сирії (26 «*Martin Maryland*» і 24 «*Farman F.220*»). Усього задумувалося знищити всі цілі за три тижні. Місцями баз, звідки мали б вилітати літаки, були: Карс, Ерзінкан, Ерзерум — для ударів по Батумі; Тебріз, Карс, Тегеран — для ударів по Баку; Ерзерум, Карс — для нальотів на Грозний. З турками ще з січня було узгоджено питання про надання аеродромів для операції: Карс, Мардін, Діярбекір для британських літаків, Палатья, Плазир, Каракузе — для французьких.

На середину квітня плани Британії та Франції однією операцією спрямувати в інший вектор війну зійшли нанівець із кількох причин. Туреччина прагнула відвернути здійснення задумів від своєї території. Британці та французи потребували дальших підкріплень, особливо у важких бомбардувальниках. Нарешті, змінилася геополітична ситуація: завершилася радянсько-фінська війна, нацисти розпочали скандинавську кампанію, тому реалізація амбітних планів щодо знищення радянської економіки, а тоді й німецької виглядала як мінімум недалекоглядно.

Захопивши Францію в червні 1940 року, нацисти знайшли документи, що стосувалися планів операцій проти СРСР, та поділилися із своїм союзником. Радянське керівництво чудово розуміло, що Туреччина могла скористатися шансом за умов вдалої британсько-французької операції та захопити кавказькі території, і це змусило СРСР посилити свої війська на Кавказі.

III

ТРИУМФ ГІТЛЕРА

1. НІМЕЦЬКІ ПЛАНИ УДАРУ НА ЗАХОДІ

ПЛАН ШЛІФФЕНА-2, МЕХЕЛЕНСЬКИЙ ІНЦИДЕНТ І «УДАР СЕРПОМ»

Гітлер видав наказ про початок планування бойових дій проти Франції та Британії 9 жовтня 1939 року, через три дні після «мирної» промови в райхстагу і навіть до того, як західні демократії офіційно відкинули його пропозиції. У меморандумі до наказу говорилося, що «ціль наступу полягатиме в тому, щоб завдати якомога сильнішої поразки французькій армії та силам її союзників і водночас зайняти якомога більшу територію в Голландії, Бельгії та північній Франції, що могла б слугувати базою для успішного ведення повітряної та морської війни проти Англії та якнайширшим захисним простором для життєво важливого Руру»¹.

План кампанії проти Франції та Нижніх Земель (країн Бенілюксу) отримав назву «Жовта тека» («*Fall 'Gelb'*»). Розробляти його було доручено вищому командуванню сухопутних сил (*Oberkommando des Heeres* — *ОКН*). Перший варіант

---

¹ Німецький генштаб не помилявся — британські повітряні сили (*RAF*) з початку війни хотіли розпочати бомбардування заводів у Рурському районі і незабаром зроблять міста Руру однією з основних цілей свого стратегічного повітряного наступу.

його зробив начальник штабу ОКН генерал артилерії Франц Гальдер. Цей план був неоригінальним, ідучи в широкому контексті за так званим планом Шліффена 1897 року. Як і в Першу світову, праве крило німецького фронту мало вдертися в Бельгію та Нідерланди (1914 року німці вирішили не порушувати нейтралітет Нідерландів) з метою дістатися до бельгійського узбережжя Північного моря. Німецькі дивізії на західному кордоні були розділені на три групи армій (*Heeresgruppe*), з півночі на південь відповідно *Heeresgruppe B*, *Heeresgruppe A* і *Heeresgruppe C*. Найсильнішою мала бути *Heeresgruppe B* під командуванням генерал-полковника Федора фон Бока на правому фланзі, й саме вона мала завдати таранного удару через Бельгію. Гальдер писав, що «навіть якщо нам не вдасться добитися рішучої перемоги, ми все одно матимемо можливість вигідно зайняти територію». Неясно, чи Гальдер свідомо саботував наказ Гітлера¹ з метою показати неможливість бажань «вождя» (Гітлер хотів, щоб наступ проти Франції почався вже 12 листопада 1939 року), чи справді був посереднім штабістом. Гітлер був незадоволений планом і наказав його доопрацювати, висловивши припущення, що має сенс послати німецькі танкові дивізії через лісисті горби масиву Арденн на кордоні з Бельгією, щоб вийти до ріки Маас, яка прикривала Францію з півночі, коло міста Седан. Німецьким планувальникам вдалося цього разу переконати Гітлера, що є надто багато складнощів із цим планом (логістика руху великих мас панцерної техніки вузькими звивистими гірськими дорогами, загроза від британсько-французьких повітряних сил, негарантованість несподіванки, необстріляність нових танкових дивізій), а також домогтися перенести початок наступу на весну в зв'язку з тим, що треба достатньо відновити втрати, зазнані в Польщі, а також мати певність, що погода не перешкоджатиме діям *Luftwaffe*. Усього початок наступу за «Жовтою текою» переносився цілих 29 разів.

Гітлер не був задоволений запропонованим «перезавантаженням» плану Шліффена. Він прагнув рішучої поразки супротивників та окупації Голландії, Бельгії й Франції. Начальник

---

¹ Гальдер був пов'язаний з опозиційними колами у військовому керівництві Німеччини, що розглядали можливість фізичного усунення Гітлера.

штабу *Heeresgruppe A* генерал-лейтенант Еріх фон Манштайн за підтримки свого безпосереднього начальника, командувача *Heeresgruppe A* генерала-полковника Герда фон Рундштедта розробив плани кампанії, надіславши Гальдеру більш як сім варіантів. Його задум полягав у тому, щоб коли *Heeresgruppe B* завдасть свого удару по Бельгії та Нідерландах, британці з французами рушать свої найкращі сили їм на допомогу, вважаючи, що це і є головний німецький наступ. Тоді й буде завдано справжнього головного удару силами *Heeresgruppe A* через горби й ліси Арденн, там, де його найменше чекають. Швидко форсувавши Маас, німецькі танки зможуть прорватися на захід до узбережжя Ла-Маншу, спіймавши ворожі сили у великий «мішок». Гальдер не дав ходу меморандумам Манштайна і навіть перевів його з посади начштабу *Heeresgruppe A* на посаду командира корпусу.

Подолати скепсис Гальдера щодо його плану Манштайнові допоміг випадок. 10 січня 1940 року (за тиждень до одного з чергових днів початку наступу за «Жовтою текою») німецький літак із двома офіцерами *Luftwaffe* зробив змушену посадку в Бельгії коло міста Мехелен. Перш ніж їх заарештували бельгійські прикордонники, німці змогли спалити більшу частину документів, що були при них, але не всі, — і з того, що вдалося врятувати бельгійцям (і за наказом бельгійського короля Леопольда III передати через неформальні канали командуванню союзників), було зрозуміло, що німці планують наступ через Бельгію та Голландію. Леопольд III навіть за цих умов вирішив не відкидати політики нейтралітету. Оскільки бельгійці не повідомили джерело надходження своєї інформації, союзники поставилися до неї з певним скепсисом.

Такий прокол у секретності¹ дав Гітлеру привід відмовитися від «Жовтої теки». Команда штабу Рундштедта змогла поінформувати близьке коло «вождя» про альтернативний план, розроблений Манштайном. Гітлер зацікавився, бо запропонований план містив ідеї, які спали і йому на думку. 17 лютого 1940 року відбулася зустріч між ним і Манштай-

---

¹ Було зроблено також вдалі, як виявилось пізніше, оргвисновки. Командувач Другого повітряного флоту генерал Гельмут Фельмт втратив посаду, і на його місце прийшов генерал авіації Альберт Кессельрінг, один з найталановитіших німецьких полководців війни, що розпочиналася.

ном. Після цієї зустрічі Гітлер не заспокоївся, доки йому не вдалося переконати Гальдера та його шефа, начальника *ОКН* генерал-полковника Вальтера фон Браухіча, подавши план Манштайна як свій власний. Уже через тиждень після того, як *ОКН* отримав нове завдання, новий план з кодовою назвою «*Sichelschnitt*» («Удар серпом») перетворив початковий задум на робочий план до перемоги.

«Удар серпом» віддзеркалив «план Шліффена», що планував обійти наступ французької армії на Німеччину за допомогою флангового удару з півночі через Бельгію. Новий план розраховував на те, щоб обійти очікуваний наступ союзників через Бельгію фланговим ударом з півдня. Навіть якби французи й британці не ввійшли до Бельгії, наступ через Арденни, де ніхто не очікував зустріти танкові дивізії німців, дав би Гітлеру чудовий шанс на вихід у тил арміям союзників.

Згідно з планом, *Heeresgruppe В* фон Бока своїм ударом по Бельгії та Нідерландах мала спровокувати французів та британців зайти якомога далі в ці країни, підставляючись під фланговий удар. До складу цієї групи армій входили 6-та армія генерал-полковника Вальтера фон Райхенау (19 дивізій включно з двома танковими та однією моторизованою¹) і 18-та армія генерала артилерії Георга фон Кюхлера (9 дивізій, у тому числі танкова та єдина кавалерійська німецька дивізія). Її підтримував із повітря Другий повітряний флот Кессельрінга.

Головного удару завдавала *Heeresgruppe А* фон Рундштедта. Танкова група генерала кавалерії Пауля Людвіга Евальда фон Кляйста (*Panzergruppe Kleist*) мала пройти через Арденни та вийти до річки Маас біля Седана. Група складалася з трьох моторизованих армійських корпусів: XIX з генералом танкових військ Гайнцем Гудеріаном на чолі; XXXXI під команду генерал-лейтенанта Ганса-Георга Райнгардта; XIV із генералом піхоти Густавом фон Вітерсгаймом, та зосередила більш як половину механізованої бойової потуги вермахту². Це було абсолютно нове, революційне слово у військовій справі. Французький головнокомандувач генерал

¹ Із її 17 піхотних дивізій сім складалися з резервістів.

² Якщо бути точним, то вермахт (*Wehrmacht*) — це загальна назва збройних сил Німеччини, але оскільки за давньою традицією так називають переважно саме сухопутні сили (*das Heer*), у такому значенні цей термін уживатиметься й тут.

Моріс Гамелен за досвідом польської кампанії очікував побачити в бою німецькі танкові дивізії, але не таке скупчення панцерної техніки в одному секторі фронту. Більш того, розвідка союзників взагалі не викрила сам факт організації цього німецького об'єднання 5 березня 1940 року.

Panzergruppe Kleist безпосередньо підтримували 10 піхотних дивізій 12-ї армії генерала-полковника Зігмунда Ліста. На правому крилі *Heeresgruppe A* мала вести бій 4-та армія генерала-полковника Гюнтера фон Клюге, із 13 дивізіями, в тому числі двома танковими (XV моторизований армійський корпус генерала піхоти Германна Гота). На лівому крилі групи армій розміщувалася 16 армія генерала піхоти Ернста Буша, із 13 піхотними дивізіями, що мали завдання зачистити Люксембург та забезпечити лівий фланг німецького наступу. Усього в *Heeresgruppe A* було 1222 танки та 545 панцерних транспортерів, і з повітря її підтримував Третій повітряний флот генерала авіації Гуго Шперрле.

Heeresgruppe C генерала-полковника Вільгельма рицаря фон Лееба із 25 піхотними дивізіями, зведеними у 1-шу та 7-му армії, мала організувати відволікальні атаки на лінію Мажіно, щоб зв'язати французькі війська, розташовані за нею, а як пощастить, то й прорвати її. Ще 42 піхотні дивізії перебували в резерві *ОКН*.

При всьому блискі задуму «Удар серпом» залишався надзвичайно авантюрним. Для успіху німецьким танкам треба було пройти більш як півтора кілометрів від німецького кордону до Маасу і форсувати його протягом чотирьох днів, щоб французи не змогли оговтатися та зорганізувати контрудар. Але для цього французи мали прогавити потенційний гігантський транспортний затор на вузьких та нечисленних дорогах через Ардени, де мали пройти німецькі моторизовані корпуси. На додачу до вже згаданих танків та панцерників, вони мали ще 39373 автомобілі, і довжина теоретичної маршової колони такої кількості машин досягла б більш як 1400 кілометрів.

Командувач *Heeresgruppe B* фон Бок писав до Гальдера: «Ви будете повзти за півтора десятка кілометрів від лінії Мажіно на флангу вашого прориву і сподіватися, що французи пасивно спостерігатимуть! Ви напихете масу танкових частин у негусту мережу доріг гористої місцевості в Арденнах

так, наче й нема такого явища, як військова авіація! А тоді ви сподіваєтеся поводити операцію аж до узбережжя з відкритим флангом завдовжки більш як 300 кілометрів, над яким стоїть маса французької армії».

Але фон Бок не враховував, що німецькі штабісти надзвичайно детально вивчили мережу лісових доріг в Арденнах, дехто з них особисто відвідав під виглядом туристів цю місцевість. Якщо їм вдасться проскочити через Арденни та форсувати Маас, німецькі танки не «повзтимуть», а долатимуть по 50—60 кілометрів на день, як вони робили в Польщі і як французька армія не була навчена робити. Що ж до авіації, то як за кількістю, так і за бойовим досвідом *Luftwaffe* переважало *AdA* і *RAF Advanced Air Striking Force* разом узяті. Французьким та британським 1100 винищувачам та 400 бомбардувальникам протистояло 1100 німецьких винищувачів, 1100 бомбардувальників і 325 пікірувальних бомбардувальників, натренованих для близької підтримки сухопутних сил.

ПЛАНИ СОЮЗНИКІВ

Сто тридцять одна піхотна та 10 танкових німецьких дивізій мали дати раду 97 французьким (в тому числі семи моторизованим), 12 британським, а беручи до уваги німецькі плани, також 20 бельгійським та 8 голландським піхотним дивізіям і чотирьом танковим (одній британській і трьом французьким) та семи кавалерійським (п'яти французьким і двом бельгійським) дивізіям. 2445 танкам вермахту (з яких лише 627 були середніми *PzKpfw III* і *PzKpfw IV*) протистояли 3063 французьких та 310 британських танків. 625 французьких «*Somua*» і «*Char B*» за своїми параметрами були рівними чи переважали найкращі німецькі танки¹. Але німці зібрали свої танки в кулак танкових дивізій, що не були обтяжені немеханізованою піхотою та артилерією і створені, щоб максимізувати саме танкові характерні риси: швидкість, маневреність та незалежність дій. Британська армія мала лише одну недоформовану танкову дивізію, а французи розподілили половину

¹ Це встанне в Другій світовій війні союзна панцерна зброя мала якісну перевагу над німецькою.

Гітлер, Герінг і Гудеріан під час штабної наради

своїх танків серед піхотних дивізій, 700 танків передали до реорганізованих «кавалерійських» і «механізованих» дивізій без чіткої тактичної та оперативної ролі і з решти ухвалили рішення створити п'ять танкових дивізій. На весну 1940 року з них активні були лише три; ще однією, що саме формувалася, командував мало кому відомий бригадир полковник Шарль Андре Жозеф Марі де Голь, який у 1930-ті роки написав книгу про сучасну війну.

Якщо мобільність та гнучкість були в центрі німецької доктрини *Bewegungskrieg* (рухливої війни), французи надавали перевагу силі вогню та централізованому контролю боєм. Французька доктрина «методичного бою» передбачала поетапний, централізований наступ піхоти, підтриманий масованою артилерією і танками. Французи не передбачали самостійної ролі для панцерних військ.

У союзників не було єдиного командування. Бельгія та Нідерланди намагалися щосили зберегти свій нейтралітет,

так що було складно координувати з ними воєнні плани на випадок німецької агресії.

Бельгія навесні 1940 року спромоглася мобілізувати 600 тисяч чоловіків, що для восьмимільйонної країни було неабияким досягненням. Ці 22 дивізії були погано оснащені, не могли розраховувати на допомогу свого північного сусіда, Нідерландів, чия стратегія оборони полягала в традиційній системі опори на численні водні перешкоди країни та на затоплення частини територій у разі ворожого нападу. Голландська армія (вісім піхотних та одна легка (моторизована) дивізія і дві окремі бригади силою в півдивізії кожна) була оснащена ще слабше.

Бельгійці планували зосередити свої сили на лінії, що йшла з півночі на південь від Антверпена до Намюра на річці Маас (лінії *KW*), де бельгійців мали підтримати французькі та британські війська. Проміжний рубіж оборони планувався по каналу Альберта, що тягнеться від старої фортеці Льєж¹ до Антверпена.

Не покладаючись на збудовані у XIX столітті форти Льєжа, бельгійці у 1931—1935 роках побудували неподалік найбільшу у світі новітню фортецю Ебен-Емаель. Розташований на берегах Маасу і каналу Альберта, цей потужний та обсаджений великою залогою форт тримав під вогнем своїх розміщених у панцерних куполах та бетонних казематах гармат, мінометів і кулеметів мости через обидві водні перешкоди. 1200 солдатів у 17 окремих укріпленнях, захищених двометровими бетонними стінами й мінними полями, мали захистити Бельгію від можливого удару німців через вузьку стрічку голландської території на південь від голландського міста Маастріхт. Німецьке командування було свідоме сили бельгійської фортеці і знайшло несподіване розв'язання для цієї проблеми.

Бельгійські плани були відомі французам та британцям. Генерал Гамелен на чолі французьких військових планувальників підготував кілька варіантів дій союзних військ у разі німецького наступу. Він відкинув можливість німецького удару по лінії Мажіно та вважав малоімовірним наступ в Арденнах, назвавши їх «найкращою танковою перешкодою

---

¹ Її оборона в серпні 1914 року, уповільнивши темп німецького наступу, можливо, відіграла провідну роль у провалі німецького «плану Шліффена».

Європи». Залишалися лише рівнини Нижніх Земель, де, на думку Гамелена, мав бути головний удар ворога.

Важливість Нижніх Земель була не лише в тому, що це був слабко захищений шлях до північної Франції в обхід лінії Мажіно. Сторона, що контролювала Бельгію й Нідерланди, отримувала велику перевагу для дальшої війни. З німецького погляду, якщо британці та французи займають Бенілюкс, то смертельна загроза нависає над промисловим регіоном Рур, і вже західні демократії отримують можливість обійти німецькі укріплення «Західного валу»¹. З іншого боку, територія Бельгії та Нідерландів була безцінною для Німеччини як плацдарм для морських та повітряних атак проти Британії, а успішна німецька окупація Бельгії одразу ж ставила під загрозу промисловий регіон північної Франції.

Перший варіант плану, підготований Гамеленом, отримав назву «План Е» — згідно з ним, союзники повинні були ввійти до Бельгії до рубежу річки Еско на заході Бельгії. Пізніше був підготований більш амбітний «План Д», згідно з яким союзники (10 французьких та п'ять британських дивізій) мали висунути війська до річки Діль до лінії *KW*. Але в березні 1940 року ще більш амбітний «варіант Бреда» передбачав, що французькі дивізії мають висунутися на північ аж до Антверпена, щоб з'єднатися з голландською армією навколо фортеці Бреда. На жаль, Бреда була вдвічі далі від французького кордону, ніж від німецького. «Варіант Бреда» потребував на 15 дивізій більше, ніж базовий «План Д». Ціла французька 7-ма армія, яку раніше плани передбачали як резервну, мала промарширувати на північ Бельгії до гирла річки Шельди та островів Зеландії.

На північ від семи дивізій 7-ї армії під командуванням генерала армії Анрі Жіро мала тримати оборону армія Нідерландів. На південь від неї мала бути бельгійська армія з королем Леопольдом на чолі. Від Лувена до Вавра йшов сектор дев'яти дивізій БЕС під командою генерала Джона Верекера, шостого віконт Горта. Французька 1-ша армія генерала армії Жоржа Бланшара отримала сектор Вавр—Намюр, який мало захищати 11 дивізій, у тому числі дві легкі механізовані

---

¹ Восени 1944 року саме з такою метою західні союзники (правда, місце французів тоді вже зайняли американці) спробували здійснити амбітну, але, як виявилось, трохи занадто амбітну операцію *MARKET GARDEN* — саме в цих краях.

(*Division Légères Mécanique — DLM*) кавалерійського корпусу генерала Рене Пріу, 1-ша панцирна дивізія (*Division Cuirassée de Réserve — DCR*), та кілька окремих танкових батальйонів. Дев'ята армія генерала-лейтенанта Андре Коррапа мала прикрити сектор на південь від Намюра до французького кордону. Разом з 2-ю армією генерала Шарля Ентіціже¹ всі ці армії склали 1 групу армій під командуванням генерала армії Гастона Бійотта.

Друга група армій на чолі з генералом армії Андре-Гастоном Претала складалася з 3-ї армії генерала Шарля-Марі Конде, 4-ї армії генерала Едуара Рекена та 5-ї армії генерала Віктора Бурре. На південь від 2-ї групи армій, захищаючи південне крило лінії Мажіно та кордон із Швейцарією (через яку французьке командування також очікувало можливий німецький наступ в обхід лінії Мажіно), перебувала 3-тя група армій генерала армії Антуана-Анрі-Бенуа Бессона, у чиєму підпорядкуванні була єдина 8-ма армія генерала Марселя Гаршері.

Треба сказати, що командувач Північно-Східного операційного театру генерал армії Альфонс-Жозеф Жорж² вважав, що правий фланг французів переобтяжений численними дивізіями за лінією Мажіно. Але йому не вдалося переконати командувачів груп армій виділити додаткові з'єднання в стратегічний резерв. Узагалі стосунки між Жоржем і Гамеленом були досить напруженими. Гамелен розмістив свою штаб-квартиру у Венсенні, на околиці Парижа, щоб бути якомога ближче до уряду, тоді як штаб-квартира Жоржа була в Ла-Ферті, 50 км на схід, маючи гірший доступ як до уряду, так і до фронту.

Хоча ті, хто пише про початок Другої світової війни, нерідко списують поразку Франції на «прихильність до оборонної стратегії», стратегічний план французів передбачав швидкий наступ найкращими дивізіями в Бельгію, щоб перешкодити

---

¹ Також можна зустріти написання Гюнтцігер чи Хюнтцігер з оригінального *Huntziger*.

² 65-річний енергійний генерал Жорж вважався «найкращим солдатом Франції» і, напевно, був би призначений головнокомандувачем замість 68-річного інтелектуала Гамелена, якби не важкі поранення, отримані під час замаху македонських ірредентистів на югославського короля Александра в Марселі 1934 року. Жорж тоді спробував перешкодити нападникові й отримав кілька куль у тулуб, але не зміг урятувати ні короля, ні тодішнього французького міністра закордонних справ. Його здоров'я з того часу було в тяжкому стані.

планам ворога. Плани ворога навіть було передбачено досить точно. Проблема була в тому, що ворог свої плани змінив, до нового німецького плану союзне командування було не готове. Але керівництво Британії та Франції було настільки впевнене в тому, що їхнє військо зможе успішно протистояти можливим атакам німців, що 4 квітня 1940 року Чемберлен заявив на весь світ, що Гітлер «спізвився на свій автобус», натякаючи на начебто безперспективне стратегічне становище Німеччини. Не минуло й тижня, як він пожалкував про цей свій дотепний жарт.

2. СКАНДИНАВСЬКА КАМПАНІЯ

ВИТОКИ КАМПАНІЇ

Витоки Скандинавської кампанії Гітлера можна прослідкувати до книги німецького віце-адмірала Вольфганга Вегенера, надрукованої 1929 року, «*Die Seestrategie des Weltkrieges*» («Морська стратегія світової війни»). У ній Вегенер аналізував причини поразки німецького імператорського флоту під час Першої світової війни. Згідно з цим аналізом, *Hochseeflotte* був затиснутий у глухий кут оборонної стратегії самою географією, що підіграла британському Королівському флоту, полегшивши блокування його у Північному морі. Якби під час тієї війни німці зігнорували нейтралітет Данії та Норвегії (подібно до того, як вони зігнорували нейтралітет Бельгії), то, спираючись на портові бази західного узбережжя Скандинавії, *Hochseeflotte* міг би вирватися на простір Північної Атлантики та унеможливити морську блокаду Німеччини, що її так успішно проводив *Royal Navy*. Книга Вегенера була в особистій бібліотеці Гітлера, і він був з нею знайомий.

Коли почалася Друга світова війна, цей аналіз розвинули два інші німецькі адмірала, Рольф Карс і Карл Деніц. Карс, командувач німецької *Marinegruppe-Nord*, звернув увагу командувача *Kriegsmarine* гросадмірала Еріха Редера на можливість повітряної атаки на головну базу *Royal Navy* в Скапа-

Німецьке судно «Altmark» у норвезькому фіорді

Флоту на північно-східне узбережжя Британії. Контрадмірал Деніц у своєму меморандумі до Редера наголосив на важливості норвезьких портів для німецьких підводних човнів, якими він командував. Редер 10 жовтня під час однієї зі своїх регулярних доповідей Гітлерові запропонував захоплення норвезьких портів, особливо Тронгейма й Нарвіка, щоб розширити базу операцій проти британського флоту. Також Редер вказав на небезпеку того, що ці самі порти можуть бути захоплені британцями. Мова ще не йшла неодмінно про повномасштабне вторгнення — Редер пропонував насамперед дипломатичний тиск на Норвегію з боку Німеччини та СРСР (як найважливішого на той момент союзника Німеччини)¹, щоб та згодилася добровільно надати свої порти в розпорядження німців. Також було порушено питання про те, що для встановлення контролю над Норвегією ко-

---

¹ Розглядалася також можливість створення бази для *Kriegsmarine* на території СРСР поблизу Мурманська.

рисно було б мати в своєму розпорядженні аеродроми на півночі Данії.

На початку грудня 1939 року до Берліна прибув голова норвезької фашистської партії Відкун Квіслінг. Надзвичайно обдарована особистість, перед Першою світовою війною він розпочав блискучу військову кар'єру, у 1920-ті роки працював у місії Ліги Націй, яку очолював видатний норвезький мандрівник Фрїтьйоф Нансен (що допомагала постраждалим від голоду 1921 року в Радянській Росії та Україні¹), потім був секретарем норвезького посольства в СРСР (де мав змогу купити задешево награвовані більшовиками шедеври таких майстрів, як Рембрандт, Гойя і Сезанн), а тоді пішов у політику, займаючи її скрайньо лівий спектр, доки не потрапив під вплив ідеолога нацизму таллінця Альфреда Розенберга.

У розмовах з верхівкою німецького командування та з Гітлером Квіслінг змалював картину британської окупації, що загрожувала Норвегії, та зажадав німецької допомоги для своїх планів державного перевороту. Квіслінг стверджував, що його підтримує частина норвезької армії². Після перемов Квіслінга у Берліні розпочалася 27 січня 1940 року робота над планом «*Weserübung*» («Навчання на річці Везер»), метою якого було встановлення контролю над Норвегією.

16 лютого 1940 року британські есмінці перехопили та взяли на абордаж — незважаючи на протести Норвегії — німецьке судно «*Altmark*», що було допоміжним судном забезпечення для німецького рейдера «*Admiral Graf Spee*». Перед тим норвезькі сили берегової охорони оглянули «*Altmark*» і заявили, що на ньому немає ні зброї, ні полонених. Після прямого наказу з Лондона британська абордажна партія з есмінця «*Cossack*»³ виявила та звільнила 299 британських моряків.

Звістка про інцидент з «*Altmark*» розлютила «вождя німецького народу», на його думку, показавши, наскільки британці готові зневажити нейтральний статус Норвегії

¹ У 1923 році Квіслінг одружився в Харкові протягом короткого часу з двома молодими харків'янками, Асею Ворониною, з якою швидко розійшовся, але допоміг виїхати з більшовицького «раю», і Марією Пасічничовою, що стала його супутницею життя.

² На початку 1930-х років, до того, як він заснував свою партію *Nasjonal Samling* («Єдність народу»), Квіслінг обіймав посаду міністра оборони в тогочасному норвезькому уряді.

³ Тобто «Козак».

Звільнені з трюмів «Altmark» британські моряки на палубі есмінця «Cossack». Лютий 1940 року

та наскільки слабке норвежці мали бажання опиратися британському тискові. Якщо раніше Гітлер розцінював план атаки на Норвегію лише як щось, що відволікає від основної мети, то тепер вирішив забезпечити свій північний фланг від можливого удару. 19 лютого 1940 року він наказав прискорити розробку плану «*Weserübung*», а ще через два дні викликав до себе командувача XXI корпусу генерала Ніколаса фон Фалькенгорста¹, що 1918 року був начальником штабу німецької «Балтійської дивізії» генерала Рюдігера фон дер Гольца у Фінляндії та мав досвід співпраці з флотом, і виголосив: «Мені доповіли, що англійці планують висадитися там [у Норвегії]. Я хочу їх випередити. Окупація Норвегії була б для англійців коронним досягненням їхніх стратегічних планів та відкрила б їм шлях на Балтику, де в нас немає достатніх сил для оборони узбережжя. Таким чином ворог відкрив би собі шлях на Берлін». Фалькенгорст запропонував блискавичне захоплення головних міст, портів та аеродромів

¹ Прізвище генерала насправді було фон Ястшембські, але так само, як і автор плану «*Sichelschnitt*» змінив своє родиме «фон Левінські» на «фон Манштайн», уродженець Бреслау (Вроцлава), командир XXI корпусу ще на початку своєї мілітарної кар'єри вирішив відмовитися від недостатньо німецького прізвища.

Норвегії морськими та повітряними десантами. Гітлерові план сподобався.

ПЛАН «НАВЧАННЯ НА ВЕЗЕРІ»

1 березня 1940 року Гітлер підписав директиву щодо операції «*Weserübung*», у якій було сказано: «Розвиток ситуації в країнах Скандинавії вимагає бути готовими до зайняття Данії та Норвегії. Ця операція має перешкодити англійському вторгненню до Скандинавії та Балтики. Окрім того, вона має забезпечити нам постачання шведської руди й дати зручні

Німецька піхота сходить на борт крейсера «Admiral Hipper». 6 квітня 1940 року

бази для *Kriegsmarine* та *Luftwaffe* для ведення наступальних дій проти Великої Британії».

Операція «*Weserübung*» складалася з двох частин — «*SÜD*» (окупація Данії) та «*NORD*» (окупація Норвегії), що мали бути проведені одночасно. Початок операції було призначено на 5:35 ранку 9 квітня 1940 року. Для проведення операції виділялося дев'ять посилених піхотних дивізій і одна моторизована бригада загальною чисельністю до 140 тисяч солдатів. Забезпечення дій ударної групи покладалося на Х авіаційний корпус і головні сили *Kriegsmarine*.

Завдання виконати план «*SÜD*» було поставлено перед XXXI армійським корпусом генерала лейтенанта Леонгарда Каупіша за допомоги з моря (п'ять морських ударних груп — *Marine Gruppen*) і повітря. Цього мало вистачити, щоб нейтралізувати дві дивізії данської армії. Для плану «*NORD*» призначався XXI армійський корпус фон Фалькенгорста за підтримки 330 бомбардувальників, 100 винищувачів, 40 розвідників, 30 гідропланів та 580 транспортних літаків. Сили вторгнення ділилися на шість морських ударних груп:

1. Панцерники «*Scharnhorst*» і «*Gneisenau*» та 10 есмінців мали припровадити дві тисячі солдатів 3-ї гірської дивізії генерал-лейтенанта Едуарда Дітля до Нарвіка — за 1100 морських миль від головної бази *Kriegsmarine* Вільгельмсгафена, через акваторію, яку, як вважалося, повністю контролював *Royal Navy*.

2. Важкий крейсер «*Admiral Hipper*» та чотири есмінці супроводжували 1700 піхотинців тієї ж дивізії на Тронгейм.

3. Легкі крейсери «*Köln*» і «*Königsberg*» та кілька менших кораблів супроводжували 1900 солдатів 69-ї дивізії генерал-майора Германна Тіттеля на Берген.

4. Легкий крейсер «*Karlsruhe*» разом із тендером, двома торпедними катерами та меншими кораблями мали забезпечити висадку 1100 солдатів 196-ї дивізії генерала лейтенанта Ріхарда Пелленгара у портах Крістіансанн і Арендаль.

5. «Кишеньковий лінкор» «*Lützow*», важкий крейсер «*Blücher*» та легкий крейсер «*Emden*» та три торпедні катери й вісім малих тральщиків повинні були доправити дві тисячі піхотинців 163-ї дивізії генерал-майора Ервіна Енгельбрехта від Свінемюнде на Балтиці до Осло.

6. Три тральщики мали висадити батальйон піхоти в порту Егерсунд.

Повітряні десанти мали зайняти аеродроми К'еллер під Осло та Сола коло Ставангера. Усі ці сили мали повністю й швидко придушити опір норвезьких збройних сил (15 із половиною тисяч солдатів у шести дивізіях, чотири панцерники берегової оборони, 30 міноносців, 9 підводних човнів та 190 літаків).

Німецька флотилія есмінців, що мала захопити Нарвік, діяла на межі своєї дальності. Щоб забезпечити її пальним для дальших дій, німці відправили танкер «*Jan Wellem*» до новоствореної бази *Nordflottenstützpunkt* в бухті Западна Ліца, 120 кілометрів від Мурманська¹. Він мав прийти до Нарвіка, як тільки той буде захоплено, щоб заправити німецькі есмінці.

Британсько-французький план «*WILFRED*» передбачав установа морських мінних загороджень у норвезьких територіальних водах, а згідно з планом «*R4*» кілька батальйонів піхоти мали висадитися в Нарвіку, Ставангері, Бергені й Тронгеймі на випадок, якщо німці спробують зайняти Норвегію. Перший із цих планів мав почати виконуватися 5 квітня 1940 року, але через організаційні затримки його було перенесено на 8 квітня.

Уже 1 квітня 1940 року британська розвідка отримала першу інформацію про концентрацію німецьких військ у портах та незвичайну активність німецького флоту. Між 5 і 7 квітня цю інформацію підтвердила авіаційна розвідка, що викрила німецькі конвої, які пливли на північ. Британське Адміралтейство поставилося до цієї інформації скептично, не вірячи, що німці наважаться на такий рішучий крок². План «*R4*» не було запущено в дію, ба більше, британські батальйони, вже посаджені на кораблі для норвезької експедиції, висадили на берег, і кораблі без них вийшли в море, щоб перехопити німецьку ескадру.

Тільки 7 квітня британські кораблі поспішили до скандинавських берегів і лише 8 квітня поставили перші мінні загородження в норвезьких водах. Один з них, есмінець «*Glowworm*», доповів про те, що його обстріляли німецькі

¹ У 1950-ті роки там почали базуватися радянські атомні підводні човни.

² В умовах величезної переваги британського флоту адмірал Редер наполягав на якомога швидшому початку операції проти Норвегії. 7 квітня 1940 року був новий місяць, а після 15 квітня ночі були б надто короткими, щоб мати можливість скористатися нічною темрявою й уникнути британського флоту.

міноносці за 150 миль на захід від норвезького фіорду Вест. Через кілька годин цей корабель встановив контакт із *Marine Gruppe 2*, що йшла на Тронгейм. Її флагман крейсер «*Admiral Hipper*» відкрив вогонь, але «*Glowworm*» поставив димову завісу й випустив три торпеди по крейсеру. Вони не влучили, й капітан есмінця, лейтенант-командер Дж. Б. Руп, прийняв рішення піти на таран. Отримавши кілька влучань із 203-міліметрових гармат крейсера, британський корабель був приречений. Удар відірвав есмінцеві ніс, і він потонув, охоплений вогнем. Із 145 членів залоги есмінця «*Glowworm*» залишився живими лише 31, але й «*Admiral Hipper*» отримав серйозні пошкодження, втративши торпедні установки та заробивши 40-метрову дірку в борті. Набравши всередину 500 тонн води, він ледве доплив до Тронгейма.

Уранці того ж дня каравани німецьких транспортів були виявлені британськими підводними човнами, але ті мали наказ атакувати лише бойові кораблі німців. Лише польський підводний човен «*Orzeł*» потопив транспортник з Гамбурга «*Rio de Janeiro*», що йшов без прапора на щоглі та намагався втекти, коли «*Orzeł*» спробував його зупинити. 30 британських бомбардувальників спробували атакувати німецькі ударні групи, що йшли на Тронгейм і Нарвік, але жодна з бомб не влучила в ціль.

Німецький флот наближається до берегів Норвегії.
8 квітня 1940 року

ЗАХОПЛЕННЯ ДАНІЇ

9 квітня о 4:15 місцевого часу німецькі війська перейшли кордон із Данією. Лише кілька підрозділів данської армії вчинили організований спротив, обстрілявши німецькі колони, що пересувалися головними шляхами. Більш серйозний опір вони зустріли в казармах в Хадерслеві, де данці пошкодили чотири німецьких танки, та у Сельстеді, де лише атака авіації змусила данських солдатів відступити. Німецькі десантники, скинуті з літака, захопили важливий міст Сторстроммен, форт Вордінгборг неподалік від нього та два аеропорти в Ольборзі, на самій півночі країни, необхідних для базування літаків на підтримку операції в Норвегії. Морські десанти захопили міст із Ютландського півострова на острів Фунен та поромну переправу через протоку Великий Бельт.

Приблизно о 4:50 німецькі кораблі увійшли до порту Копенгаген. Гармати форту Міддельгрунд, що захищав столицю Данії з моря, мовчали. Німці без опору зайняли цитадель, в якій розміщувався штаб данської армії, та почали наступ на палац Амалієнборг, де перебувала королівська родина. Король Крістіан X після короткої наради з урядом та командуванням армії, побоюючись повітряного нальоту *Luftwaffe*, о 8:43 вирішив капітулювати. Кампанія в Данії закінчилася лише за чотири з половиною години. Втрати данців становили 16 загиблих і 20 поранених. Німецькі втрати становили десяток панцерних автомобілів і мотоциклів, чотири пошкоджені танки та один збитий бомбардувальник *He-111*, та двоє вбитих солдатів. За таку мінімальну ціну найважливіші виходи з Балтійського моря — протоки Малий і Великий Бельт — опинилися в руках Німеччини.

ДЕСАНТИ В НОРВЕГІЮ

У той самий час у норвезьких портах Осло, Крістіансанн, Ставангер, Берген, Тронгейм і в районі Нарвіка почалася висадка німецьких десантів. Німецька авіація з самого початку операції запанувала в повітрі. *Marine Gruppe 1* увечері 8 квітня 1940 року розділилася: есмінці пішли прямо на Нарвік, а панцерники

«*Scharnhorst*» і «*Gneisenau*» залишилися прикривати десант від *Royal Navy*. 10 есмінців швидко потопили два норвезькі панцерники берегової оборони й висадили десант, який того ж дня зайняв Нарвік. Більшість солдатів норвезького гарнізону була взята в полон, але частина відійшла в навколишні гори. На німецькі есмінці, що витратили майже все пальне, вже чекав танкер «*Jan Wellem*». Але він мав дуже повільні помпи, і в нього не вистачало пального для повної заправки всіх есмінців. Інший танкер, що йшов у Нарвік, був перехоплений норвезьким кораблем «*Nordkapp*» і затоплений екіпажем.

Крейсер «*Admiral Hipper*» з *Marine Gruppe 2*, незважаючи на свої пошкодження, швидко змусив замовчати берегові батареї в Тронгеймі, й німецький десант зайняв свої об'єкти згідно з планом. «*Admiral Hipper*» приєднався до панцерників «*Scharnhorst*» і «*Gneisenau*», що поспішали дістатися до бази в Вільгельмсгафені, перш ніж надійдуть головні сили британського флоту, що їм і вдалося.

Британський есмінець «*Glowworm*» тоне після атаки крейсера «*Admiral Hipper*». 8 квітня 1940 року

Легкий крейсер «*Köln*» з *Marine Gruppe 3*, підійшовши до Бергена, спробував видати себе за британський крейсер «*Cairo*». Берегові батареї не дали себе обдурити й відкрили вогонь, серйозно пошкодивши інший крейсер, «*Königsberg*». Десант німецької піхоти швидко захопив порт і місто. Німецька авіація виявила британські кораблі, що йшли до Бергена і Тронгейма. 88 німецьких пікірувальних бомбардувальників пошкодили лінкор «*Rodney*» та два крейсери і потопили есминець.

Marine Gruppe 4 наптовхнулася на запеклий опір норвежців. Батареї Крістіансанна своїм вогнем потопили німецький есминець і один із транспортів, та серйозно пошкодили легкий крейсер «*Karlsruhe*». Тільки наліт бомбардувальників *Luftwaffe* змусив їх замовкнути. Німецька піхота до вечора очистила місто від норвезьких захисників. Сусідній порт Арендаль було захоплено без бою. Так само без бою взяла Егерсунд *Marine Gruppe 6*.

Найсильніша з усіх *Marine Gruppe 5* увійшла до затоки Ослофіорд о 00:00 9 квітня. Невеликий десант було висаджено поблизу норвезької військово-морської бази Гортон, гарнізон якої швидко капітулював після недовгої оборони, але норвезький мінний загороджувач «*Olaf Trygvesson*» потопив один міноносець та завдав пошкоджень німецькому торпедному човну.

Головні сили ударної групи прямували далі, і у вузькій частині фіорду їх обстріляли норвезькі берегові батареї. Форт Оскарсборг на острові Південний Каголмен мав на озброєнні три старі крупнівські гармати калібром 280 мм, інші батареї мали гармати меншого калібру або стаціонарні торпедні пускові установки.

О 05:21 перший же залп 280-міліметрових гармат форту Оскарсборг накриває німецький крейсер «*Blücher*». По ньому вціляють кілька 150-міліметрових снарядів і дві 500-міліметрові торпеди. Норвезькі гармаші переносять свій вогонь на «*Lütow*», і в той влучає ще три 280-міліметрові снаряди, вибиваючи йому носову башту. Уся *Marine Gruppe 5* розвертається і прямує до виходу з фіорду, залишаючи взяття Осло повітряному десанту.

«*Blücher*» кидає якір та намагається боротися з пожежею та водою, що заливає його трюми. О 06:30 вибухають боєприпаси для 105-міліметрових гармат крейсера. О 07:22

він перевертається й тоне разом із 322 матросами та солдатами десанту.

Із повітряним десантом, що мав захопити аеродром Форнебю коло Осло, теж не все пішло за планом. Бомбардувальники не вилетіли вчасно через погоду. Перша група з 29 транспортників *Ju-52*, що мала висадити у Форнебю солдатів 1-го парашутно-десантного полку, потрапила у щільні хмари та повернула назад на щойно захоплений данський аеродром Ольборг, але її перехопили п'ять норвезьких застарілих винищувачів. Норвежці збили один *Ju-52* та два *Vf 110C*, але й самі залишилися під кінець дня лише з одним літаком. Друга група з 53 транспортників постраждала від вогню норвезьких зеніток, але її літаки змогли врешті сісти на аеродромі, і повітряний десант його захопив.

Одразу почали висаджуватися транспортні літаки з озброєнням і боєприпасами для німецьких військ. Ще 159 транспортників висадили другу хвилю десантників. Під кінець дня під команду повітряного аташе німецького посольства в Норвегії капітана Ебергарда Шпіллера було шість рот піхоти, готові до швидкого маршу на Осло. Інший повітряний десант захопив аеродром Сола поблизу Ставангера. *Luftwaffe*,

Німецькі танки PzKpfw II та PzKpfw I на вулицях данського міста Гостенс. 9 квітня 1940 року

Палають кораблі в бухті Нарвіка. 13 травня 1940 року

базуючись на цих аеродромах, швидко опанувала повітря над Норвегією та прибережними водами.

Висаджені на берег поблизу Осло частини німецького морського десанту захопили берегові батареї, що завдали стільки шкоди *Marine Gruppe 5* вранці 9 квітня 1940 року. Німецькі кораблі з основними силами десанту прийшли в Осло з запізненням на добу та швидко захопили порт і місто. Відважна оборона норвежців дала час, щоб евакуювати уряд країни та королівську сім'ю на чолі з королем Гоконом VII зі столиці. Норвезька армія відійшла вглиб країни, очолювана новим командувачем, генерал-майором Отто Руге.

Норвезька армія зовсім не мала танків, лише жменьку панцерних автомобілів та важких кулеметів. Повітряні сили

мали лише 76 застарілих літаків. Перед цими силами Руге поставив завдання заблокувати агресорів у місцях їхньої висадки, придушивши всі розмови про капітуляцію.

Після зайняття стратегічних пунктів Норвегії 10 квітня 1940 року німці почали наступ. Вважаючи, що британці й французи ось-ось мають висадитися в Норвегії, вони намагалися розбити всі норвезькі частини, що чинили опір, і взяти під свій контроль узбережжя. Німецькі сили практично відразу отримали підкріплення по повітряному мосту й успішно зривали мобілізацію до норвезької армії, оголошену після початку агресії. Одна норвезька дивізія відступила до Швеції. Інша капітулювала. Але частина норвезьких військ продовжувала чинити опір німцям, стримуючи їхнє просування від Осло до Тронгейма, сподіваючись на швидку допомогу від Британії й Франції. Сніг, гірський рельєф і обмаль доріг допомагали норвежцям в обороні. Їм вдалося розгромити та взяти в полон роту німецьких парашутистів у Домбосі. У самому Тронгеймі норвезькі солдати відбивалися від переважаючих сил німців аж до початку травня.

10 й 11 квітня 1940 року британська авіація завдала кілька ударів по Тронгейму та Бергену, було потоплено раніше пошкоджений легкий крейсер «*Königsberg*» та міноносець. З'єднання англійських кораблів (три лінкори, два крейсери та 10 есмінців), що вийшло ввечері 7 квітня з бази *Royal Navy* Скапа-Флоу до західного узбережжя Норвегії, не змогло перешкодити висадці німецьких десантів, і щоб уникнути втрат від німецької авіації, 12 квітня 1940 року повернулося в район Шетландських островів. Але британський підводний човен у ніч на 10 квітня потопив пошкоджений німецький крейсер «*Karlsruhe*», що повертався з Крістіансанна до Німеччини. Інший човен торпедував крейсер «*Lützow*», вивівши його з ладу на наступні 12 місяців.

НАРВІКСЬКА КАМПАНІЯ

На наступний день після німецької висадки у Нарвіку, 10 квітня 1940 року, Друга флотилія есмінців (п'ять англійських есмінців, що патрулювали район Лофотенських островів на

півночі Норвегії) атакувала німецькі есмінці та транспорти, що стояли в порту Нарвіка. Ціною втрати двох есмінців (в тому числі флагмана «*Hardy*» разом з командувачем флотилії капітаном Бернардом Ворбартоном-Лі, що отримав Хрест Вікторії посмертно) із 147 моряками та пошкодженням ще одного було потоплено два німецькі есмінці з 10-ти і п'ять транспортів, ще три есмінці пошкоджено. Через три дні загін у складі британського лінкора «*Warspite*», озброєного 381-міліметровими гарматами, і дев'яти есмінців повторив напад на Нарвік. Під час бою англійський загін потопив усі вісім німецьких есмінців і всі транспорти, що залишались у Нарвіку.

Під вогнем британських корабельних гармат солдати генерала Дітля очистили порт і місто. Проте британський віце-адмірал Вільям Вітворт не скористався можливістю висадити власний десант та захопити місто. До гірських егерів Дітля приєдналися 2500 матросів з екіпажів потоплених есмінців, яких Дітль озброїв трофеями з захоплених норвезьких військових складів.

Загін Дітля опинився відрізаним від інших німецьких сил, і Гітлер 15 квітня 1940 року видав наказ про його евакуацію та відхід у бік Тронгейма. Дітль улаштував оборонний периметр навколо Нарвіка. Кількома наступальними акціями проти 6-ї норвезької дивізії генерала Карла Фляйшера він розширив свій плацдарм, що дало можливість отримувати поставки залізницею через нейтральну Швецію. Завдяки імпровізованим аеродромам почали регулярно доходити боєприпаси та харчі. Німці за час норвезької операції зробили 3000 вильотів, переправили повітрям 3000 солдатів, 2 370 тонн припасів, мільйон літрів пального — на той час найбільша авіатранспортна операція в історії¹. Наприкінці квітня німці (4,5 тисячі бійців за підтримки скромної артилерії) займали периметр Анкенес — Нарвік — Б'єрквік — Гратанген — Лаппгауген — норвезько-шведський кордон. Німецькі гірські стрільці були добре навчені, їхні підрозділи насичені кулеметами й мінометами, вони могли розраховувати на авіаційну підтримку.

---

¹ Для порівняння, німецький флот під час операції в Норвегії перевіз 108 тисяч солдатів та 110 тисяч тонн вантажу.

15 квітня 1940 року зранку британська 24-та гвардійська бригада висадилася на острові Гінней біля Нарвіка. Британський комбриг, генерал-майор Пірс Макейзі¹, вирішив, що ривок на Нарвік був би надто ризикованим і краще дочекатися підкріплень. Можливість захопити порт було знову втрачено, а 17 квітня 1940 року Гітлер скасував власний наказ про відступ із Нарвіка. Підкріплення союзникам, продовжували надходити, і на кінець квітня під команду Союзних експедиційних сил (*Allied Expeditionary Force* — *AEF*) на чолі з адміралом лордом Корком уже було 30000 бійців, включно з чотирма батальйонами французьких альпійських стрільців, двома батальйонами французького Іноземного легіону та польською окремою бригадою підгальських стрільців².

Якби вдалося відбити Тронгейм, німці у Нарвіку опинилися б у безнадійному становищі. Це міг стати плацдарм для наступу на Осло. Було розроблено план десанту на Тронгейм і північніше та південніше від нього. З побоювань можливих втрат від дій німецької авіації десант на сам Тронгейм було скасовано на користь концентричної атаки на це місто з півдня й півночі. Для атаки на Тронгейм було взято частину сил, що спершу були призначені для десанту на Нарвік.

Серйозною проблемою для союзників було прикриття з повітря. З авіаносців, які могли бути залучені до операції, один стояв в сухому доці, а два були в Середземному морі. Сили *RAF* були невдало розміщені з погляду проведення операцій у Норвегії, сконцентровані на південному сході Англії в безпосередній близькості до континентальної Європи і Райху.

Бомбардувальне командування все ж таки зробило спробу вивести з ладу аеродроми Сола і Форнебу. Але бомбардувальники без супроводу винищувачів ставали легкою здобиччю німецької авіації та зенітних гармат: протягом 576 бойових вильотів за місяць операції британська авіація

---

¹ Макейзі 1919 року очолював штаб британських сил на півночі Росії, а наступного року перебував у британській військовій місії до армії барона Врангеля в Криму.

² Дивізію було створено рішенням Верховного головнокомандувача Війська Польського на Заході на голови польського еміграційного уряду генерала Сікорського від 15 січня 1940 року. До її складу входили переважно поляки, що до війни проживали у Франції, Голландії та Бельгії, хоча назва натякала на зв'язок з довоєнними підгальськими гірськими полками Війська Польського. Офіцери дивізії мали досвід війни з 1939 року.

Німецький десант під Нарвіком. 9 квітня 1940 року

втратила 31 бомбардувальник. 17 квітня 1940 року британський крейсер «*Suffolk*» намагався вивести з ладу аеродром Сола, але не досяг успіху і був пошкоджений атаками німецьких бомбардувальників.

Атаку на Тронгейм повинні були вести десанти, висаджені на північ від нього в Намсусі та на південь в Ондалнесі. У Намсусі (160 км на північ від Тронгейма) 15—19 квітня 1940 року висадилася *Mauriceforce*: 146-та британська піхотна бригада і 5-та французька півбригада альпійських стрільців. Нею командував досвідчений британський генерал-майор Адріан Картон де Ваярт¹. Британці з'єдналися з норвезьким батальйоном та почали рух на Тронгейм з півночі, маючи найближчим завданням звільнити місто і пробитися до частин норвезької армії, що билися на північ від Осло. Французька півбригада залишилася в Намсусі: як згадував генерал Картон де Ваярт, «французькі альпійські стрільці були гарними бійцями і стали б ідеальною частиною для виконання завдання,

¹ Генерал Картон де Ваярт був ветераном Бурської та Першої світової війни, де був нагороджений Хрестом Вікторії за героїзм. Також цікаво, що в січні 1919 року він вів переговори з урядом ЗУНР у справі перемир'я з поляками, а у міжвоєнний час проживав у своєму маєтку на Поліссі.

але, як на сміх, їм не вистачало дечого дуже важливого, і це зробило їх повністю непридатними»: півбригада не мала мулів для транспорту, а їхні лижники не мали кріплень для лиж. Німці відреагували сильними нальотами авіації, руйнуючи порт і місто Намсус, а на суходолі шлях перекрила німецька піхота й гірські стрільці. Пройшовши 80 км на південь, 21 квітня 1940 року союзники повернули назад, і до вечора 2 травня 1940 року *Mauriceforce* було евакуйовано з Намсуса.

За 250 км на південь від Тронгейма, в Ондалснесі, в ніч з 18 на 19 квітня 1940 року почала висадку *Sickleforce*. Британська 148-ма бригада під командуванням бригадира Гарольда Морґана не мала важкого озброєння і транспорту, бо вважалося, що все це мають забезпечити норвежці. Німецька бойова група під командуванням генерала Ріхарда Пелленґера рухалася з Осло на Тронгейм, щоб установити зв'язок з 2-ю гірською дивізією, посиленою морем 181-ю піхотною дивізією. Німецька піхота, посилена згодом гірськими стрільцями, долала впертий опір норвежців та проклала шлях вузькими гірськими долинами через завали з дерев та знищені мости. 148-ма британська бригада була кинута без артилерії

*Німецький танк PzKpfw I в Центральній Норвегії
поблизу Лілленгаммера. Квітень 1940 року*

і важкої зброї на Ліллегаммер на допомогу норвезьким оборонцям. 23 квітня 1940 року вона зазнала дуже великих втрат у боях проти німців, і разом з норвежцями була змушена відступити.

Того ж дня в Ондалснес прибула британська 15-та піхотна бригада. Командувач англійських військ генерал-майор Бернард Паджетт змушений був її направити на допомогу розбитим військам, щоб уповільнити просування німців. Британці ледь устигли розгорнутися на позиціях, як з'явилися передові танки німецької бойової групи. Перший натиск німців було відбито. Винищувачі з британських авіаносців «*Glorious*» і «*Ark Royal*» забезпечили певне прикриття з повітря, але не могли повністю нейтралізувати німецьку авіацію, у результаті чого частини на лінії вогню були відрізані від своїх баз постачання. Бої та відступ тривали, аж доки 28 квітня 1940 року британський воєнний кабінет не прийняв рішення про евакуацію сил в Ондалснесі та зосередження всіх зусиль на Нарвіку. Король Гокон та норвезький уряд евакуювалися в Тромсе на півночі країни. Союзники сідали на кораблі під німецькими бомбами з 1 по 3 травня. Під час евакуації *Luftwaffe* потопила британський есмінець «*Afridi*» й французький есмінець «*Bison*». Норвезькі війська в районі Тронгейма склали зброю в наступні дні.

24 квітня 1940 року бойові дії під Нарвіком відновились обстрілом німецьких позицій з кораблів союзників. 27 квітня 1940 року генерала Макейзі, що всіляко опирався наказам з Лондона послати своїх солдатів «на чистісіньку бійню» в «арктичне Галліполі»¹, змінив генерал-лейтенант Клод Окінлек, майбутній фельдмаршал (але прибув до Нарвіка він лише 11 травня 1940 року). Наступного дня в район Нарвіку прибула 27-ма півбригада альпійських стрільців та почала витискати німецькі патрулі з півострова Андалснес до Нарвіка. Німці відповідали ударами з повітря. Прибула 13-та півбригада Іноземного легіону, окрема бригада підгальських стрільців разом з підрозділами артилерії та французькою ротою танків. Частину британської 24-ї бригади було перекинуто на південь від Нарвіка, де вони мали посилити норвезькі частини, що блокували дорогу на Нарвік з півдня від Тронгейма.

¹ Маючи на увазі невдалу Дарданельську десантну операцію союзників 1915 року.

10 травня 1940 року німецька армія розпочала свій наступ за планом «Жовта тека» на Францію, Бельгію та Нідерланди. Скоро ситуація на цьому фронті переросла в повну воєнну катастрофу для союзників. Це поставило новоназвані Південно-Західні експедиційні сили в Норвегії в дуже несприятливу ситуацію. На нові підкріплення було тепер годі розраховувати. Незважаючи на це, 12 травня 1940 року новий енергійний командувач генерал Окінлек вирішив перейти в наступ. Того дня під прикриттям гармат британських кораблів у Гер'янґсфіорді Іноземний легіон висадився коло Б'єрквіка та захопив його. Підгальські стрільці мали підтримати атаку французів із суходолу, але поки вони продерлися через гірський ліс, легіонери вже захопили місто. Німці відступили, залишивши шлях на Нарвік з півночі відкритим.

Далі виникла пауза, зумовлена бажанням союзників забезпечити собі підтримку з повітря. 263-тя ескадрилья *RAF* на біпланах «*Gloster Gladiator*» і 46-та ескадрилья *RAF* на нових винищувачах «*Hawker Hurricane*», що базувалися на аеродромі в Бардуфосі, відіграли важливу роль у протистоянні *Luftwaffe*.

О 23:40 28 травня 1940 року британські кораблі розпочали обстріл німецьких позицій коло Нарвіка. Два французькі й один норвезький батальйон переправилися через Ромбаксфіорд і почали наступ на Нарвік із півночі. На півдні польські батальйони ударили на Анкенес та Бейсфіорд. Французи пішли в наступ на Нарвік уздовж залізниці, норвежці обійшли місто через гору Тарладсвік. Німецький командувач, генерал Дітль, вирішив залишити Нарвік о 07:00 29 травня 1940 року й відступив через Бейсфіорд до шведського кордону. Це була перша велика перемога союзників у війні на суходолі.

ЕВАКУАЦІЯ ТА БАЛАНС ВТРАТ

Перемога виявилася марною. Події у Франції розвивалися настільки катастрофічно, що вже 24 травня 1940 року британський уряд вирішив залишити Нарвік. Генерал Бетуар наполіг, щоб союзні війська все ж таки взяли Нарвік, перш ніж бути евакуйованими, тим більше що, відбивши німців від міста, було б набагато легше забезпечити евакуацію. Було

Bundesarchiv, Bild 1011-757-0023-32
Foto: Ruge, 1001 | April 1940

Німецькі десантники на захопленому аеродромі в Осло

вирішено зруйнувати порт, щоб якомога сильніше перешкодити вивезенню залізної руди до Німеччини через Нарвік.

Норвезький уряд був поінформований про плановану евакуацію лише на початку червня 1940 року. Генерал Руге все ще сподівався, що вдасться примусити німців відступити на територію нейтральної Швеції в табори для інтернованих. 5 червня одна з двох норвезьких бригад спробувала розпочати наступ, але він був невдалим. 7 червня 1940 року король Гокон зі своїм урядом відпливли до Британії. Німці безуспішно полювали за королем від самого початку своєї агресії, але зараз він був у безпеці, забравши з собою до Британії норвезький золотий запас і запас важкої води, що стане в пригоді у розробці союзниками ядерної зброї. Війська союзників були вивезені з Нарвіка між 4 та 8 червня 1940 року, і вже 8 червня війська генерала Дітля повернулись у Нарвік. 10 червня 1940 року останні норвезькі солдати склали зброю.

Royal Navy займався вивезенням 24500 солдатів союзників, злегковаживши можливістю протидії з боку *Kriegsmarine*. Усі важкі військові кораблі німців вийшли в море: два панцерники, один важкий крейсер, чотири есмінці та два торпедні катери. Панцерник «*Scharnhorst*» міг давати швидкість ходу 31 вузол,

був озброєний дев'ятьма 283-міліметровими гарматами та гарматами меншого калібру, шістьма торпедними апаратами. Саме він 8 червня 1940 року о 15:46 зустрів у Північному морі британський авіаносець «*Glorious*» під команду капітана Гая Д'Ойлі-Г'юза у супроводі двох есмінців «*Acasta*» й «*Ardent*».

О 16:00 на авіаносці помітили німців, але не були певні, чи це ворог. Есминець «*Ardent*» отримав наказ з'ясувати, що це за кораблі. О 16:27 гармати «*Scharnhorst*» відкрили вогонь по есмінцю з відстані 15 км. Отримавши кілька влучань із допоміжних гармат панцерника, британський корабель затонув о 17:25, але встиг поставити димову завісу. О 16:32 «*Scharnhorst*» переніс вогонь на авіаносець, що був на відстані 25 км, та влучив в цілі із третього залпу, як у підручнику. Головна палуба авіаносця стала сторч, «наче кришка відкритої коробки», і жоден літак уже не міг злетіти. Через півгодини другий снаряд панцерника знищив більшість персоналу капітанського містка «*Glorious*» включно з капітаном. Німецькі кораблі наблизилися на відстань

Зустріч Квіслінга з Гітлером 1942 року

Генерал фон Фалькенгорст, що командував захопленням Данії та Норвегії. Фото 1941 року

15 км, продовжуючи розстрілювати авіаносець, що затонув о 18:10. Есмінець «*Acasta*» вдалося вліпити в бік ворожого панцерника торпеду, що вбила 48 матросів та серйозно пошкодила його двигуни, але й сам есмінець пішов на дно під ворожим вогнем через 10 хвилин після «*Glorious*». Німці не підбирали британських моряків, що рятувалися зі своїх кораблів. Вижило лише близько 40 осіб із залог «*Glorious*», «*Acasta*» і «*Ardent*», які разом налічували 1559 моряків.

«*Scharnhorst*» повернув на Тронгейм, його екіпаж відчайдушно намагався втримати корабель на плаву. Його безуспішно атакували літаки авіаносця «*Ark Royal*». 20 червня 1940 року британський підводний човен «*Clyde*» вцілів в однотипний із «*Scharnhorst*» панцерник «*Gneisenau*». Обидва кораблі до кінця 1940 року простояли в ремонті.

Вторгнення до Норвегії було однією з причин, через які Гітлер програв війну. Втрати під час операції практично виключили можливість того, що *Kriegsmarine* зможе сприяти вторгненню до Британії після того, як Франція виявилася розгромленою та постало питання, як далі вести війну.

*Захисники норвезької фортеці Гегра, що капітулювала
5 травня 1940 року після 25-денної оборони*

Kriegsmarine втратила один із двох важких крейсерів, два з шести легких крейсерів, половину з 20 есмінців, торпедний човен та шість підводних човнів. Було потоплено 12 транспортів. Значна кількість кораблів була пошкоджена та перебувала в довгому й дорогому ремонті. На 20 червня 1940 року в строю у *Kriegsmarine* були лише один важкий і два легкі крейсери та чотири есмінці. *Luftwaffe* втратила 242 літаки проти 112 британських збитих. Втрати союзників становили один авіаносець, два крейсери, дев'ять есмінців та вісім підводних човнів. Ще шість крейсерів та вісім підводних човнів було пошкоджено. Більшу частину цих втрат завдали німецькі літаки — стало ясно, що військовий флот не може нехтувати ворожою авіацією, якщо він не має власного прикриття із повітря. Німці втратили в норвезькій кампанії 5296 убитими, тоді як Британія — майже 4500 (включно із втратами на «*Glorious*»), норвежці — близько 1800, франко-польський контингент — 530.

Німці поставили під свій контроль велику територію на півночі Європи. Тронгейм мав бути перетворений на головну

*Французькі альпійські стрільці під час боїв за Нарвік.
Початок травня 1940 року*

військово-морську базу Атлантики. Протягом війни Норвегія стала основною базою для німецького військово-морського флоту. У дальшому процесі війни стратегічна роль Норвегії полягала в тому, що німецькі сили, розміщені там, мали можливість перехоплювати конвої, які везли з Британії військові вантажі для її нового союзника у війні з Німеччиною — того ж таки СРСР.

Ціна, яку заплатив вермахт за захоплення Норвегії, виявилася меншою, ніж ціна за її утримання. У середині 1943 року в Норвегії було розміщено 170 тисяч німецьких солдатів, або еквівалент 14 піхотних дивізій, яких не вистачало німцям на фронті.

ВІДСТАВКА УРЯДУ ЧЕМБЕРЛЕНА

Важливим наслідком норвезької кампанії стали внутрішньополітичні зміни в Британії. Громадська думка була обурена некомпетентністю у веденні війни, помилками у військовому

плануванні, посереднім виступом збройних сил у цьому фактично першому зіткненні¹.

Політичні суперники британського уряду безжально критикували уряд за невдачі в Норвегії². Консервативні депутати, що виступали за більш рішуче ведення війни, розглядали Першого лорда Адміралтейства Вінстона Черчилля як свого лідера та можливого кандидата на посаду прем'єр-міністра. У той же час керівництво Консервативної партії розпускало чутки (достатньо правдиві), що сам Черчилль багато в чому винен у невдачах союзних сил.

7—8 травня 1940 року відбулися парламентські дебати. Консервативний опозиційний депутат Лео Америкі звернувся до Чемберлена, цитуючи знамениті слова Олівера Кромвеля, з якими той розганяв свій парламент 1653 року: «Ви надто довго тут сиділи... Ідіть геть, бо вже досить. Іменем Бога, забирайтеся!» Якщо перед війною уряд мав більшість у 222 голоси, то цього разу 281 депутат проголосував за уряд і 200 проти, з великою кількістю тих, хто утримався. Чемберлен пробував створити «широку коаліцію», але Клемент Річард Еттли, лідер Робітничої партії, заявив, що ніхто з його партії не зможе бути міністром в уряді, очолюваному Чемберленом. Тому не залишалось нічого, крім як подати у відставку.

Через два дні Черчилль (лише на чотири роки молодший за «старого» Чемберлена) сформував коаліційний Воєнний кабінет, де взяв посаду військового міністра. Лорд Галіфакс відмовився від посади прем'єр-міністра, пославшись на неможливість керувати парламентом з Палати лордів, але залишився на посту міністра закордонних справ. Еттли став заступником прем'єра з посадою Лорда-хранителя Малої печатки і лідером палати громад. Його заступник по партії Артур Грінвуд отримав посаду міністра без портфеля. До складу кабінету ввійшли представники консервативної опозиції, колишній міністр закордонних справ та майбутній

---

¹ Зокрема, виявилась погана координація між діями армії, авіації та флоту. Збройні сили взяли до уваги досвід, отриманий під час норвезьких десантів, — від такої низької бази в майбутньому можна було очікувати лише «покращення». Цей досвід став у пригоді на наступних етапах війни.

² При цьому Робітничая партія стримувала власну критику, щоб не наразитися у звинувачення в непатріотизмі.

Новопризначений прем'єр-міністр Британії Вінстон Черчилль у своєму кабінеті у травні 1940 року

прем'єр Роберт Антоні Іден (що подав у відставку 1938 року, не згодний із зовнішньою політикою Чемберлена), Дафф Купер, Америкі, ще один майбутній прем'єр Гарольд Макміллан та інші. Чемберлен, що мав значну підтримку серед консерваторів, став Лордом — Головою Ради, але його вплив на політику уряду різко зменшився. Ернест Бевін став міністром праці, а Вільям Максвелл Ейткен, перший барон Бівербрук¹ — міністром авіаційної промисловості. Державним секретарем у справах авіації (посада, яку він сам обіймав з 1919-го по 1921 рік) Черчилль призначив лідера Ліберальної партії Арчибальда Генрі Макдональда Сінклера, з яким разом воював у шанцях Фландрії під час Першої світової війни.

У день, коли Черчилль став прем'єром, почався німецький наступ у Бельгії та Нідерландах. Хоча весь масштаб небезпеки ще не був виявлений, Черчилль у своїй промові в парламенті відчув момент і заявив, що може запропонувати країні лише кров, працю, сльози й піт, і це була чистісінька

¹ Британський підприємець канадського походження, який у 1930-ті роки зробив газету *Daily Express* найуспішнішою масовою газетою у світі, з тиражем у два з половиною мільйони примірників.

правда. У Франції в цей момент не знайшлося свого Черчилля, і результат виявився трагічним.

Якби не було кампанії в Норвегії з усіма її невдачами та безладом, то цілком імовірно, що Чемберлен би зберіг посаду прем'єр-міністра на час німецької кампанії у Франції. Наслідки такого результату для Британії та світу могли бути катастрофічними, тому що уряд Чемберлена міг би обрати мирні перемови з Гітлером. Але це видно нам зараз, тоді як сучасники подій — окрім німців — не мали приводу радити наслідкам боїв у Норвегії.

3. «ЖОВТА ТЕКА» І ДЮНКЕРК

ЕБЕН-ЕМАЕЛЬ

Навесні 1940 року генерал Гамелен був стурбований тим, що бездіяльність майже п'ятимільйонної армії під його командуванням, найпотужнішої в історії до цього часу, погано впливає на моральний стан солдатів. Тому він прийняв рішення дозволити відпустку 750 тисячам солдатів (майже 15 % армії), якраз напередодні початку німецького наступу. 27 квітня 1940 року Гітлер, ознайомившись із захопленими в Норвегії документами союзників про плани превентивного вторгнення до нейтральної країни, вирішив, що має повне моральне право порушити нейтральність ще двох малих країн, Бельгії та Голландії, і заявив генералові Гальдеру, що наступ на заході почнеться в перший тиждень травня. Метеорологічний прогноз спершу змусив перенести початок операції з 5 на 6 травня, тоді на 8 травня, і нарешті 7 травня Гітлер пересунув початок операції на 10 травня, «і ні на день пізніше». Перед самим початком наступу Гітлер прибув у свій командний пункт Фельзеннест у лісі Айфель, 30 кілометрів на південний захід від Бонна. Пізніше того ж дня у своєму зверненні до німецького народу він скаже, що битва, яка розпочалася цього дня, «вирішить долю німецького народу на наступну тисячу років». У певному сенсі він не помилився.

О 21:00 за берлінським часом 9 травня 1940 року *ОКН* вислало до військ кодовий сигнал «Данціг», що означало, що *A-Tag (Angriffs-Tag, день наступу)* за планом «Жовта тека» почнеться наступного ранку. Дуже швидко французькі війська на лінії фронту почули наростання глухого гудіння на німецькому боці — звір заворушився, німецькі групи армій почали виступати на вихідні позиції. Але французьке командування вирішило, що це фальшива тривога. І навіть коли наступ німців таки розпочався о 4:35 (5:35 за берлінським часом), генерала Гамелена розбудили цим повідомленням лише о 6:30¹.

Бельгія і Голландія були поставлені перед фактом: лише після того, як німецькі війська порушили їхній кордон, німецькі послы в цих країнах представили їхнім урядам ідентичні ноти, де їх було звинувачено в порушенні нейтралітету, у військових приготуваннях проти Німеччини та у співпраці з західними демократіями з метою сприяння порушення ними їхнього нейтралітету. Уряд Німеччини, було сказано, не може допустити перенесення воєнних дій через Бельгію і Голландію на територію Німеччини і тому дав наказ німецьким військам забезпечити нейтралітет обох країн. Ноти завіряли, що німецькі війська входять до Бельгії та Голландії не як вороги, але в разі опору загрожували неминучим кровопролиттям, відповідальність за яке перекладалася на плечі урядів обох країн².

Того ж дня голландський та бельгійський уряди звернулися до Франції та Британії по допомогу. Союзне командування віддало наказ 1 групі армій генерала Біотта почати здійснення «Плану D». Через кілька годин союзні війська вступили в Бельгію.

---

¹ Французький військовий аташе в Бонні ще 30 квітня 1940 року передав інформацію, отриману ним від швейцарської розвідки, що німці планують розпочати наступ між 8 і 10 травня, із напрямком головного удару на Седан. Але французьке командування продовжувало тішитися думкою, що «Франція не Польща». Французька розвідка вже кількаразово отримувала інформацію про попередні *A-Tag*'и, що так і не справдилася, тому було прийнято рішення не драматизувати ситуацію цього разу. Ця ситуація ще потім повториться в СРСР у травні та червні 1941 року.

² Знову ж таки не можна не згадати «віроломний напад» 22 червня 1941 року. Певні російські історики пояснюють той факт, що німецький напад став несподіванкою для уряду СРСР, тим, що той начебто очікував, що такому нападу передуватиме «період погроз», коли Німеччина виставить свої претензії до СРСР, а СРСР встигне привести своє військо у стан бойової готовності. Досвід країн Північної й Західної Європи показував, що нацистська агресія, навпаки, скоріше впаде як грім серед ясного неба, навіть на країни, що старалися ні в якому разі не «спровокувати» Німеччину.

На вістрі наступу 18-ї армії Кюхлера на Голландію та 6-ї армії Райхенау на Бельгію на майже півтисячі літаків летіли німецькі повітряні десантники. На світанку 10 травня німецькі транспортні літаки *Ju52* злетіли в повітря, тягнучи за собою 42 планери¹. Підрозділ із 424 бійців під командуванням капітана Вальтера Коха кілька місяців готувався до цього моменту в умовах величезної секретності. Задум атаки покладався на їхню відчайдушність, спритність та перше в історії застосування кумулятивних бронебійних зарядів². 85 бійців у 11 планерах на чолі з лейтенантом Рудольфом Вітцігом («штурмгрупе Граніт») мали атакувати неприступний із суходолу бельгійський форт Ебен-Емаель. Решта десанту мала захопити три мости через канал Альберта. Два мости було захоплено точно за планом, і шлях 6-ї армії до Бельгії був відкритий. Проте в Канне захисники встигли підірвати міст та завдали значних втрат десантникам — але це вже не мало значення, бельгійська передня лінія оборони була прорвана.

Один із планерів, що прямували на Ебен-Емаель, не долетів до нього (саме в ньому був командир штурмгрупи — він дістався до форту лише значно пізніше), але інші приземлилися точнісінько на ньому. Безшумний політ спантеличив залоги п'яти 60-міліметрових та одинадцяти 30-міліметрових зенітних гармат. Тут же яскраво проявилася характерна риса німецької армії — ініціативність її бійців на всіх рівнях. Відсутнього командира швидко заступив один із фельдфебелів, а десантники чітко завчили свої ролі під час виснажливих тренувань. Сімдесят вісім десантників вручну перенесли дві з половиною тонни вибухівки та взялися до роботи. Першим завданням було знищити купол, з якого спостерігачі могли б керувати вогнем гармат фортеці. На це пішов найбільший заряд. Меншими були знищені 75-міліметрові гармати. При-

---

¹ Командир 7-ї повітрянодесантної дивізії генерал-лейтенант Курт Артур Бенно Штудент хотів використати планери також і для атаки на Голландію, але їх запас вистачило лише для «штурмгрупе Кох».

² Ідею вжити кумулятивні заряди для нейтралізації Ебен-Емаеля подав Штудент особисто Гітлер під час зустрічі в жовтні 1939 року — ця нова розробка німецьких зброярів ще була на той момент секретом. Найбільший із зарядів важив 50 кг та складався з двох частин, кожна з яких мав нести один сапер. Були зроблені також удвічі легші заряди, що переносилися одним сапером.

Bundesarchiv, Bild 146-1071-011-27
Foto: Böttner | 12. Mai 1940

*Німецькі десантники, що захопили Ебен-Емаель.
12 травня 1940 року*

голошшений зухвалою атакою гарнізон відступив углиб фортеці й викликав допомогу, але найближчі бельгійські підрозділи перебували на відстані однієї години маршу, і на них спрямувала свій удар *Luftwaffe*. Сьома піхотна дивізія бельгійців, що мала тримати лінію каналу неподалік Ебен-Емаеля, весь день не рухалася з місця, давши десантникам можливість консолідувати свої позиції. Бельгійське командування не потурбувалося, щоб організувати швидко контратаку.

Наступного дня фортеця втратила боєздатність. Німці скидали вибухівку в шахти ліфтів, а з розбитих бочок з хлоридом вапна, призначеним для санітарної обробки фортечних вбиралень, ішов задушливий газ, наповнюючи коридори. Гарнізон втратив 25 осіб убитими та 63 пораненими, але все одно бельгійців було на порядок більше, ніж десантників «штурм-групе Граніт». Солдати гарнізону вміли стріляти з фортечних гармат, але не мали підготовки до рукопашного бою. Спроба контратаки була відбита німцями. Уранці 11 травня 1940 року до десантників підійшла підмога, і опівдні того ж дня 1100 солдатів гарнізону здалися. Німці втратили шістьох вбитими та

15 пораненими, такою мізерною ціною знищивши найбільшу перешкоду на шляху до Бельгії¹.

РОТТЕРДАМ

Основна частина 7-ї повітрянодесантної дивізії висадилася в Голландії. За підтримки Другого повітряного флоту Кесельрінга німецькі десантники захопили ключові позиції в Роттердамі та аеропорт Ваальгафен, а 22-га піхотна дивізія генерал-майора графа фон Шпонек висадилася з транспортних літаків *Ju52* на аеродромах поблизу Гааги. Основною ціллю десантників Штудента були мости в Роттердамі, Дордрехті та Мурдейку, що забезпечували транспортний зв'язок між північчю і півднем Голландії. Треба було їх захопити, перш ніж голландські захисники зможуть їх знищити, — що й було зроблено коштом 180 убитих та поранених². Після висадки з літаків 22-га дивізія мала зробити кидок на Гаагу, щоб захопити уряд і королівську родину (тому генерал фон Шпонек взяв участь в операції, вдягнутий у повний парадний однострій). Але голландський I корпус швидко оговтався і пополудні вибив німців з аеродромів. Хоча більшість голландських солдатів була резервістами, у них була артилерія, якої не мали німці. Із 7 тисяч десантників, що висадилися в Голландії, 1745 потрапило в полон, і того ж дня їх було відправлено в табори для військовополонених у Британії. Німецькі парашутисти, що утримували міст у Мурдейку, відбивали голландські контратаки з останніх сил.

У голландців був широкий фронт, дуже уразливий тил, майже не було танків і зовсім не було досвіду сучасної війни. Мобілізувати вони встигли лише 280 тисяч. Літаки їхніх *Militaire Luchtvaart* — 125 застарілих машин, що в будь-якому

---

¹ Втрата Ебен-Емаеля приголомшила союзне командування, тим більше що німці у своїх комюніке не згадували ні про планери, ні про кумулятивні заряди, лише про «новий спосіб атаки». Відповідно, пішли абсолютно дикі чутки про німецьких шпигунів, що під виглядом фермерів завезли вибухівку-«добрива» та заклали її в тунелі під фортецею.

² Щоб створити враження чисельної переваги над оборонцями, Штудент вдався до скидання з парашутом разом із десантниками також опудал, вдягнутих у той самий однострій.

разі не мали можливості протистояти німецьким мессершмітам — були практично повністю знищені на землі ударами німецьких бомбардувальників¹. Тому солдати генерала Генрі Вінкельмана мало що могли протиставити танкам та панцерникам 9-ї танкової дивізії генерала лейтенанта Альфреда рицаря фон Кубіцкі та моторизованої *SS-Verfügungs-Division* (що потім отримає назву 2-ї танкової дивізії *CC Das Reich*, битиметься під Прохоровкою та в Нормандії, вбиватиме мирних жителів Орадур-сюр-Глана) генерала лейтенанта Пауля Гауссера².

Перекриті їм шлях углиб Голландії оборонці могли зруйнувавши мости через широкий Маас. Сім із восьми мостів вдалося підірвати, але один міст, на кордоні з Бельгією на південь від Неймегена, захопив підрозділ полку спецпризначення «Бранденбург», одягнутий у голландські армійські однострої³. Німці швидко розвинули цей успіх, розширивши плацдарм, і голландський комкор III корпусу генерал-майор Адріанус Нійнаттен вирішив відійти на наступну лінію оборони, незважаючи на те що німецькі танки почали переправлятися через Маас лише наступного дня. Відступ III корпусу відбувся безладно, тому вже в полудні 11 травня 1940 року німецький авангард зміг захопити плацдарм на західному березі Зюйд-Віллемсфартканалу, на який мала спиратися нова голландська лінія оборони.

Тоді ж із частинами III корпусу встановив контакт авангард французької 7-ї армії генерала Жіро. Генерал Гамелен наказав Жіро відступити в напрямку міста Бреда та допомогти голландцям відбити міст у Мурдейку, який уже другу добу утримували німецькі парашутисти. Жіро зосередився на побудові сильної позиції навколо Бреди, таким чином давши німцям можливість з'єднатися своїми танками з десантниками в Мурдейку надвечір 12 травня 1940 року. Наступного дня 9-та диві-

¹ Така сама доля спіткала й бельгійську військову авіацію.

² По війні колишній СС-оберстгрупенфюрер у своїх мемуарах та історичних роботах розпочав тренд про те, що Ваффен-СС начебто не мали нічого спільного із злочинами нацистів, що особливо пікантно, беручи до уваги хоча б навіть згадані дії 2-ї танкової дивізії СС. Про воєнні злочини нацистів під час кампанії у Франції та Нижніх Землях ітиметься далі.

³ Такі випадки сприяли хвилі шпигуноманії та пошуку німецьких агентів у найнеймовірніших місцях. Переважно її жертвами ставали (часто будучи страченими без суду на місці) мирні жителі (наприклад селяни, які «орали землю таким чином, щоб вказати напрям німецьким літакам») та власні військовослужбовці.

зія вибила голландців із Додрехта та встановила контакт із парашутистами Штудента в Роттердамі. Під кінець 13 травня 1940 року спротив голландської армії почав занепадати: III корпус практично розвалився, а II і IV корпуси відступали під ворожим тиском з «лінії Греббе» між річкою Лек та затокою Ййсельмеер на схід до останнього рубежа оборони лише трохи на схід від Утрехта й Амстердама. Того ж дня 60-річна королева Вільгельміна та її уряд перебралися до Британії на трьох есмінцях *Royal Navy*. Було вивезено до Британії золотий та діамантовий запас Нідерландів.

Голландський гарнізон Роттердама складався з 10 тисяч солдатів, десятка гаубиць, трьох протитанкових гармат і двох панцерних автомобілів. Зенітної артилерії не було зовсім. Місто не було евакуйоване. За німецьким планом, штурм мав

Німецький пікірувальний бомбардувальник Ju-87 атакує ціль у Бельгії. Травень 1940 року

*Німецькі парашутисти в Нідерландах.
Травень 1940 року*

початися о 15:30 14 травня 1940 року, чому б передували бомбардування з повітря й артилерійське бомбардування. Комендант гарнізону полковник Пітер Вільгельмус Шарро розумів безнадійність ситуації та прийняв пропозицію здатися — але надто пізно, щоб відкликати німецькі «Гайнкелі» *He 111*, що вже злетіли в повітря. П'ятдесят сім бомбардувальників скинули на місто 68 тонн бомб, вбивши 814 мирних жителів та лишивши 80 тисяч без притулку. Історичний центр Роттердама горів ще три дні — німці не спішили його гасити. О 17:30 місто капітулювало. Опівдні наступного дня генерал Вінкельман, щоб урятувати від долі Роттердама інші міста Нідерландів¹, підписав капітуляцію армії під його командуванням. Королева Вільгельміна створила в Лондоні уряд у вигнанні, якому підкорялася колоніальна імперія Нідерландів, з якої найважливішою була Голландська Ост-Індія (зараз Індонезія) з її стратегічно важливими запасами нафти, каучуку та іншої сировини.

¹ Кількість жертв бомбардування Роттердама одразу почали перебільшувати як нацистська пропаганда (для застрашення супротивників), так і пропаганда союзників (як свідчення злочинів нацистського ворога). Говорилося про кількість жертв до 35 тисяч. Пізніше схожий прийом буде використовуватися щодо дальших актів повітряної війни проти міст Європи.

СОЮЗНИКИ ВХОДЯТЬ У БЕЛЬГІЮ

Німці втратили в Голландії приблизно 2000 вбитими проти 2332 вбитих та 700 поранених голландської армії. *SS-Verfügungs-Division* мала завдання переслідувати французькі частини, що відступали з Голландії на південь і в день капітуляції Роттердама отримала стусана від 25-ї моторизованої піхотної дивізії неподалік Антверпена — французькі танки *R35* виявилися не по зубах 37-міліметровим гарматам танків полку *SS-Standarte «Germania»*.

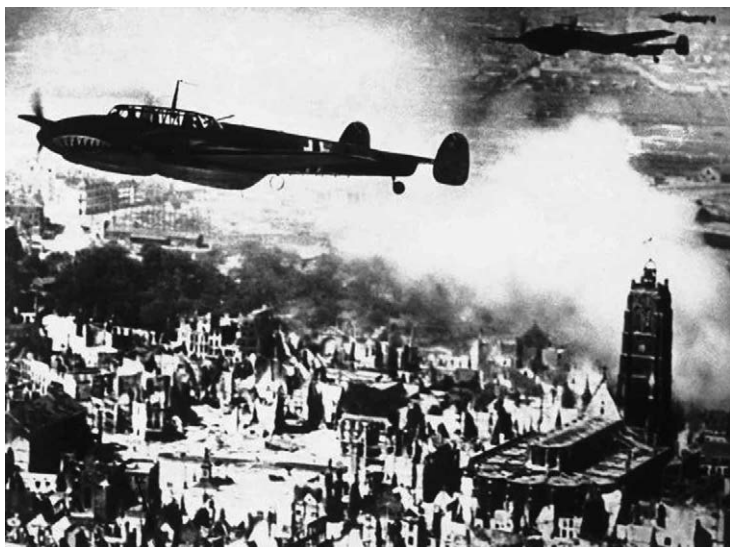
Із технічними перевагами французьких танків німці мали змогу познайомитися ще за два дні до того. Коли бельгійці зрозуміли, що ворог захопив мости через канал Альберта, вони зреагували правильно — кинули свої останні 15 бомбардувальників з метою знищити мости до того, як основні сили 6-ї армії Райхенау перейдуть на західний бік каналу. Зенітна оборона німців виявилася засильною для бельгійських пілотів. Десять літаків було збито, а решту пошкоджено. Британська й французька авіація спробувала розбомбити мости, але жодна бомба не влучила, і ще п'ять союзних бомбардувальників було втрачено. Затор із німецьких танків та машин перед мостами був чудовою мішенню, але коли одна з німецьких колон була атакована на марші на приземному польоті 18-ма новими швидкими бомбардувальниками «*Breguet 693*», вогонь численних 20-міліметрових та 37-міліметрових німецьких зенітних гармат знищив 10 із них. Після цього французькі льотчики перейшли на атаки з великої висоти, що виявилися неефективними¹.

Польська кампанія дала німцям досвід, якого не могли дати навіть найскладніші навчання. Не лише бійці низової ланки та офіцери отримали досвід реального бою, але штаби навчилися керувати великими масами людей в умовах протидії достатньо сильного та впертого супротивника, зв'язок і логістика були випробувані в масштабі, який неможливо зіставити з жодними навчаннями. Вище керівництво вермахту набуло досвіду командування масовою армією в умовах

---

¹ Треба сказати, що *Luftwaffe* також зазнавала втрат, особливо коли французькі та британські винищувачі натрапляли на відносно тихохідні «штукаси», що поверталися з завдання.

*Німецькі винищувачі-бомбаргувальники «Messerschmitt Bf 110»
під час польоту на Роттердам. 14 травня 1940 року*

сучасної війни: двоє з командувачів німецькими групами армій отримали досвід на такій самій посаді в Польщі, четверо з п'яти командувачів ключових німецьких армій уже командували армією в кампанії 1939 року. Жоден із французьких чи британських командирів такого досвіду не мав.

Після здачі Ебен-Емаеля та відступу I бельгійського корпусу III корпус відійшов від фортеці Льєж, розраховуючи, що його 11 фортів затримають просування німців. Райхенау просто заблокував Льєж кількома резервними дивізіями. А його авангард, 3-тя танкова генерала лейтенанта Горста Штумпфа та 4-та танкова генерала лейтенанта Людвіга рицаря фон Радлмайера, обійшовши Льєж із півночі, наближався до «коридора Жамблу», проміжку між Маасом і річкою Діль, де мав усталитися фронт союзних армій.

Союзники мали між річками Самброю та Маасом 40 дивізій проти 30-ти німецьких, тому союзне командування вважало втрату лінії каналу Альберта лише тимчасовою невдачею. Бельгійська 1-ша дивізія арденнських стрільців відійшла

на північний захід до основних бельгійських сил, звільнивши цей терен для французької армії. «Коридор Жамблу» був закритий найкращим французьким з'єднанням — кавалерійським корпусом генерала Пріу. Обидві його механізовані дивізії зайняли позиції 30 км на схід від Жамблу, коло містечка Анню. Першою в контакт із ними вступила 4-та німецька танкова дивізія. Генерал кавалерії Еріх Гепнер, німецький командувач XVI корпусу, дав наказ почекати підходу 3-ї танкової дивізії, що дало можливість генералу Пріу підтягнути свою піхоту та протитанкові гармати.

12 травня 1940 року 4-та танкова дивізія атакувала й захопила Анню, але танки «*Somua S35*» 3-ї *Division Légère Mécanique* змусили німецькі танки відійти з втратами. Наступного дня Гепнер ударив вже обома танковими дивізіями за підтримки з повітря. Французький кавкорпус під німецьким тиском почав відходити, але генерал Пріу виконав своє завдання — прикрити розгортання союзних сил на лінії річки Діль. За твердженням французів, німці втратили 164 танки, французи — 105. Оскільки поле бою лишилося за німцями, навіть ті французькі танки, які можна було б полагодити, було втрачено. Німці втратили лише 49 танків у двох дивізіях. Якщо тактично поле бою лишилося за німцями, то з оперативного погляду саме французький корпус виконав своє завдання триматися, доки основні сили французів та британців займуть свою оборонну позицію. Але зі стратегічного погляду виграш залишився все ж таки за німцями, бо дії Гепнера й Райхенау привернули до себе всю увагу союзного командування. Воно вирішило, що саме удар *Heeresgruppe B* і є головним німецьким ударом, а це зовсім не відповідало дійсності.

Того самого дня здався гарнізон Льежа. Коли ж надвечір 13 травня 1940 року бельгійська армія закінчила відхід на лінію *KW*, армії союзників встали так:

- французька 7-ма армія тримала фронт від гирла ріки Шельди до Антверпена;
- бельгійська армія тримала 30-кілометровий фронт від Антверпена до Лувена;
- дев'ять дивізій БЕС було ешелоновано на річці Діль від Лувена до Вавра;

Німецька танкова колона 7-ї чи 8-ї танкової дивізії (у голові колони PzKpfw I, решта — колишні чехословацькі PzKpfw 38(t)) у Франції. Травень 1940 року

- французька 1-ша армія, з двома загартованими механізованими дивізіями в резерві, тримала фронт між Вавром і Намюром;

- дві бельгійські дивізії займали Намюрський укріплений район.

На південь від Намюра до французького кордону тримала фронт висунута вперед 9-та армія. Генерал Гамелен розраховував, що німцям знадобиться близько тижня, щоб пройти через Арденни, до того ж через слабу мережу доріг до широкого Мааса підійдуть лише невеликі сили ворога. Тож командування французів вважало, що 9-ї армії вистачить часу укріпити свою ділянку фронту, а оскільки опозиція постулювалася слабкою, дивізії 9-ї армії мали вдвічі більший фронт порівняно з дивізіями інших союзних армій.

ТАНКИ В АРДЕННАХ

Під сильним прикриттям *Luftwaffe* довгі танкові колони просувалися звивистими лісовими дорогами, з піхотними дивізіями, що рухалися поруч ґрунтовими дорогами. Якби їхній рух було вчасно помічено та на нього кинуті всі наявні сили штурмової авіації союзників, результат кампанії був би іншим. Однак основна маса авіації союзників була задіяна про-

ти *Heeresgruppe B*. На суходолі німцям протистояло лише п'ять французьких кавалерійських дивізій. Надвечір 12 травня німецькі танки семи дивізій стояли над Маасом: дві коло Дінана, дві коло Монтерме і три коло Седана, — розраховуючи почати форсування ріки наступного дня.

За день до того генерал Жорж виділив із резерву п'ять піхотних та дві танкові дивізії для посилення 2-ї армії, вважаючи, що німці, прорвавши фронт, спробують охопити французькі армії, що стоять за лінією Мажіно, так само як німці планували 1914 року. Проблема була в тому, що 1940 року плани ворога були інші, а сили французів на ділянці фронту, де планувався німецький прорив, — ще слабшими, ніж вважав Жорж.

У районі Седана, куди прямували три німецькі танкові дивізії, фронт тримали дві французькі резервні дивізії другого класу. Навіть регулярні французькі дивізії, на відміну від німецьких, не набиралися з одного регіону і тому мали слабший корпоративний дух. Після мобілізації значну частину солдатів складали резервісти, що хоча й мали не менш як рік військової підготовки, але раніше не служили разом та не знали своїх офіцерів. Серед офіцерів дві третини після мобілізації були резервістами, не знали підлеглих та не дотягували до рівня професійних військових. У резервних дивізіях навіть першого класу весь рядовий склад був з резервістів, і лише чверть офіцерів та сержантів — професійні військові. Відсутність досвіду служби разом тут ще більше давалася взнаки. А в дивізіях другого класу спостерігалася практично повна відсутність якісних лідерів. У 55-й та 71-й дивізіях, що ось-ось мали опинитися на вістрі німецького удару, було лише 20 кадрових офіцерів. Їхні солдати проходили строкову військову службу більш як 10 років тому, і за сім місяців «дивної війни» їхня підготовка не покращилася. Моральний дух особового складу дивізій був ніякий. Навіть якби вони були підготовлені набагато краще, наявність протитанкових та зенітних гармат у цих дивізіях була набагато нижча від штатної. У кращому разі вони могли прикривати яку небудь тиху ділянку фронту.

Униз за течією Маасу, коло Дінана, до якого наближалася 7-ма танкова дивізія генерал-майора Ервіна Роммеля, фронт мали тримати дві резервні дивізії першого класу, у яких 23 %

офіцерів та 17 % сержантів були кадровими військовими. Але вони тільки підходили до рубежу ріки, розраховуючи, що німці з'являться там не раніше 16 травня. Одна з дивізій послала вперед два свої піхотні батальйони на вантажівках, але цього було замало, тим більше що одна з дивізій мала тримати фронт у 24 км, а інша — 33 км, при тому що за французькою доктриною на дивізію в обороні мало припадати не більш як 10 км фронту.

Французькі сапери знищили мости через Маас, але залишили шлюз трохи нижче від Дінана коло селища з короткою назвою У цілим, через побоювання, що якщо його знищити, то впаде рівень води в річці, і це посприє німецькому наступові. Та цілий шлюз посприяв ще сильніше: піхотинці з 5-ї танкової дивізії (їхній полк тимчасово був переданий до дивізії Роммеля) перебралися по ньому на західний бік Маасу та захопили плацдарм, оскільки оборонці не зайняли позицій на березі, надавши перевагу позиціям на близькому горбі, зарослому лісом.

ДІНАН І СЕДАН

О 06:00 13 травня 1940 року 7-ма танкова дивізія почала форсування Маасу. Перші спроби піхотних батальйонів переправитися через річку в надувних човнах були відбиті вогнем оборонців із значними втратами. Генерал Роммель особисто керував боєм, наказавши своїм танкам вести вогонь зі своїх гармат прямою наводкою по протилежному берегу. На плацдармі коло У німецькі мотоциклісти перейшли у наступ, розширивши плацдарм та відбивши французів від берега. Скоро німецькі сапери почали будувати понтонний міст, по якому на західний берег Маасу на світанку 14 травня 1940 року пішли перші німецькі танки.

Бій не був легким для німців. У танк, у якому був сам Роммель, двічі влучили французькі снаряди, генерала поранило в обличчя уламками скла від танкового перископа. Але надвечір німці прорвалися крізь другу лінію французької оборони, вбивши в неї 12-кілометровий клин. О 19:30 (за берлінським часом) Роммель дав наказ своїй дивізії: «*Verfolgung mit allem Waffen*» («Переслідувати всіма силами»). Три піхотні дивізії, долучившись, допомогли збільшити глибину плацдарму до 15 км.

Трохи вгору за течією Маасу, коло Монтерме, 6-та танкова дивізія генерала танкових військ Вернера Кемпфа спробувала 13 травня 1940 року форсувати Маас, але отримала відсіч від 102-ї фортечної дивізії французів, що добре укріпилася на високому березі та добре знала свою позицію (бо займала її з початку війни). Однак ще вище за течією, коло Седана, куди надвечір дісталися три танкові дивізії XIX корпусу генерала Гудеріана, справи пішли зовсім інакше.

Командувач X корпусу 2-ї французької армії генерал П'єр Поль Жак Грансар не чекав, що німці почнуть форсувати річку 13 травня 1940 року, розраховуючи, що вони мають дочекатися своєї артилерії. Але німецький генерал вирішив інакше — початок операції було заплановано на 16:00 за берлінським часом 13 травня. На 55-ту піхотну резервну дивізію другого класу генерала бригади Анрі Жана Лафонтена мали впасти удари одразу трьох німецьких танкових дивізій, підтриманих бомбардувальниками II повітряного корпусу *Luftwaffe*.

Опівдні 13 травня 1940 року почалася найбільш сконцентрована повітряна атака німців за всю війну¹. Протягом чотирьох годин 120 «штукасів», що несли по дві 500-кілограмові бомби кожен, атакували артилерійські позиції та оборонні укріплення французів, а бомбардувальники *Do17Z* бомбили шляхи підходу резервів. Лише закінчилась авіаційна атака, як почався 50-хвилинний артилерійський обстріл французьких позицій із 96-ти гармат, що були в розпорядженні Гудеріана, одночасно німецька піхота починає форсувати Маас у надувних човнах. Багато хто з французьких резервістів запанікував, артилеристи покинули свої гармати, щоб сховатись у бліндажах. 1-ша танкова дивізія одразу досягла успіху, її піхота відкинула деморалізованих захисників, і за годину її сапери на-

¹ Фельдфебель 1-ї танкової дивізії Прюмерс згадував про це так: «Те, що ми побачили протягом наступних 20-ти хвилин, стало одним з найсильніших вражень за всю війну. Ескадрилья за ескадрильєю піднімається на велику висоту, шикуються в лінію, і ось, ось перший літак падає вертикально вниз, за ним другий, третій — 10, 12 літаків. Одночасно, як якісь хижі птахи, вони несуться до своєї жертви і скидають свій бомбовий вантаж над нею. Ми бачимо бомби дуже чітко. Починається справжній дощ із бомб, що летять на Седан і укріплені позиції. Кожного разу вибух забиває паморочки, грім оглушає. Все зливається до купи...» «Штукаси» були досить повільні в польоті та уразливі, якщо артилеристи-зенітники не панікували, але французи таки не втрималися від паніки. *Luftwaffe* створювалась як «літаюча артилерія», на відміну від *RAF*, «заточених» під ведення стратегічного бомбардування ворожої території.

Член екіпажу французького танка «Char B1 bis» здається в полон

вели поромну переправу, ще за півгодини розпочали роботу над мостом, закінчивши зводити його опівночі. Німці зайняли плацдарм на південному березі Маасу розміром три на шість кілометрів.

Гудеріан пізніше писав у своїх спогадах, що йому здавалося, ніби він бере участь у маневрах: «Французьку артилерію було майже повністю паралізовано постійними ударами наших бомбардувальників. Укріплення над Маасом під вогнем наших протитанкових і зенітних гармат замовкли; кулемети ворога було придушено важкою зброєю та артилерією. Незважаючи на абсолютно відкриту місцевість — бої велися на великих луках, — наші втрати були незначними».

Недосвічені солдати 55-ї дивізії, очманілі від кількогодинного бомбардування, побачивши французькі танки, що йшли їм на допомогу, вирішили, що це прорвалися німці, й кину-

лися тікати, передавши паніку тиловим частинам і таким самим недосвіченим солдатам 71-ї дивізії, що тримали оборону на їхньому правому крилі. 71-ша дивізія, що не зазнала ні авіанальотів, ні гарматного обстрілу, ні німецької атаки, побігла. На додачу, французька танкова контратака була відбита. Коли командувач Північно-Східного операційного театру генерал Жорж отримав ці новини о 03:00 наступного дня, він не міг стриматися від сліз: «Наш фронт прорвано під Седаном! Повний колапс», — сказав він генералові армії Жозефу Едуару Еме Думенку, генерал-квартирмейстеру сухопутних військ¹. Незважаючи на такий удар і значно підупале здоров'я, Жорж не втратив голови. Він знав, що цього дня його резерви не встигнуть заткнути німецький прорив, але 15 травня 1940 року вони мають прибути на фронт. За порадою Думенка, всі три танкові дивізії мали атакувати німецькі плацдарми коло Дінана, Монтерме і Седана. Жорж наказав перекинути один армійський корпус, та одну дивізію з лінії Мажіно на територію, що опинилася під загрозою наступу німців.

Не варто думати, що всі французькі солдати запанікували та оголили фронт — бійці в незавершених укріпленнях поблизу Торсі чи Форж боронилися до останнього набою, залага бункера коло мосту в Доншері випустила по піхотинцях полку «*Groß Deutschland*» понад 35 тисяч куль. Міст через Маас, щойно командування союзної авіації схаменулося та зрозуміло, де насправді головний удар ворога, опинився під постійними атаками французьких та британських літаків. Зруйнувати міст не вдалося, зате німецька зенітна оборона та винищувачі практично знищили бомбардувальну авіацію союзників².

¹ Думенк відзначився в Першу світову, організувавши постачання французьких військ під час битви за Верден 1916 року, у кінці 1920-х стояв коло джерел першої французької танкової дивізії, а у серпні 1939 року саме він очолив французьку делегацію на невдалих переговорах із СРСР.

² Так, опівдні 14 травня 1940 року *Advanced Air Striking Force* послала 45 бомбардувальників «*Fairey Battle*» і вісім бомбардувальників «*Bristol Blenheim*» атакувати міст через Маас, і ще 29 літаків «*Bristol Blenheim*» вислало «*Bomber Command*». Німецькі зенітки збили 19 «*Fairey Battle*», а німецькі винищувачі — ще 11, а також 13 «*Bristol Blenheim*». Ще 10 «*Fairey Battle*» було важко пошкоджено й кинуте на аеродромах. Великих утрат також зазнали британські винищувачі, що прикривали бомбардувальники, — 10 їхніх ескадрилей втратило за тиждень боїв 60 машин.

ПРОРИВ ДО МОРЯ

Хоча за всіма правилами військової науки Гудеріану годилося б консолідувати плацдарм, дочекатися своєї відсталі частини й лише тоді розвивати наступ із плацдарму, він, відчувши слабкість супротивника, вирішив піти ва-банк. Залишивши 10-ту танкову дивізію, посилену піхотним полком, захищати плацдарм, Гудеріан дав наказ 1-й і 2-й танковим дивізіям іти на захід. Це був несподіваний для французів хід, Жорж і Гамелен вважали, що німецький удар піде на південний схід, в тил французьким арміям за лінією Мажіно.

15 травня 1940 року розпочалися контрудари французів. Замість того щоб зосередити всі три дивізії в один панцерний кулак, їх було кинуте в бій поодиночі. Надвечір 14 травня до плацдарму, утвореного коло Дінана 5-ю та 7-ю танковими дивізіями, підійшла 1-ша *DCR* бригадного генерала Марі Брюно. Дивізію було перекинуто дорогами, запрудженими багатотисячними натовпами біженців, із «коридора Жамблу». Величезні маси біженців загатили дороги. Сотні тисяч людей, вервечки автомобілів, возів, велосипедів, інвалідних візків рухалися навмання, а німецькі літаки їх нещадно обстрілювали та бомбили.

Якби дивізія одразу вдарила на сили Роммеля, що ще не реорганізувалися після захоплення плацдарму на західному березі Маасу, французька контратака мала б добрі шанси на успіх. Після довгого маршу французькі танки витратили майже все пальне, а транспорти з паливом дійшли до місця збору коло містечка Флавіон останніми. Заправка танків почалася лише о 05:00 15 травня 1940 року. О 09:00 на неї натрапила 7-ма танкова дивізія Роммеля. Роммель просто проскочив повз неї, залишивши французьку дивізію, у якій половина танків не могла рухатися через відсутність пального, на поталу наступній 5-й танковій дивізії. 1-ша *DCR* втратила 58 танків підбитими (переважно снарядами німецьких 105-міліметрових гаубиць) та 42 покинутими своїми залогами, зберігши лише 17 справних легких танків *H39*. Німці втратили 60 танків, але багато з них було відремонтовано, оскільки поле бою залишилося за ними.

Друга DCR бригадного генерала Альбера Брюша повинна була підсилити праве крило 9-ї армії генерала Корапа¹, що видимо розпадалося під ударами німців. Але суперечливі накази та хаос на бельгійських залізницях під ударами *Luftwaffe* і страйку бельгійських профспілок, привели до того, що дивізію було розсіяно на відстані 70 км практично без центрального контролю, з танками, відірваними від колісного транспорту. Німці легко розсіяли артилерію дивізії, і її рештки відійшли прикривати переправи через ріку Уазу. Важкі танки дивізії, чудові «*Char B1 bis*» із панциром, що його не пробивали німецькі танкові та протитанкові гармати, з двома гарматами кожен (47 мм у вежі та 75 мм у корпусі) не були послані в бій підрозділами, більшими від танкового взводу, і в підсумку не змогли серйозно нічого протиставити німцям.

3-тя DCR бригадного генерала Жоржа Брокара дісталася до 2-ї армії генерала Ентціже 14 травня 1940 року й була передана XXI армійському корпусу генерала армії Жана Альфонса Луї Робера Флавіньї. На марші 10 із 63 важких танків бригади вийшли з ладу². Замість того щоб одразу контратакувати в напрямку Седана як танками 3-ї DCR, так і силами 3-ї моторизованої дивізії піхоти із складу корпусу, генерал Флавіньї, так само як Гамелен і Жорж, вирішивши, що німці від Седана вдарять на південний схід, у тил лінії Мажіно, поставив 3-тю танкову в оборонній позиції 16 км на південь від Седана, коло містечка Стон.

Поки 1-ша й 2-га танкові дивізії Гудеріана просувалися на захід і швидко захопили цілими мости через канал Бар, 10-та дивізія разом з полком «*Groß Deutschland*» о п'ятій ранку почали наступ на Стон, але одна 25-міліметрова протитанкова гармата знищила три чільні танки їхньої колони. Протягом наступних двох днів містечко сім разів переходило з рук в руки у найзапекліших боях. Особливо відзначився

---

¹ У ніч із 14 на 15 травня 1940 року командувач групи армій генерал Бійотт звільнив Корапа з його посади, замінивши його на колишнього командувача 7-ї армії генерала Жіро, що недавно очолював ривок до Бреди.

² Так само виходитимуть із ладу на нескінчених маршах танки Червоної армії в кінці червня 1941 року. Узагалі доля французьких «*Char B1 bis*» не може не наштухувати на думку про червоні гіганти — як T-35, так і KB (читаючи про танк капітана Бійотта, не можна не згадати знаменитий KB у Расейняї — так само героїчний і безсенсовний).

*Солдати союзників чекають на евакуацію.
Дюнкерк, кінець травня 1940 року*

танк «*Char B1 bis*» капітана П'єра Бійотта, що в бою 16 травня 1940 року знищив 11 німецьких танків та дві протитанкові гармати¹. Однак це було марно — генерал Флавіньї втратив бачення мети і дав себе втягнути в тяжкі тактичні бої. Командарм Ентціже посилив помилку Флавіньї, вбачивши загрозу в можливому обході німцями лівого крила його армії, і незважаючи на те, що в його розпорядженні було кілька першокласних з'єднань, які можна було б кинути в контратаку на Седан, вирішив відійти на 15 км на схід, під захист крайнього західного укріпленого району лінії Мажіно, Ла-Ферте. Німці одразу заповнили утворений вакуум трьома піхотними дивізіями з VII *Armee* та двома моторизованими з XIV *Armee*.

Ще 12 травня 1940 року в Монсі відбулася нарада між королем бельгійців Леопольдом III та французьким і британ-

¹ Бійотт пізніше потрапив у полон, але втік з нього, дістався до СРСР ще до початку німецького нападу, а у 1942—1943 роках у Лондоні був начальником штабу «Франції, що бореться» генерала де Голля. 1944 року французькі танки під його командуванням були першими, що увійшли у звільнений Париж. По війні Бійотт, вже бригадний генерал, активно займався політикою, кілька разів обіймаючи міністерські пости.

ським командуванням, де на генерала Бійотта було покладено завдання координувати дії трьох союзних армій у смузі його Першої групи армій. На жаль, за своїм характером він погано підходив на цю роль, і координація залишалася дуже слабкою. 15 травня 1940 року, отримавши новини про капітуляцію голландської армії та про розширення німецьких плацдармів та західному березі Маасу, він прийняв єдино можливе рішення, відвести союзні армії на рубіж ріки Шельди. Бельгійські та британські частини відійшли на захід на 55 кілометрів, але німецька 6-та армія займала залишену бельгійську територію надзвичайно обережно.

16 травня коло Монтерме 6-та й 8-ма танкові дивізії XXXXI моторизованого корпусу генерала Райнгардта нарешті зламали опір французів та рушили на захід. Це був смертельний удар 9-ї армії генерала Корапа. Танкові дивізії командувача XIX корпусу Гудеріана того ж дня пройшли майже 80 км у напрямку до Ла-Маншу. Безпосередній начальник Гудеріана генерал Кляйст намагався загальмувати його рух, відчуваючи, що такий швидкий поступ може бути небезпечним, якщо супротивник грамотно організує контратаку. Темп німецького руху вразив французів ще сильніше, і розвал французького фронту лише посилювався: ширина прориву французького фронту становила вже 100 км. Уранці 15 травня 1940 року французький прем'єр Рейно заявив у телефонній розмові з Черчиллем: «Нас розбили. Ми програли битву». У ніч з 15 на 16 травня 1940 року бомбардувальники *RAF* отримали можливість зайнятися тим, для чого їх створено. Було завдано перший повітряний удар по промислому району Руру. 99 бомбардувальників скинули бомби, уся шкода від яких була — один убитий німецький селянин.

16 травня 1940 року Черчилль вилетів у Париж на перемови з Рейно та Гамеленом¹. Він не бажав визнати, що німецький прорив — це катастрофа, якій не можна зарадити. У своїх спогадах він написав, що, коли він спитав Гамелена: «Де наші резерви?» — той відповів: «Нема», — хоча мав у розпорядженні кілька свіжих дивізій. Три дивізії БЕС

---

¹ За кризовий період Черчилль п'ять разів виїздив до Франції на перемови з урядом та військовим командуванням союзника.

стояли в тилу — але їх Гамелен просто ігнорував. Французи попросили Черчилля про допомогу винищувачами, і в результаті еквівалент чотирьох ескадрилей «гаррикейнів» було послано до Франції. Але це не допомогло скомпенсувати поточні втрати. За день до візиту Черчилля було втрачено 15 «гаррикейнів». У Британії залишилося 25 ескадрилей винищувачів — мінімум, необхідний для оборони її території.

Французький уряд, за британської підтримки, намагався добитися негайного втручання США у війну, але президент Франклін Делано Рузвельт відхилив це прохання як нездійсненне. Громадська думка США на той момент була категорично проти вступу в нову суперечку Старого Світу.

Гудеріан, правильно оцінивши розгубленість супротивника, поклався на те, що темп його наступу достатньо забезпечує від флангових атак французів, зігнував наказ Кляйста, щоб якомога швидше вийти до моря та оточити сили союзників на півночі Франції та Бельгії. У «Спогадах солдата» по війні він писав: «Можна було зробити висновок, що планований і несподіваний удар значних панцерних сил від Седана в напрямку на Ам'єн та Атлантичне узбережжя глибоко уразить фланг ворожої армії, розташований з боку Бельгії, що ворог не має достатніх резервів для відбиття такого удару і що в результаті такий удар дає перспективу великого успіху, а в разі безпосередньої експлуатації наших початкових успіхів усе це може привести до повного оточення основних сил противника, що ввійшли до Бельгії».

Німецькі танки невпинно рухалися вперед, заправляючись бензином у покинутих французьких станціях заправки та автомайстернях, солдати боролися з голодом свіжонадоданим молоком кинутих хазяями корів, а боротися зі смертельною втомою допомагали наркотики (метамфетамін)¹. Рух французьких резервів безнадійно затримували як тисячі біженців, що заповнили всі дороги, пам'ятаючи про жорстку німецьку окупацію під час Першої світової, так і удари німецьких бомбардувальників з повітря.

---

¹ З квітня по червень 1940 року вермахт отримав 35 мільйонів пігулок первітину, кожна з яких мала 3 мг активної речовини, метамфетаміну. Солдати мали приймати чотири пігулки на день. У танкових військах вони отримали назву *Panzerschokolade*, 20 тисяч пігулок отримала лише 1-ша танкова дивізія. Першу дозу треба було прийняти перед початком руху 10 травня, а наступні солдати мали приймати через регулярні часові інтервали.

СПРОБИ КОНТРУДАРІВ

Опівдні 17 травня 1940 року 4-та танкова дивізія під командуванням полковника де Голля вдарила по тилам 1-ї танкової дивізії німців коло Монкорне, на півдорозі від Седана до річки Уаза. Французам вдалося розгромити німецьку колону, але згодом їхній наступ було зупинено німецькими протитанковими та зенітними гарматами за допомогою кількох танків, що поверталися з ремонту у німецьких польових майстернях дивізії. Французька авіація повинна була підтримати атаку де Голля, але оскільки німецький наступ привів до перебазування її літаків з аеродромів, які було покинуто німцям, французи змогли зробити всього 44 бойові вильоти, що ніяк не вплинули на результат бою. Дивізія де Голля взяла 130 полонених, заплативши за це 22 підбитими танками — зовсім нерівноцінний розмін.

Гітлер постійно нервував через повідомлення по контратаки французів, побоюючись втратити одним махом усю панцерну міць вермахту. Але ні Кляйст, ні Рундштедт не змогли стримати Гудеріана, тому Кляйст особисто вилетів до командного посту Гудеріана, що якраз був коло Монкорне, та звільнив його з посади командира. У французів була чудова можливість одним ударом захопити верхівку німецького панцерного клина, але вони про це не знали. За кілька годин Рундштедт наказав Гудеріанові знову стати на чолі свого корпусу й авторизував йому проведення «розвідки значними силами».

Протягом 16 травня 1940 року німецькі моторизовані корпуси пройшли від 60 до 80 км і після відбиття атаки 4-ї DCR зупинилися на короткий відпочинок. Увечері 17 травня німецькі війська зайняли столицю Бельгії Брюссель. 18 травня наступ поновився. 19 травня 2-га танкова дивізія покрила 90 км від Сен-Кантена до Абвілля на Сені, до якого вона вийшла о 20:30. Того ж дня німці розбили дві танкові дивізії французів та взяли в полон командувача 9-ї армії Жіро, що лише кілька днів як замінив на цьому посту Корапа. Весь штаб армії потрапив у полон. О 02:00 20 травня авангард 2-ї танкової дивізії вийшов на берег Ла-Маншу в Нуайєлі. За 11 днів танки пройшли з боями 350 км. Сили союзників у Бельгії та північній Франції опинилися в оточенні. Уся бельгійська армія, 28 французьких і британських дивізій було відрізано від головних сил.

Подекуди французи продовжували вперто оборонятися. Чотирнадцята піхотна дивізія наймолодшого на той час французького генерала Жана Жозефа Марі Габріеля де Латтра де Тассіні (у травні 1945 року він підпише в Берліні другий дубль німецької капітуляції) успішно обороняла рубіж річки Ени. Три танки «*Char B1 bis*» знищили 20 німецьких танків, дев'ять панцерних транспортерів та 26 інших машин ворога. Наступного дня, поставивши під свою команду ще 11 важких танків, він розбив німецьку піхоту, що переправлялася через Ену, до того, як підійшла її важка зброя. Вісімсот полонених, узятих тоді, виявилися найбільшим числом полонених, узятих французькою армією в одному бою тієї кампанії.

Того ж таки 19 травня 1940 року Рейно змістив Гамелена з його посади та призначив головнокомандувачем 73-річного генерала Максима Вейгана, що до того командував французькими військами в Леванті. Вейган дотримувався правоконсервативних поглядів і не надто поважав уряд Французької республіки. На новій посаді він швидко почав організовувати свій так званий «план Вейгана», за яким голова німецького танкового клина має бути відрубана концентрованими атаками з півночі і з півдня.

20 травня 1940 року начальник британського генерального штабу генерал Вільям Айронсайд на нараді з лордом Гортон і генералом Бйоттом узгодив, що британські сили завдадуть удару з півночі назустріч французькому удару з півдня. У британців для такого удару було замало сил. Щоб вивільнити достатньо сил для удару, союзники мали скоротити фронт та відступити далі на захід. Але бельгійський командувач генерал Рауль ван Оверстретен запротестував проти того, щоб віддавати ворогові ще більше бельгійської території. Коли під Аррасом о 14:00 21 травня почався британський наступ на швидкуруч зібраної бойової групи «*Frankforce*» генерал-майора Гарольда Едмунда Франкліна, в ньому було активно задіяно лише два піхотні батальйони, підтримані 74 танками¹. Їм протистояла 7-ма танкова дивізія Ервіна Роммеля, але розтягнута на 25 км завдовжки. Коли виявилось, що німецькі

---

¹ Горт загалом виділив для наступу 5-ту й 51-шу піхотні дивізії та 1-шу танкову бригаду. Із танків лише 16 були «*Matilda MKII*», озброєні гарматами; решта 58 були «*Matilda MKI*», також добре броньовані, але озброєні лише кулеметами.

протитанкові гармати не беруть броню британських танків «*Matilda MKII*», серед німецької піхоти почалася паніка¹. Ситуацію врятував Роммель, що якраз перебував у місці атаки. Німецькі важкі 88-міліметрові зенітки за кілька хвилин знищили 20 «матильд», а підтримка *Luftwaffe* і танкового полку остаточно прикінчили британську контратаку. Французи не долучилися до атаки, бо кавкорпус генерала Пріу саме відбивався від 6-ї армії німців. Лише танкова дивізія де Голля атакувала південний фас німецького кільця оточення, зіткнувшись із 10-ю німецькою танковою дивізією. Від німецьких гармат і «штукасів» дивізія втратила ще 28 танків, але зберегла боєздатність.

Коли Роммель доповів своєму начальству, що його атакувало аж п'ять дивізій супротивника та «сотні танків», це спричинило розгубленість і посилило тривогу щодо того, чи зможуть німецькі танки втримати свої позиції — піхотні дивізії суттєво відставали від танків.

Союзників переслідувала невдача за невдачею. Коли Вейган спробував 21 травня 1940 року провести нараду зі своїми найвищими генералами і командувачами бельгійських та британських сил, у повному складі нараду навіть не вдалося зібрати. Якби не драматизм моменту, опис гонить генералів літаками, автомобілями та кораблями один за одним по містечках Бельгії та Франції (телефонний зв'язок часто виявлявся розірваним) був би просто сценарієм фарсу. Було узгоджено нарешті почати концентровані контрудари проти німців 23 травня 1940 року. БЕС та французька 1-ша армія повинні були вдарити з півночі, назустріч удару 7-ї та 10-ї французьких армій, з метою відтяти німецькі танкові дивізії від головних сил вермахту. Але трапилося, що командувач союзного фронту (групи армій) генерал Бійотт потрапив в автокатастрофу й загинув. На його місце було призначено генерала Бланшара, але він не дізнався про прийняте рішення аж до наступного дня. У будь-якому разі, ні він, ні Вейган не могли ефективно контролювати союзні сили на північ від німецького коридору. Загибель Бійотта ще більше вдарила по моральному стану французького командування, бо, здавалося, сама доля відвернулася від Франції.

---

¹ Один із британських танків повернувся з бою із вибоїнами від 14 снарядів, але неушкоджений.

Того ж дня було втрачено останній британський аеродром у Франції — тепер британські літаки могли надавати підтримку своїм співвітчизникам на континенті лише з острівних аеродромів.

У німців було не все абсолютно добре з командуванням. Генерал фон Браухіч, начальник ОКН, 22 травня дав наказ німецьким військам почати стискати кільце навколо оточених союзних армій. Фон Рундштедт, командувач *Heeresgruppe A*, поставився до цього скептично, усвідомлюючи, що на його південному фланзі гуртуються французькі сили. Його збентежив британський контрудар під Аррасом, тож він дав наказ своїм військам зупинитися для перегрупування. Уранці 22 травня Гудеріан наказав своїм танковим дивізіям наступати на порти на узбережжі Ла-Маншу, Булонь, Кале та Дюнкерк.

Того ж дня французький V корпус нарешті розпочав атаку в напрямку Камбре згідно з «планом Вейгана». БЕС з лордом Гортом не були повідомлені про цей удар, тож не змогли йому допомогти, що викликало серед французів велику гіркоту та недовіру. Французи вирішили, що британці втратили надію переломити хід подій і збираються евакуювати свої війська назад на острів. В принципі, британське командування справді почало задумуватися над тим, що саме це скоро буде необхідно, й вирішило обсадити британськими залогами Булонь та Кале. Батальйон Ірландського гвардійського полку та батальйон Валлійської гвардії, посилені протитанковою батареєю, висадилися в Булоні, і два піхотні батальйони 30-ї бригади та один танковий батальйон — у Кале, посиливши слабкі французькі гарнізони цих міст. На додачу, ще 19 травня 1940 року Королівський флот евакуював 27 936 осіб персоналу БЕС, що не були абсолютно необхідні для ведення бойових дій (картографів, залізничників, кухарів та ін.).

Що ж до удару V корпусу, то він мав бути здійснений двома дивізіями, але фактично в бій пішла полкова тактична група. Фактично це був просто рейд, так що він не завдав шкоди німцям — але ще раз нагадав німецькому командуванню про досить загрозливе становище їхніх передових сил. Наступ французів, що завдав серйозних втрат німецькій піхотній дивізії, зупинили постійні атаки з повітря та 88-міліметрові зенітні гармати.

Поранені британські солдати сходять на трап корабля в Дюнкерку. Кінець травня 1940 року

Перша танкова дивізія німців рухалась на Кале, підтримана полком «*Groß Deutschland*», а 2-га танкова — на Булонь. Французький командувач XVI корпусу генерал Альфред Фагарль передбачив цей удар Гудеріана і послав одну піхотну дивізію заблокувати дорогу на Булонь. Весь день ішли тяжкі бої, але під кінець дня німецькі танки досягли як Кале, так і Булоні. Протягом ночі 1-шу танкову змінила 10-та танкова, відпущена Кляйстом з резерву танкової групи, як тільки той зрозумів, що можна не чекати повторення британської атаки, як під Аррасом. Перша танкова дивізія повернула на Дюнкерк та захопила плацдарм за каналом Аа, за 16 кілометрів від міста.

Німці 23 травня 1940 року, пробивши гарматами середньовічні стіни Булоні, увірвалися до міста. Поки йшли бої за місто, вісім есмінців *Royal Navy* почали брати на борт британських солдатів і до 24 травня 1940 року пополудні успішно евакуювали п'ять тисяч співвітчизників. Решта гарнізону склала зброю 25 травня 1940 року.

Увечері 23 травня 1940 року *ОКН* поставила всі війська, що оточували союзні сили, під одне командування, з метою прискорити знищення оточеного угруповання. Рундштедта не було про це проінформовано. Німецькі танки отримали завдання зайняти Дюнкерк — вони стояли ближче до нього, ніж основна маса союзних військ. Наступ мав початися 24 травня 1940 року. Того ж дня 10 піхотних дивізій *Heeresgruppe B* генерала фон Бока почали наступ проти позицій бельгійської армії на східному фасі оточення. Бельгійці були змушені відступити на 25-кілометровій ділянці фронту між Меніном і Дессельхемом, так що виникла загроза прориву на лівому крилі БЕС коло Куртре. Командувач II корпусу генерал Брук звернувся до лорда Горта з вимогою надіслати підкріплення. Він тоді записав у своєму щоденнику, що БЕС може врятувати лише чудо.

КОНТРОВЕРСІЯ З «НАКАЗОМ ПРО ЗУПИНКУ»

Очікуваний наступ німецьких танкових дивізій на західному фасі периметра оточення не відбувся, що дало можливість лордові Горту перекинути дві свої дивізії на ділянку під загрозою. Від планованої спроби удару на прорив німецького кільця довелося відмовитись, на користь варіанта з евакуацією БЕС до Британії.

Гітлер 24 травня 1940 року прибув на командний пункт *Heeresgruppe A*, де генерал фон Рундштедт виявив своє незадоволення, що командування *ОКН* вирішило діяти через його голову, виклав власні застереження щодо того, чи варто задіяти танкові дивізії в боях на периметрі оточення. Гітлер довіряв Рундштедтові, і в результаті видав свій наказ, що отримав назву «*Der Haltebefehl*», «наказ про зупинку».

Причини прийняття цього рішення досі гаряче дискутовані серед істориків. Сам Гітлер згадував необхідність дати екіпажам відпочинок після двох тижнів безперервних боїв, слабку придатність болотистого, перерізаного численними каналами терену для дій танкових частин¹, необхідність збе-

¹ Варто згадати, що самі німці утримували «фестунг Дюнкірхен» протягом семи місяців, з вересня 1944 року по травень 1945 року, проти чехословацького корпусу у складі британської армії.

регти танки для другого етапу кампанії, розгрому Франції. Гітлер навіть говорив, що зупинив танки, щоб британці могли евакуюватись і піддією такого шляхетного жесту вождя німецького народу згодитися на мир. Дуже маловірогідно: німецький наказ говорить про те, що оточені мають бути знищені ударами *Luftwaffe* з повітря. Райхсмаршал Герінг був радий можливості отримати власні лаври полководця та переможця, тому запевнив фюрера, що його «штукаси» швидко впораються з оточеними. Схоже, своїм наказом Гітлер вирішив поставити на місце командування *ОКН* на чолі з фон Браухічем, підтвердити, що слово вождя нації має верховну владу в усіх сферах.

Суперечка серед верхівки німецького командування показала слабкість німецької стратегії. Німці були приголомшені власним успіхом не менше, ніж їхні супротивники, і так само, як і під час польської кампанії, не мали загального плану, що дозволяв би з'єднати тактичні успіхи на полі бою у стратегічну перемогу в війні. Але якщо у 1939—1940 роках проблему можна було не помічати через блискучі тактичні успіхи німецького війська проти слабшого (принаймні якісно) супротивника та серйозність завданих супротивникові ударів на початкових етапах кампаній, то під час дальшого ходу війни цей недолік почав усе більше виходити на перший план.

ОПЕРАЦІЯ «ДИНАМО»

Британський і французький флоти 19 травня 1940 року отримали наказ приготуватися до можливого морського транспортування оточених армій. У Дуврі віце-адмірал Бертрам Гоум Рамзі запустив «Операцію "Динамо"». Не чекаючи наказу від Адміралтейства, Рамзі наказав евакуювати другорядний персонал БЕС. Вікно можливостей для евакуації постійно звужувалося: спершу була втрачена Булонь, далі надійшла черга Кале. Командир британського гарнізону бригадир Клод Ніколсон одержав наказ триматися до останнього, щоб дати можливість основним силам БЕС організувати евакуацію. Оборона Кале прикувала до себе 10-ту танкову дивізію німців. Атака почалася 24 травня 1940 року. Після запеклої оборони британці надвечір відступили до історичного центру міста,

захищеного каналом. Наступного дня під час спроби штурму німці зазнали великих втрат у танках. У неділю, 26 травня 1940 року, о 10:00, почався новий штурм, і через годину німцям вдалося увірватися до старого міста. Ще через п'ять годин боїв три з половиною тисячі солдатів¹ гарнізону пішли в полон на чолі зі своїм командиром, якому судилося там померти у віці всього 44 роки. Черчилль пізніше писав, що оборона Кале виграла час, щоб головні сили БЕС змогли евакуюватися з узбережжя коло Дюнкерка.

25 травня 1940 року бельгійське командування повідомило командування союзників, що бельгійська армія не зможе довго витримати німецький натиск. Лорд Горт зрозумів, що його обов'язок полягає в тому, щоб урятувати якомога більшу частину БЕС для дальшої боротьби. Не повідомивши союзників, він наказав БЕС відступати до Дюнкерка і попросив британський уряд забезпечити евакуацію. Операція «Динамо» почалася 26 травня 1940 року. Французьке та бельгійське командування погодилися з необхідністю евакуювати БЕС, та запропонувало допомогу. Британські дивізії, відступаючи, виводили з ладу свою артилерію та інше обладнання і знищували запаси амуніції, щоб вони не дісталися в руки ворога. Того ж дня Гітлер скасував свій «*Der Haltebefehl*».

Незважаючи на те що розблокувати кільце оточення практично не залишалось надії, союзники далі намагалися це зробити, завдаючи сильних ударів по зовнішньому німецькому фронту коло Абвілля, де німці утворили плацдарм на південному березі річки Сомми. 27 травня 1940 року атакували дві бригади британської 1-ї танкової дивізії. Координація з французами була слабкою, і британці відійшли, втративши 120 танків із 180, що брали участь в атаці². Німецький комдив надіслав на гору панічний рапорт, що його атакує британський танковий корпус. Наступного дня тепер уже бригадний генерал де Голь із своєю 4-ю танковою дивізією спробував щастя. Його дивізії 29 травня 1940 року вдалося прорвати головну лінію оборони

---

¹ Німці також кажуть про взятих у полон 15 чи 20 тисяч французів і бельгійців, що начебто відмовилися битися, і їх британський гарнізон був змушений зачинити в підвалах міста.

² Дивізія мала на озброєнні легкі *Mk VI* та крейсерські танки з набагато легшою бронею, ніж «матильди», тож німцям не становило великих проблем підбивати їх.

*Полонені британські та французькі військові.
Дюнкерк, початок червня 1940 року*

німців. Знову далася взнаки перевага в бойових якостях німецьких дивізій та смертельна ефективність 88-міліметрових зеніток проти танків. Дивізія де Голля втратила 750 солдатів і 105 танків. Запеклі бої під Абвіллем продовжувалися до 4 червня 1940 року за участі ще двох французьких танкових дивізій і показали, що за умови рішучого командування французьке військо може боротися з ворогом на рівних¹. Якби французьке командування ті самі сили кинуло не на Абвільський плацдарм, а далі на схід, ближче до Ам'єна, де оборону тримали кілька слабких піхотних дивізій без достатньої важкої зброї, результат міг би бути набагато кращим.

¹ До речі, дивізія де Голля завдала дошкульних втрат тому самому німецькому полкові, у лавах якого під час минулої війни воював Гітлер.

Ніхто в Британії не розраховував на те, що вдасться евакуювати більш як 45 тисяч у кращому разі. У перший день операції було вивезено з порту Дюнкерка лише 6 тисяч оточених, і менше 8 тисяч — у другий. Координувала хід евакуації берегова команда Королівського флоту на чолі з капітаном (пізніше адміралом) Вільямом Джорджем Теннантом. Оскільки Кале (на найпрямішому шляху до Англії) опинилося в німецьких руках, кораблі йшли довшим курсом, спершу віддаляючись від Британії та повертаючи до неї на дальшому відтинку шляху.

Німецькі бомбардувальники швидко вивели з ладу 8-кілометрову мережу доків порту Дюнкерка. Залишилися неушкодженими два довгі моли, не призначені для того, щоб до них причалювали великі судна. Капітан Теннант вирішив, що доведеться перейти до евакуації просто з 15-кілометрової смуги берега, та послав сигнал адміралові Рамзі, що необхідно зібрати якомога більше малих суден, які переводили б евакуйованих від берега до більших кораблів та суден, що не мали можливості підійти ближче. Теннант прийняв надзвичайно важливе рішення, що довгий (1280 метрів, але шириною всього півтора метра) Східний мол має бути використаний для евакуації, бо до нього могли причалювати одразу кілька великих суден. Ці рішення забезпечили успіх евакуації.

Того самого дня німці прорвали бельгійський фронт на каналі Ліс та відкрили шлях на Брюгге. Король Леопольд III повідомив союзне командування, що бельгійська армія не може продовжувати опір, і підписав капітуляцію: з 04:00 28 травня 1940 року бельгійські солдати отримали наказ скласти зброю¹. На відміну від голландської королеви, Леопольд вирішив, що його обов'язок залишатися в країні зі своїм народом. Бельгійська капітуляція оголила лівий фланг БЕС, і лорд Горт перекинув туди 3-тю дивізію під командуванням генерал-майора Бернарда Ло Монтгомері, майбутнього фельдмаршала.

Капітуляція бельгійської армії дала французам і британцям привід звалити всі свої невдачі на неї, але це навряд чи справедливо. Хоча на самому початку кампанії бельгійська армія припустилася дуже серйозних промахів, далі вона би-

---

¹ Бельгійська армія, за іронією долі, капітулювала майже точнісінько в тому самому районі, де 1914 року вона зуміла закріпитися й продовжувати боротьбу до 1918 року.

лася з ворогом, який дуже переважав якісно. Цей фактор дуже підірвав моральний дух бельгійських солдатів, але провина за те, що союзники прогавили головний удар німців, лежить на французькому головному командуванні.

По периметру оточення точилися важкі бої. Увечері того ж дня, коли король Леопольд повідомив про припинення опору, танки Роммеля встановили контакт із піхотою 6-ї німецької армії, таким чином замкнувши кільце оточення навколо міста Лілль. Його обороняли два корпуси французької 1-ї армії під командуванням генерала дивізії Жана Батіста Моліньє, переважно північноафриканські дивізії. Вони оборонялися настільки мужньо, що коли 1 червня 1940 року в них закінчилися набої та вони були змушені здатися, німці дозволили гарнізоні вийти з міста з повними військовими почестями та під музику військового оркестру.

Але німці далеко не всюди проявляли таке лицарство. Того ж дня, коли був оточений Лілль, солдати 3-ї дивізії СС «*Totenkopf*» розстріляли коло села Ле-Парадіз 97 полонених із Королівського Норфолкського полку, більша частина з яких були поранені. Це була розплата за вперту оборону.

Наступного дня солдати іншої дивізії СС, «*Leibstandarte Adolf Hitler*», вбили 80 британських і французьких полонених коло села Ворму. Есесівці загнали полонених до кошари та вкинули туди гранати. Сержанти Стенлі Мур і Огастес Дженнінгс накрили своїми тілами дві гранати, щоб урятувати своїх товаришів. Коли німці зрозуміли, що гранати не вбили всіх полонених, то почали їх виводити з кошари й розстрілювати поодиночі, але це їм швидко набридло. Вони тоді просто випустили по кошарі кілька черг із кулеметів та пішли, тому декому з полонених вдалося вижити.

У воєнних злочинах були винні не лише есесівці, але й солдати вермахту. Неодноразово траплялися випадки розстрілу полонених французької армії, особливо з північноафриканських та колоніальних полків — німці вважали, що *Untermenschen* не мають права опиратися воїнам панівної раси.

У Дюнкерку темпи евакуації почали зростати, коли підійшла флотилія «малих човнів», у тому числі багато цивільних: яхт, рибальських човнів, прогулянкових пароплавів. Есмінці Королівського флоту швартувалися один за одним

до Східного молу, приймаючи солдатів, що йшли по ньому до-вжелезною чергою, тоді як «малі човни» перевозили солдатів, які заходили в море аж по груди, на більші транспорти (хоча іноді й самі везли їх прямо до англійського берега). 29 травня 1940 року було евакуйовано 47 тисяч солдатів; 31 травня 1940 року, коли сам лорд Горт залишив Дюнкерк — 68 тисяч. Того ж дня французьке командування узгодило дії з британським флотом, і пішла евакуація французьких військ — на кожного евакуйованого британця, за розпорядженням Черчилля, мав припадати один евакуйований француз чи бельгієць.

БАЛАНС ВТРАТ

До 4 червня, коли «Операція "Динамо"» закінчилася, було врятовано 198 тисяч британців (весь особовий склад БЕС, що потрапив в оточення) та 140 тисяч французів і бельгійців; але практично всю техніку та озброєння оточених дивізій було втрачено. Із 2794 гармат, які були на озброєнні в БЕС, повернулося лише 322, із 445 танків залишилося дев'ять озброєних гарматами та ще трохи кулеметних. Довелося покинути багато тисяч протитанкових гвинтівок, велику кількість вантажівок, автомобілів і мотоциклів, величезну кількість боєприпасів та різного спорядження. На початку червня в усій Британії назбиралося лише 54 протитанкові гармати, 420 польових та 163 важкі гармати. Країна мала лише три повністю озброєні піхотні дивізії (й окремі частини четвертої) та дві танкові бригади. Поставало питання навіть не про те, чи вирішить Британія продовжувати війну, але чи зможе вона. Американський посол Кеннеді (англофоб із симпатіями до Гітлера) доповідав у Вашингтон, що «в британців не залишилося чим воювати, окрім відваги».

Треба було завдячувати британським винищувачам, що німці не змогли знищити оточену армію та перешкодити евакуації. *RAF* заплатила за це 84 втраченими літаками, хай і збивши 42 ворожі бомбардувальники та 36 винищувачів за свої 2200 бойових вильотів (*Luftwaffe* зробила 3000 бойових вильотів на Дюнкерк). Із 41 есмінця, що брав участь в евакуації, шість британських і три французьких було потоплено,

*Командир 7-ї танкової дивізії генерал Роммель
і командир 52-ї Гайлендерської дивізії генерал Форчун.
Сен-Валері-ан-Ко, 12 червня 1940 року*

а 26 пошкоджено. Усього було втрачено 240 суден. Але врятовані люди склали значну частину військової сили Британії, майже цілковито (за винятком невеликого контингенту, що повернувся з Норвегії) ту її армію, що мала досвід сучасної війни. Цей досвід Британії ще знадобиться.

Своїм порятунком БЕС завдячував мужньому опорі 40 тисяч солдатів французького ар'єргарду, що під командою корпусного генерала Бенуа Леона де Форнеля де ла Лоренсі відбивали атаки німецької 18-ї армії генерала Кюхлера протягом п'яти днів, до ранку 4 червня 1940 року. Вони потрапили в полон, але дали можливість евакуюватися 148 тисячам французів.

До німецького полону потрапило близько мільйона солдатів союзників. Такому активу в німців протистояв пасив у лише 60 тисяч вбитих. Незважаючи на успіх евакуації БЕС, результатом травневих боїв була важка поразка. Того ж дня, коли німці зайняли руїни Дюнкерка, Черчилль виголосив промову в парламенті, в якій підкреслив, що громадяни Британії не повинні сприймати успішну евакуацію — десятиразово більшої кількості солдатів, ніж вважалося можливим до її початку, — пере-

могою: «Війни не виграються евакуаціями». Черчилль підкреслив, що Британія і Франція зазнали катастрофічної поразки, але наголосив, що Британія продовжуватиме війну, «якщо треба, то роками, якщо треба, то в самоті». Саме тоді прозвучали його знамениті слова про те, що «навіть якщо значні терени Європи та багато старих і знаменитих держав упали чи можуть упасти до пазурів гестапо та всього мерзенного апарату нацистської влади, ми не здамося й не схибимо. Ми підемо до кінця, ми битимемося у Франції, ми битимемося на морях та океанах, ми битимемося з дедалі більшою впевненістю й силою в повітрі, ми захистимо наш острів, чого б це нам не коштувало, ми битимемося на берегах, ми битимемося на місцях висадки, ми битимемося в полях та на вулицях, ми битимемося на горбах; ми ніколи не здамося, і якщо навіть, у що я не вірю ні на мить, цей острів чи велика його частина буде підкорена й нужденна, тоді наша Імперія за морями, озброєна та захищена Британським флотом, продовжить боротьбу, поки, у визначений Богом час, Новий світ, зі всією своєю силою й міццю, не виступить на порятунок та звільнення світу Старого».

4. «ЧЕРВОНА ТЕКА» І ПЕРЕМИР'Я В КОМП'ЄНІ

БАЛАНС СИЛ

Французький головнокомандувач генерал Вейган 25 травня 1940 року провів нараду з президентом та прем'єр-міністром Франції, міністрами та найзначнішими воєначальниками на чолі зі щойно прибулим з Мадрида, де він був послом, маршалом Франції, героєм битви за Верден Анрі Філіппом Беноні Омером Жозефом Петеном. Генерал Вейган виклав своє бачення ситуації на фронті: «Наш фронт проходить по лінії Мажіно, вздовж укріплень, що тягнуться від Монмеді до [річки] Ени, по [річці] Ейет, каналу Кроза і вздовж [річки] Сомми до моря. Це фронт суцільний або скоро таким стане, оскільки

*Генерал Гудеріан під час кампанії за планом «Червона тека».
Червень 1940 року*

більшість дивізій зайняла свої позиції 20—24 травня. На цьому фронті вже перебуває 36 дивізій, три дивізії зібрано в тилу, дев'ять дивізій якраз займають свої позиції. Так що разом є 48 дивізій, до яких треба додати 10 фортечних дивізій, що фактично зафіксовані на лінії Мажіно. Крім того, головне командування має в своєму розпорядженні дві дивізії, що надходять із Північної Африки. Готується перекидання звідти ще однієї дивізії. Ще одну дивізію ми знімаємо з Альпійського фронту. У глибині країни організується ще сім дивізій, що частково створюються з залишків 9-ї армії. Вони стануть боєздатними в проміжку з 1 до 15 червня». Але під час тієї ж наради Вейган уперше порушив питання про можливість шукати перемир'я із німцями й заявив, що опір, який здатна чинити французька армія, насправді може лише захистити її честь та матиме на меті досягти почесних умов капітуляції.

У травневих боях Франція втратила 24 піхотні дивізії, включно з 13 кадровими та шістьма моторизованими дивізіями з семи наявних. Було втрачено всі три легкі механізовані дивізії, дві легкі кавалерійські та одну танкову дивізію. Повністю було втрачено 22 бельгійські та 10 голландських дивізій, фактично зникли як організована бойова сила дев'ять

евакуйованих із Дюнкерка дивізій БЕС. Були вбиті, поранені чи потрапили в полон 1,2 мільйона французьких солдатів. На фронті французьке командування мало 70 дивізій, у тому числі три британські та дві польські; ще 17 дивізій — фортечних, тобто стаціонарних, та резервних другого класу, тобто непридатних до сучасної мобільної війни — прикривало лінію Мажіно. Їм протистояло на боці ворога 130 дивізій, з яких 10 було танкових та ще п'ять механізованих. Зведена в танкові корпуси у складі двох танкових та однієї механізованої дивізії, німецька панцирна зброя показала себе в травневих боях як запорука перемоги. Їй Вейган міг протиставити лише три легкі кавалерійські дивізії, що налічували лише 36 танків усі разом (а 112 за штатом), і три танкові дивізії, що мали лише 40 танків із штатних 200. Щоправда, за підрахунками генерала де Голля, французька армія ще мала близько 1200 танків, розкиданих по піхотних дивізіях, і він пропонував терміново вилучити їх звідти та створити нові танкові дивізії якомога швидше, щоб мати можливість організувати з них та кількох свіжих піхотних дивізій дві бойові групи — одну на північ від Парижа, другу південніше Реймса, щоб контратакувати можливі прориви німців.

Географія працювала проти французів — будь-який відступ углиб країни лише подовжував лінію фронту, яку й так було майже нічим закрити повністю. Тому Вейган 26 травня 1940 року видав наказ, що починався так: «Битва, від якої залежить доля країни, буде точитися на нашій поточній позиції, без жодної думки про відхід. Усі командири, аж до командирів роїв, мають проїнятися палким бажанням боротися до смерті».

Ця позиція отримала назву лінії Вейгана, але, на відміну від капітальної лінії Мажіно, була цілковитою імпровізацією. Оскільки не вистачало сил тримати весь фронт рівномірно (на кожную дивізію припадало близько 15 кілометрів фронту, вдвічі більше, ніж вважалося за норму перед війною), сили французів було розміщено в мережі так званих «їжаків» — невеликих укріплених районів, що спиралися на лісові масиви чи селища переважно біля доріг, якими німці могли вести наступ. У гарнізони «їжаків» входила піхота, артилерія та протитанкові гармати, що мали надавати одні одним підтримку. Так само кожен «їжак» мав підтримувати сусідні укріплені райони. Їм було наказано тримати кругову оборону навіть якщо німці їх

*Полковник де Голь і президент Франції Лебрен
під час маневрів. Осінь 1939 року*

обійдуть. Французьке командування вирішило, що така оборона зможе суттєво вповільнити просування німецьких механізованих сил. Планувалося, що острівці оборони зможуть підтримувати один одного гарматним та кулеметним вогнем, але в реальності значна кількість виявилася розміщена надто далеко один від одного, щоб реалізувати такий план.

Слабкі танкові дивізії (2-га, 3-тя та 4-та *DCR*, чию силу вдалося довести до підсумкової кількості 120 танків, та новостворена 7-ма *DLM* із ще 174 танками та панцерниками) залишалися в резерві головного командування, щоб закривати можливі прориви німців. Вейган відхилив план де Голля про вилучення танків із піхотних дивізій, вважаючи, що танки потрібні для посилення оборонної міці «їжаків». Але навіть усі чотири дивізії разом навряд чи змогли б завдати поразки єдиній німецькій танковій дивізії.

Вейган розраховував, що силою, яка змусить німецький наступ зупинитися, стане авіація. *Armée de l'Air* під командою генерала армії авіації Жозефа Вюймена мала в складі своїх ескадрилей 357 винищувачів та 183 бомбардувальники.

Протягом травневих боїв вона втратила 338 винищувачів, але отримала 329 нових, у тому числі закуплені в Америці *H75A1*, що могли на рівних боротися з німецькими «мессершмітами». Проблема була з пілотами: їх втрати змусили французьке командування сформувати чотири ескадрильї з польських пілотів, що змогли перебратися до Франції після розгрому Польщі у вересні 1939 року. У Франції залишалися британські повітряні сили БЕС — 100 літаків, у тому числі три винищувальні ескадрильї по 12 «гаррикейнів» кожна. Німці втратили з початку кампанії 130 винищувачів та 208 бомбардувальників, у тому числі 32 *Ju 87 «Stuka»*, але могли виставити в поле 500 боєздатних винищувачів та понад 200 штурмовиків і 700 бомбардувальників. З кінця травня німці почали повітряну операцію з бомбардування французьких міст. У відповідь французькі бомбардувальники отримали дозвіл атакувати німецькі міста. Результати цих бомбардувань, так само як і згаданих раніше нальотів бомбардувальників *RAF* на Рур, були незначними.

На 5 червня 1940 року французький фронт складався з таких сил: 3 група армій генерала Бессона займала 85-кілометрову ділянку фронту від впадіння річки Сомми в Ла-Манш до Суассона та річки Уаза. На її лівому фланзі стояла 10-та армія корпусного генерала Марі-Робера Альтмайєра разом із залишками БЕС¹. Вона займала сектор від Абвілля до Ам'єна (обидва міста були німецькими плацдармами на південному березі Сомми). 7-ма армія корпусного генерала Обера Фрера займала 90-кілометровий сектор від Ам'єна до Уази, маючи в резерві частково відбудовану 1-шу *DCR* з 150 танками. В обох цих арміях усі дивізії були кадрові. Сьома армія захищала найбільш прямий шлях на Париж, тож відступати можливості не було. На схід від неї розташувалася 6-та армія генерала армії Обера-Огюста Тушона, тримаючи 100-кілометрову ділянку вздовж каналу Ейєтт і річки Ени від Суассона до Ретеля. В 6-ї армії було приблизно 120 танків.

---

¹ 51-шу (Гайлендську) дивізію було перекинуто сюди з лінії Мажіно, де вона протягом попередніх місяців «набиралася досвіду на фронті проти німців» та була повністю вкомплектована і в доброму стані. Також тут були єдина британська 1-ша танкова дивізія, 52-га (Лоулендська) та 1-ша Канадська дивізії мали ось-ось прийти до Шербурга в Нормандії та Бреста. Під проводом нового командувача БЕС генерала Брука, була 12-та дивізія, що охороняла лінію комунікації та самі порти, на яких базувався БЕС, — згадані Брест і Шербург, а також Сен-Мало та Сен-Назер.

Як і раніше, 2 група армій генерала Претела стояла за лінією Мажіно, а на додачу перебрала на себе попередній сектор генерала Бессона на Райні. 2-га армія корпусного генерала Анрі Фрейденбура стояла на 85-кілометровому секторі від Ени до Лонгві, маючи у своїй смузі укріплений район Монмеді. 2-га армія була найкращою з армій 2 групи армій та мала у своєму складі елітний Корпус колоніальної армії. Половина дивізій Фрейденбура була з Північної Африки. Хоча фронт його й не спирався на рубіж ріки, але лісистий та горбистий рельєф допомагав обороні. До 2-ї армії належала 3-тя *DCR* та п'ять окремих танкових батальйонів — усього близько 200 танків. 3-тя армія генерала Шарля-Марі Конде тримала лівий фланг лінії Мажіно, тоді як решту лінії захищала 5-та армія генерала Віктора Бурре та 8-ма армія корпусного генерала Огюста-Марі Лора. Найкращі дивізії 2 групи армій вже було перекинуто на посилення групи армій Бессона, тому більша частина її сил складалася з другосортних резервних дивізій, які головне командування не наважувалося поставити на відповідальні ділянки фронту. Гарнізон лінії Мажіно складала 135 тисяч солдатів у 26 фортечних піхотних полках та 15 артилерійських полках. Нарешті, Альпійська

Німецькі війська марширують по Єлисейських Полях. Париж, 14 червня 1940 року

армія генерала Рене-Анрі Ольрі (чотири дивізії, 40 батальйонів альпійських стрільців та 63 танки *FT-17* часів Першої світової) захищала кордон з Італією.

Німецьке командування почало планувати другий етап французької кампанії ще 20 травня, тільки-но замкнулося кільце оточення навколо союзних військ на півночі Франції. Але якщо *ОКН* вирішило прагнути повного розгрому французької армії, Гітлер поставив дещо скромнішу мету — захоплення Лотарингії з її покладами залізної руди, зброярськими заводами та виходом у тил лінії Мажіно. Штурмувати її в лоб німці не збиралися. Хоча в них і був досвід успішного штурму найзахіднішого форту лінії, Ла-Ферте в 30 км на південь від Седана, для цього знадобилася батарея в 259 стволів, включно з дев'ятьма 210-міліметровими мортирами, що стріляли 100-кілограмовими снарядами. По форту вели вогонь 150-міліметрові польові гаубиці та 88-міліметрові зенітні гармати, хоча, як і з бельгійським Ебен-Емаелем, головну роботу виконали сапери, що під прикриттям артилерійської канонади підбиралися до укріплень та підривали їх переносними вибуховими зарядами. Хоча німецька пропаганда й розголосила на весь світ, що розхвалена лінія Мажіно не така вже й неприступна, було ясно, що гра може бути не варта свічок.

Тому операція, що отримала назву «Червона тека» («*Fall 'Rot'*»), передбачала на першому етапі прорив у нижній течії Сени між Ла-Маншем і річкою Уаза, після чого мав початися рішучий наступ по обидва боки від Реймса і далі на схід до міста Ретель. Тільки після успішного проведення цих двох ударів та виходу в тил лінії Мажіно планувалося здійснити останній етап: штурм лінії Мажіно і форсування Райну.

На початку червня 1940 року головні сили німців усе ще були зайняті ліквідацією Дюнкеркського плацдарму. Їх треба було перегрупувати й переоснастити перед початком нового наступу. Генерал Гальдер 31 травня 1940 року доповідав, що лише 50 % танків в армії були боєздатними. До 5 червня, коли за «Червоною текою» мав початися наступ, цей відсоток героїчними зусиллями механіків та ремонтувальників було доведено до 70, але довелося задіяти всі резерви, включно із застарілими слабкими *PzKpfw I*, з яких у середині 1930-х років почалося створення «панцерваффе».

Перегрупування на правому крилі німецьких військ було проведене максимально швидко, незважаючи на те що деяким дивізіям треба було пройти близько 150 км. Фронт між морем і Уазою зайняла *Heeresgruppe B* генерала фон Бока в складі 4-ї армії фон Клюге і 6-ї армії фон Ратенау. Танкові корпуси, що мали розпочати наступ з ам'єнського (новоутворений XIV моторизований корпус генерала Вітерсгайма) і пероннського (XVI корпус генерала Гепнера) плацдармів, були об'єднані в танкову групу під командуванням генерала фон Кляйста. На схід від *Panzergruppe Kleist* уздовж річки Ена стояла 9-та армія генерала Штрауса.

До *Heeresgruppe A* входили три армії та танкова група. На правому фланзі розташовувалася 9-та армія генерала фон Вайкса, що на попередньому етапі разом з армією Штрауса виконувала завдання забезпечення флангу військ з півдня. До неї примикали 12-та армія генерала Ліста і 16-та армія генерала Буша. У тилу 12-ї армії на північ від міста Ретель була створена танкова група в складі двох моторизованих армійських корпусів (XXXIX корпус генерала Шмідта та XXXXI корпус генерала Райнгардта — тобто чотири танкові і дві моторизовані піхотні дивізії) під командуванням генерала Гудеріана.

Приблизно 90 німецьких дивізій могло взяти участь у новому наступі, в півтора раза більше, ніж було французьких дивізій, що захищали лінію Вейгана. Така перевага дозволяла німцям не зважати на тимчасові невдачі. Якщо атака не пішла на одній ділянці, можна було перекинути резерви на іншу та спробувати знову. У французів же прорив навіть в одному місці означав, що весь фронт опинявся під загрозою.

ТАНКОВІ ПРОРИВИ НІМЦІВ

На світанку 5 червня, маючи повне панування в повітрі, 52 дивізії *Heeresgruppe B* перейшли у наступ із своїх плацдармів на південному березі Сомми. Німці зустрілися з неприємними несподіванками. Генерал Ліст зазначив, що «французи чинять сильний опір. Ніде не видно жодних ознак деморалізації. Ми стали свідками того, що французи б'ються по-новому». Третя й 4-та танкові дивізії XVI корпусу, наступа-

ючи від Перонна, напоролися на великі мінні поля. Міни, протитанкові й польові гармати вибили до третини танків корпусу та повністю зупинили його наступальний рух. Старі 75-міліметрові скорострільні гармати стали зовсім непоганим засобом від німецьких танків. 9-та й 10-та танкові дивізії XIV корпусу під Ам'єном зі свого боку зіткнулися із значними труднощами, прориваючись через систему французьких «їжаків». Якщо танкам частково вдалося пройти між укріпленнями пунктами, то їхні сили підтримки цього зробити не змогли. За добу корпус просунувся лише на 6 км.

Утім, на нещастя для французів, XV танковий корпус, наступаючи з-під Абвілля, домогся більшого успіху, хоча спершу посувався відносно повільно. Союзні дивізії в цьому секторі були знекровлені безуспішними контратаками, що вони проводили проти Абвільського плацдарму в кінці травня та на початку червня 1940 року. У перший день 7-ма танкова дивізія Роммеля дійшла лише до другої лінії оборони французів, 11 км на південь від Сомми. Але вже наступного дня німецькі дивізії корпусу Гота ліквідували кілька «їжаків» та вклинилися вглиб французької оборони, обійшовши IX французький корпус на лівому крилі 10-ї армії, та 51-шу Гайлендську дивізію, що була змушена відійти з-під Абвілля на Брель. Залишки британської 1-ї танкової дивізії відступили на південь. Уранці 7 червня 1940 року Роммель, занотувавши уроки двох попередніх днів боїв, прийняв рішення не затримуватися біля французьких «їжаків» і вдарити просто на південний захід. Під кінець дня його танки вже були 60 км південніше від Сомми, всього 40 км від Руана на річці Сені.

8 червня 1940 року стало ясно, що корпус Гота вбив великий клин у позиції 10-ї французької армії та поставив під загрозу лівий фланг 7-ї армії, що успішно стримувала натиск *Panzergruppe Kleist*. Наступного дня дивізія Роммеля захопила Руан та повернула на північний захід. 10 червня 1940 року танки Роммеля вийшли до моря, оточивши IX французький корпус та 51-шу дивізію. Британський флот знову спробував організувати евакуацію оточених з порту Сен-Валері-ан-Ко, але встиг вивезти лише дві тисячі солдатів. 7-ма танкова дивізія захопила 12 червня 1940 року Сен-Валері, взявши в полон 32 тисячі французів та 8 тисяч бри-

танців на чолі з командиром 51-ї дивізії генерал-майором Віктором Форчуном.

XXXVIII танковий корпус генерала Манштайна вийшов до Сени 10 червня 1940 року — на день пізніше від корпусу Гота, але його затримала контратака сотні французьких танків, відбити яку допомогли удари з повітря, тоді як французька авіація не змогла допомогти своїй панцерній техніці.

Наслідки «битви за Сену» були насамперед психологічними. Британське командування скасувало висадку 1-ї канадської дивізії у Франції. Голова Винищувального командування RAF головний маршал авіації Г'ю Давдінг відмовився, погрожуючи відставкою, посилати нові літаки до Франції: щодня він втрачав у боях на континенті 25 машин, тоді як британські заводи випускали на той час вп'ятеро менше, і він віддав перевагу збереженню та накопиченню сил для відсічі

*Образ, що символізує поразку: французький вояк у відчай.
Червень 1940 року*

майбутній німецькій атаці на острови. Черчилль, який 11 червня 1940 року вилетів на перемови з французьким урядом та командуванням, був змушений відмовити вимогам Вейгана надіслати більше винищувачів із Британії. Це спричинило сплеск гіркоти й недовіри у французів. Генерал Вейган, зігнорувавши успіхи 7-ї армії, яка вперто стримувала наступ цілої німецької танкової групи, вирішив, що лінія Вейгана розвалюється, і коли о 5:00 ранку в неділю, 9 червня 1940 року, почали наступ 49 дивізій *Heeresgruppe A*, то незважаючи на те, що й на рубежі річки Ени французький опір стримував німецький наступ досить успішно, уряд наступного дня залишив Париж та перебрався в Тур.

КРИЗА БІЖЕНЦІВ

Французькі міністри були не одні такі, хто вирішив утекти перед німецькою навалою. Червень 1940 року запам'ятався у французькій народній пам'яті як *l'Exode*, біблійний «Вихід». Так само як і у вересні 1939 року в Польщі, ясна сонячна погода й безхмарне небо вкарбованого в народну пам'ять «літа 1940 року» не давали жодного захисту перед ворожими літаками, що не раз атакували беззахисні колони втікачів. Щонайменше п'ять мільйонів людей приєдналися до двох мільйонів бельгійців та голландців, які почали втечу ще в травні 1940 року, залишили свої домівки та подалися на південь, подалі від наступу німців. Від 10 червня 1940 року, коли з Парижа виїхав уряд, до 14 червня два мільйони парижан залишили столицю. 12 червня швейцарський дипломат був свідком того, як по знелюднених вулицях блукало стадо недоєних корів, напевне, пригнане з собою, а тоді покинуте в поспіху якимись біженцями з півночі Франції. Багато хто пам'ятав жорстоку німецьку окупацію 1914—1918 років, ще більше людей чули про нацистські бомбардування іспанської Герніки чи голландського Роттердама, а багато хто просто був підхоплений загальним потоком паніки. Населення Шартра впало з 23 тисяч до 800 осіб, у Труа з 58 тисяч довоєнного населення залишилося в місті всього 30 городян. Відповідно населення південних міст ви-

бухово зросло: Бордо, що до війни мало 258 тисяч населення, тепер мусило дати раду 800 тисячам.

Жодної організованої евакуації не було: у Версалі вся організація звелася до оголошення «Мер запрошує населення тікати». Паніка досягла піку, коли німецькі літаки почали обстрілювати колони втікачів. Передислокація військових частин стала практично неможливою через суцільне блокування доріг. Але ця суцільна втеча все-таки була не причиною поразки, а її наслідком. Вона залишила величезну національну психологічну травму й доклалася до дедалі сильнішого бажання французів якнайшвидше й на будь-яких умовах припинити цю війну.

ІТАЛІЯ ВСТУПАЄ ДО ВІЙНИ

Того ж дня, коли французький уряд залишив Париж, італійський диктатор Муссоліні проголосив на мітингу в Римі, що Італія вступає у війну з метою вирішити проблему своїх кордонів. Італія була не готова до війни, коли Гітлер напав на Польщу. Внутрішнє становище в країні було складне, військові зусилля в Ефіопії та Іспанії виснажили її ресурси. Півтора мільйонна армія була недостатньо оснащена сучасною зброєю. Одна тисяча 700 літаків *Reggia Aeronautica* переважно були застарілих типів. Військова промисловість не мала достатніх запасів сировини і майже повністю залежала від імпорту. У серпні 1939 року Муссоліні поставив умову, що для військової підтримки Німеччини йому необхідно мати 6 мільйонів тонн вугілля, 2 мільйони тонн сталі та 7 мільйонів тонн нафти. Серед вищих кіл Італії багато хто не хотів ризикувати вступом у європейську війну, тому дуче у вересні 1939 року проголосив Італію «країною поза війною». Муссоліні 18 березня 1940 року на зустрічі з Гітлером на альпійському перевалі Бреннер (на кордоні між двома диктатурами) домовився про економічну допомогу з боку Німеччини, розраховуючи вступити у війну восени 1940 чи навесні 1941 року. Але тепер видимий колапс франко-британської коаліції давав, з погляду «вождя італійського народу», шанс відмовитися від вичікувальної позиції, щоб забезпечити Італії провідне місце нарівні з Німеччиною під час вирішення питань про повоєнний поділ світу. Дуче цинічно заявив своєму маршалові

П'єтро Бадольйо, герцогу Аддіс-Абебському: «Усе, що нам зараз треба, — це кілька тисяч убитих, щоб виграти місце на мирній конференції». Президент Рузвельт порівняв дії Муссоліні з ударом ножем у спину сусіда.

Італійський диктатор отримав свої тисячі вбитих. Для війни проти Франції Італія зосередила 32 дивізії. Альпійська армія французів була набагато меншою, але шість французьких дивізій не тільки утримали фронт, але й поставили ворога в скрутне становище. Втрати французів склали дві сотні людей, італійців — шість тисяч, у тому числі дві тисячі тяжко обморожених.

ПАДІННЯ УРЯДУ РЕЙНО ТА КАПІТУЛЯЦІЯ ФРАНЦІЇ

Гітлер, незадоволений тим, що наступ *Panzergruppe Kleist* загальмувався, вирішив перекинути її до смуги дій *Heeresgruppe A*, поруч із танковою групою Гудеріана. Тепер головний удар мали завдавати одночасно чотири танкові корпуси, вісім танкових дивізій. Як і перед Арденнами, німецькі танки повністю заблокували дороги під час виходу на стартові позиції, але у союзників просто не було чим вдарити по них з повітря.

На Ені дорогу для танків мусила прокладати німецька піхота, але 9 червня 1940 року французи боронилися затято. Чотирнадцята піхотна дивізія генерала де Латтра де Тассіні взяла в полон 800 німців із XXIII корпусу. Там же, коло Ретеля, 2-га піхотна дивізія відбила всі атаки, а 36-та дивізія в завзятих контратаках захопила в полон ще 400 ворожих вояків та завдала більш як 900 втрат. Генерал Ліст в *ОКН* знову записав: «Французи твердо боронились, і наступ не розвинувся далі за кілька плацдармів». Однак наступного дня 14-та дивізія була змушена відійти під ударами 1-ї танкової дивізії німців. Намітився прорив французької лінії оборони. Прорив спробувала закрити своїми 86 важкими танками біля села Жунівіль 3-тя *DCR*. Французькі танкісти розуміли, що це останній шанс зупинити німецький наступ, і билися мужньо, знищивши сотню ворожих танків; лише чисельна перевага німців, що зуміли обійти дивізію з флангів, вирішила долю бою. Так само завершилася остання серйозна танкова контратака французів 12 червня 1940 року неподалік Реймса.

Того ж дня танки Гудеріана увійшли до міста Шалон-сюр-Марн, на схід від Парижа.

Успіхи, досягнуті німецькими дивізіями, не могли вгамувати тривогу серед німецької військової верхівки. Німецькі генерали пам'ятали, як 1914 року такий же тріумфальний наступ було зупинено французьким контрударом на Марні. Пам'ятали вони і про 1870 рік, коли навіть капітуляція двох французьких армій та полон голови держави не закінчили війну. Але німці не могли уявити ступеня розпачу серед французької верхівки. Більше, ніж німців, Вейган, здається, боявся комуністичного путчу. 6 червня 1940 року Центральний комітет французької компартії видав відозву, де закликав випустити ув'язнених комуністів, заарештувати «фашистських агентів в уряді», озброїти народ та перетворити Париж на неприступну фортецю. Пам'ятаючи Паризьку комуни 1871 року

Гітлер із німецьким військовим командуванням біля вагона, в якому має бути підписане перемир'я з Францією. 22 червня 1940 року

та скептичне ставлення комуністів до війни з Німеччиною, французькі керівні кола сприйняли це саме як свідчення небезпеки комуністичного захоплення влади. Досвід Варшави показував, що вперта оборона великого міста могла б створити серйозні проблеми для німецької армії, але той самий досвід робив очевидним, що за це доведеться розплатитися численними смертями та стражданням мирного населення й значними руйнуваннями міста. Навіть у цьому випадку Вейгану, щоб добитися від прем'єр-міністра Рейно згоди на те, аби проголосити Париж «відкритим містом», довелося збрехати, начебто префект поліції Парижа доповів йому про початок комуністичного заколоту.

12 червня 1940 року Вейган відкрито поставив питання перед урядом про необхідність перемир'я. Його підтримав маршал Петен, і Рейно не знайшов у собі рішучості зняти обох військовиків з їхніх посад. Натомість він погодився на компроміс — чекати відповіді президента Рузвельта на звернення про допомогу. Наступного дня Черчилль востаннє прилетів у Тур, де перебував французький уряд. Рейно запитав, чи не звільнить Черчилль Францію від обіцянки не укладати сепаратну угоду з Німеччиною. Черчилль відмовився, хоча й сказав, що розуміє, чому Рейно про це просить. Тепер основним питанням для Черчилля та британського командування було, чи потрапить французький флот до рук Гітлера, — бо в цьому разі набагато зросла б небезпека успішного вторгнення німців на Британські острови.

Генерал Вейган продовжував наполягати на швидкому припиненні бойових дій, «якщо ми хочемо зберегти дисципліну в армії». Петен погодився, що «перемир'я невідворотне, і його треба шукати невідкладно». Прем'єр-міністр Рейно виступав за продовження опору, але не мав чого протиставити думці двох найавторитетніших військових. Єдиний військовий в уряді, що його підтримував, — за кілька днів до цього призначений заступником військового міністра генерал де Голь — і близько не мав такого авторитету серед членів уряду.

14 червня 1940 року уряд переїхав у Бордо на атлантичному узбережжі, а генерал Богуслав фон Штуднітц провів свою 87-му піхотну дивізію вулицями «відкритого міста» Парижа. Рейно дав розпорядження організувати транспортування но-

вобранців до Північної Африки, і о 15:00 наступного дня запропонував Вейганові, щоб той вчинив так само, як головнокомандувач голландської армії, тобто погодив з німцями капітуляцію армії в метрополії, тоді як Франція продовжить боротьбу, спираючись на свою імперію, сильний флот і на продовження союзу з Британією. Генерал Вейган відкинув цю пропозицію як «безчесну». Він був проти того, щоб уряд залишав територію європейської Франції. Петен його підтримав: «Я залишуся з народом Франції, щоб розділити його біль та страждання», — а вранці 16 червня 1940 року презентував урядові заяву про відставку. Рейно вмовив його почекати відповіді від Рузвельта, яку прем'єр-міністр зачитав урядові о 16:00. Відповідь була невтішна: Рузвельт висловлював симпатію до Франції, обіцяв надати зброю та військове спорядження, але категорично заявив, що не має змоги силою втрутитись у європейську війну.

Рейно повідомив свій кабінет про пропозицію Черчилля, передану телефоном через генерала де Голля (що вилетів до Британії раніше того ж дня), про створення «нероздільного союзу» між Францією і Британією, із спільним урядом, спільним громадянством і спільною війною. Ця пропозиція була відкинута міністрами, що розцінили її як спробу Британії загарбати французьку колоніальну імперію. Петен порівняв пропозицію Черчилля із «злукою з трупом».

Того самого дня, коли німці входили в Париж, 1-ша танкова дивізія з групи Гудеріана увійшла в Шомон, за 150 км від кордону зі Швейцарією, а XVI моторизований корпус танкової групи Кляйста підійшов до Труа. Того ж дня 1-ша німецька армія генерала полковника Ервіна фон Віцлебена *Heeresgruppe C* почала операцію «Тигр» — штурм лінії Мажіно з півночі. Відкрили вогонь 259 артилерійських батареї, більш ніж тисяча гармат. 15 червня 1940 року 7-ма німецька армія починає операцію «Ведмедик» — атаку на лінію Мажіно зі сходу, через Райн. Французькі форти мужньо боронилися. Незважаючи на те що більшість найбільш боєздатних дивізій було вже перекинуто на західні ділянки фронту, на лінію Вейгана, німці заплатили великими жертвами за незначне просування в перший день атак. Деморалізоване французьке командування дало наказ відійти на другу лінію оборони.

Найзавзятіше боронилися французькі колоніальні частини, і на них німецькі солдати (не СС) раз за разом жорстоко мстилися, даючи вихід власній фрустрації, расизму та пам'яті про участь африканських солдатів у французькій окупації Райнланду в 1920-х роках. Старовинний Шартр 15—16 червня 1940 року захищали сенегальці, і 180 із них, кого німці взяли в полон, було масакровано (для свого виправдання німці вдалися до расистського стереотипу та брехливо звинуватили їх у гвалтуваннях і вбивствах французьких жінок)¹.

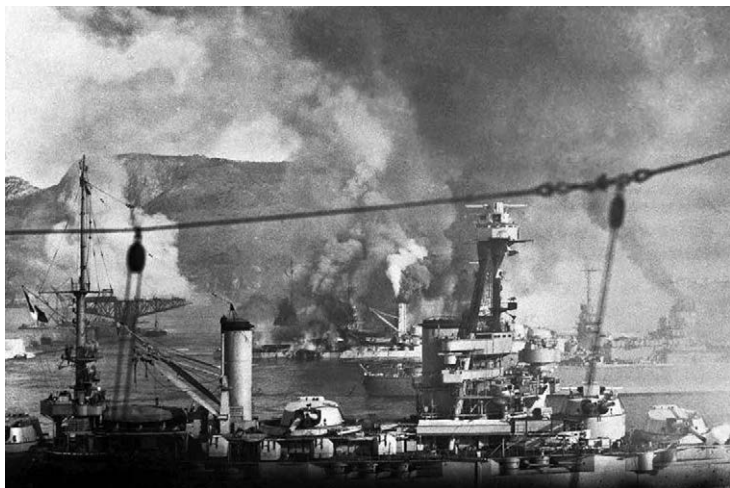
Того ж дня, коли розпочалася операція «Ведмедик», 1-ша танкова неслася чимдуж на південь, не зустрічаючи жодного опору, і зупинилася, дійшовши до ріки Саона коло Гре-сюр-Саон, пройшовши половину відстані до кордону зі Швейцарією. 16 червня, блискавичним кидком захопивши незруйнований міст через Саону, дивізія взяла Безансон у передгір'ях Юри, гірського хребта на кордоні зі Швейцарією. Друга танкова дивізія форсувала Саону в Понтарльє-сюр-Саон і повернула на схід, у тил французьким дивізіям, що захищали лінію Мажіно вздовж Райну. Двадцять дев'ять моторизована дивізія XXXIX корпусу генерала Шмідта з танкової групи Гудеріана перейшла Саону та 17 червня 1940 року досягла швейцарського кордону в Понтарльє. 16 червня танковий корпус Манштайна відбив північніше Ле-Мана останню скоординовану танкову атаку залишків французьких легких механізованих дивізій, що намагалися зупинити його просування на південь до ріки Луари. 19 червня 1940 року корпус увійшов у Ле-Ман, а 22 червня 1940 року вже був на південному березі Луари.

Рейно, всі надії якого було перекреслено, подав у відставку, і о 23:30 16 червня 1940 року президент Франції Альбер Лебрен підписав свій указ про призначення нового уряду на чолі з маршалом Петеном.

Наступного дня через іспанського міністра закордонних справ та німецького посла в Іспанії до Берліна прийшла телеграма: «Уряд маршала Петена просить уряд Іспанії діяти якомога швидше і в ролі посередника звернутися до німецького

---

¹ Мер містечка неподалік, Жан Мулен, відмовився підтвердити німецьку брехню щодо сенегальців і був німцями заарештований та побитий до півсмерті. Згодом він став одним з героїв французького Руху Опору.

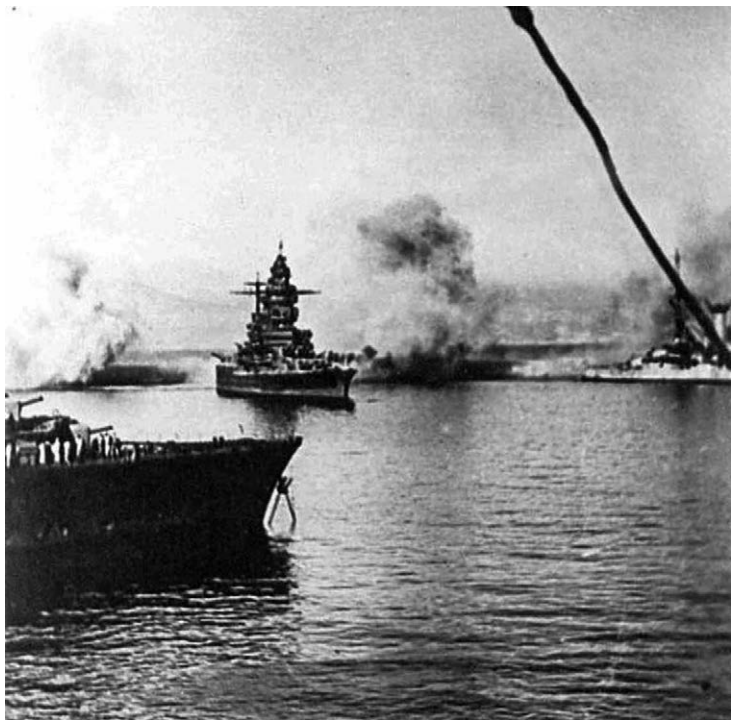

Палають французькі кораблі в Мерс-ель-Кебірі. 3 липня 1940 року

уряду з проханням припинити військові дії та надати свої умови для миру. Французький уряд сподівається, що після отримання цього повідомлення німецький уряд накаже своїм літакам припинити бомбардування міст. Підписано: Бодуен, міністр закордонних справ».

Того ж дня маршал Петен, тепер президент Державної Ради, виступив із зверненням по радіо до французького народу: «Із важким серцем я кажу вам, що ми мусимо припинити війну». За свідченням генерала Жоржа, це звернення «зламало пружину опору французької армії». Солдати не бачили сенсу в продовженні опору, якщо їхні очільники вже вирішили, що капітулюють.

Пізно ввечері 17 червня 1940 року німецький посол у Москві Шуленбург вислав телеграму до міністерства закордонних справ у Берліні, де писав: «Молотов запросив мене сьогодні ввечері до свого кабінету та висловив найтепліші поздоровлення радянського уряду з приводу блискучого успіху німецьких збройних сил. Далі Молотов інформував мене про радянські дії стосовно балтійських держав. Він послався на тези, оприлюднені в газетах, і додав, що стало необхідно покласти край усім інтригам Англії та Франції, які намагають-

Французький лінкор «Strasbourg» виривається з бухти Мерс-ель-Кебір

ся посягти недовіру й незгоду між Німеччиною і СРСР у балтійських державах». Реакція Сталіна на успіх свого колеги-диктатора на іншому кінці Європи була блискавичною. Радянський ультиматум, що відкривав фінальну стадію анексії цих держав більшовицькою диктатурою, було надіслано уряду Литви в день, коли німецькі війська увійшли до Парижа, а урядам Латвії та Естонії — в день відставки уряду Рейно.

Через день після виступу Петена в радіоефірі прозвучала ще одна промова до французького народу. Генерал де Голь за допомогою Бі-Бі-Сі підняв прапор «Франції, що бореться»: «Франція програла битву, але Франція не програла війну». Він звернувся з закликом до всіх французьких солдатів і офіцерів, що перебували на британській території, вступати до лав створеної ним організації «Вільна Франція».

Ще 14 червня 1940 року Черчилль наказав евакуювати залишки БЕС із Франції. Перед тим він із Рейно обговорювали можливість закріпитися на півострові Бретань, утворивши «Бретонський редут», але новий командувач БЕС генерал Брук відрадив від цієї ідеї, показавши нереальність стримати німецький наступ. Перша танкова та 52-га Лоулендська дивізії й імпровізована «дивізія Б'юмана» були вивезені з Шербура між 15 і 17 червня 1940 року, всього 31 тисяча осіб. Евакуацію прикривали французькі союзники, частина з яких обрала евакуацію, а не здачу в полон. 1-ша канадська дивізія 16—17 червня 1940 року відпливла з Бреста. До 18 червня 1940 року ще 57 тисяч солдатів було евакуйовано з Нанта та Сен-Назера, переважно французів, поляків і чехословаків. Саме з Сен-Назера в гирлі Луари 17 червня 1940 року вийшов лайнер «*Lancastria*», який віз, за різними оцінками, від чотирьох до дев'яти тисяч цивільних біженців та евакуйованих британських солдатів. О 15:48 того ж дня в лайнер влучили чотири бомби з німецьких бомбардувальників *Ju-88*, і він затонув, потягнувши з собою на дно від трьох до шести тисяч людей. Це була найбільша за кількістю жертв катастрофа в історії британського флоту. Але, незважаючи на цю трагедію, «другий Дюнкерк» забезпечив евакуацію 191 тисячі британських і союзних вояків.

Евакуація британських сил відбулася надзвичайно вчасно. 17 червня 1940 року відновився наступ танкового корпусу Гота. Гітлер поставив завдання: «Зайняття Шербура і Бреста має стати справою честі німецького війська». Роммель, чия 7-ма танкова дивізія наступала на Шербур, розраховував повторити успіх у Сен-Валері, тим більше що генерал Вейган того ж дня заявив, що «зрада» Британії звільняє французьких солдатів від будь-яких зобов'язань щодо БЕС. Але командири французьких дивізій у Нормандії проігнорували заяву Вейгана. Шербур було взято лише 19 червня 1940 року, через добу після того, як відійшов останній корабель із британськими солдатами.

5-та танкова дивізія корпусу Гота наступала на Брест і 18 червня 1940 року увійшла в Ренн, де захопила штаб 10-ї французької армії разом з її командувачем. Наступного дня було взято Брест, після чого обидві танкові дивізії розвернулись у бік нижньої Луари. Німецька 1-ша кавалерійська дивізія 19 червня 1940 року нашттовхнулася на героїчну оборону

між Туром і Сомюром курсантів Сомюрського кавалерійського училища. Молоді хлопці стримували наступ дивізії цілий день, але наступного дня були змушені здатися, коли в них вийшли всі запаси амуніції. Останній опір французів на Луарі було зламано.

На сході Франції розгорталися останні акорди катастрофи. 1-ша танкова дивізія 18 червня 1940 року взяла Бельфор на швейцарському кордоні. 6-та і 8-ма танкові дивізії XXXXI корпусу генерала Райнгардта групи Гудеріана того ж дня захопили плацдарми на східному березі ріки Мозель. 2-га танкова дивізія підійшла до Мозеля, захопивши плацдарм південніше від Епіналя 18—19 червня 1940 року. 19 червня 1940 року 1-ша танкова дивізія встановила контакт із піхотою 7-ї німецької армії, що прорвала лінію Мажіно. Залишки трьох французьких армій (3-ї, 5-ї і 8-ї), півмільйона осіб, опинилися в мішку оточення у гірському масиві Воґезів та склали зброю.

Поки йшли переговори про умови перемир'я, німецький наступ продовжувався. На 21 червня 1940 року німецькі війська досягли річки Луари на всій її довжині. Танкова група генерала Кляйста вийшла в район міста Ліон. Німці 21—22 червня 1940 року зайняли французькі військово-морські бази, розташовані на узбережжі Біскайської затоки. Частина французьких кораблів, що перебували на цих базах, пішли до британських портів, Портсмута й Плімута. Недобудований французький лінкор «*Jean Bart*» і три есмінці 24 червня 1940 року прибули з Сен-Назера до Касабланки, а однотипний його лінкор «*Richelieu*» — з Бреста в Дакар.

О 18:36 22 червня 1940 року в Комп'єнському лісі, де за 21 з половиною рік перед тим було підписане інше перемир'я, у тому самому залізничному вагоні-ресторані, де колись маршал Фош приймав німецьку делегацію, було нарешті підписане нове перемир'я між Німеччиною і Францією. Гітлер сидів у тому самому кріслі, в якому 11 листопада 1918 року сидів маршал. Американський військовий кореспондент Вільям Ширер, присутній при цій події, писав: «Я бачив його обличчя багато разів під час значних подій у його житті. Але зараз воно палахкотіло презирством, гнівом, ненавистю, помстою, триумфом». Французьку делегацію очолював генерал Ентціже.

*Антибританський пропагандистський плакат
уряду Петена. 1940 рік*

Гітлер висунув умову, що французи мають підписати умови перемир'я без жодного обговорення. Ентціже підписав, виконуючи інструкції Вейґана, але потім начебто сказав: «Якщо Велику Британію не поставлять на коліна протягом трьох місяців, то ми будемо найбільшими злочинцями в історії». Німецькі газети писали про підписання перемир'я з розбитою Францією: «Сьогоднішня подія в Комп'єнському лісі стерла кривду, заподіяну німецькій військовій честі».

Перемир'я мало вступити в дію після укладення франко-італійського перемир'я. Це останнє було підписане 24 червня 1940 року в Римі. Обидві угоди набули чинності 25 червня 1940 року з 5:35 за берлінським часом. Перемир'я поділяло Францію на дві зони: ту, що перебувала під військовою окупацією Німеччини, і ту, яку було залишено під французьким

«суверенітетом». Окупована зона включала всю північну Францію від північно-західного кордону Швейцарії до Ла-Маншу, від бельгійського та німецького кордонів до Атлантики, разом зі смугою, що простягалася від нижньої Луари на південь уздовж атлантичного узбережжя аж до західного краю Піренейських гір. Неокупована зона, у якій Гітлер дозволив урядові Петена адміністративний контроль, складала лише 40 % території Франції на її південному сході, на схід і південь від лінії Мон-де-Марсан — Тур — Невер — Мулен — Шалон-сюр-Саон. Франція погоджувалася видати Німеччині всіх німецьких політичних емігрантів і повернути німецьких військовополонених¹. Французькі військово-морські та військово-повітряні сили мали бути роззброєні, але Франція не несла зобов'язання передати їх Німеччині. Частині французького флоту було дозволено залишитися під французьким контролем, щоб зберегти французькі заморські володіння від можливого захоплення Британією. Французькі сили в неокупованій зоні були скорочені до 100000 осіб, для підтримки внутрішнього порядку. Півтора мільйона французьких полонених залишалися німецькими заручниками до кінця війни.

МЕРС-ЕЛЬ-КЕБІР ТА ОПЕРАЦІЯ «КАТАПУЛЬТА»

Розгром Франції створив серйозну проблему для Британії: було надзвичайно важливо, щоб французькі кораблі не потрапили до німецьких рук, оскільки разом з італійським флотом (що мав шість лінкорів проти семи британських у Середземному морі та суттєво переважав на цьому театрі *Royal Navy* в крейсерах, есмінцях та підводних човнах), який вступив у війну на боці Німеччини, він міг би перехилити військово-морський баланс на користь Осі. Не довіряючи обіцянкам, що французькі кораблі не стануть допомагати Німеччині², британці вирішили їх знешкодити. 3 липня 1940 року Королівський флот почав

---

¹ Раніше Рейно відмовився передати Британії 400 полонених німецьких пілотів, незважаючи на неодноразові прохання Черчилля.

² 24 червня 1940 року командувач французького флоту адмірал Жан Луї Ксав'є Франсуа Дарлан видав наказ, що французькі кораблі ні в якому разі не мають потрапити в руки німців.

операцію «Катапульта» й захопив усі французькі кораблі на своїх військово-морських базах. У той же день британська ескадра під командуванням адмірала Джеймса Фаунза Сомервілла у складі лінійного крейсера «Hood», лінкорів «Valiant» і «Resolution», авіаносця «Ark Royal», двох крейсерів та 11 есмінців з'являлася біля головної французької військово-морської бази на Середземному морі Мерс-ель-Кебір, поблизу Орана на узбережжі Алжиру. В Мерс-ель-Кебірі були два старі французькі лінкори «Provence» і «Bretagne», нові потужні — найсильніші у світі на той час — лінкори «Dunkerque» і «Strasbourg», гідроавіаносець «Commandant Teste» і шість есмінців, під командою адмірала Марселя-Бруно Жансуля.

Адмірал Сомервілл поставив французам ультиматум: продовжити воювати на боці Британії; бути інтернованими в одному з портів під британським контролем; відпливти під британським конвоем на демілітаризацію до французьких карибських володінь чи в США; затопити свої кораблі протягом шести годин. Сомервілл мав дозвіл погодитися на можливу французьку пропозицію самим демілітаризувати свої кораблі під його наглядом, так щоб вони залишалися небоєздатними принаймні рік, але мав вирішити всю справу тим чи іншим чином до ночі.

Жансуль доповів Дарлану лише про четвертий варіант вибору, і французьке командування пообіцяло, що надішле допомогу. Коли літаки з британського авіаносця спробували замінувати вихід із бази, французькі винищувачі атакували їх, збивши один літак. Сомервілл, отримавши наказ із Лондона й вирішивши, що французи навмисне затягують перемови, дав команду відкрити вогонь. Британська ескадра почала вогонь із відстані 16 км і третім залпом накрила лінкор «Bretagne». У ньому вибухнув боєзапас, і о 18:09 він затонув. «Provence», «Dunkerque» і один есминець отримали пошкодження та сіли на мілину. Після 30 британських залпів французькі кораблі перестали відповідати, але «Strasbourg» і чотири есмінці змогли вирватися з бухти та unikнути переслідування. Загинули 1297 французьких матросів, 350 були поранені. 4 липня 1940 року французький уряд розірвав дипломатичні відносини з Британією. Наступного дня французька авіація завдала бомбового удару по Гібралтару. Літаки з британського авіаносця «Hermes» 8 червня 1940 року серйозно пошкодили

французький лінкор «*Richelieu*» в Дакарі на західному узбережжі Африки.

Черчилль пізніше сказав: «Це було найбільш ненависне рішення, найнеприродніше і найболючіше з усіх, які мені будь-коли доводилося приймати». Адмірал Сомервілл сказав, що «це найбільша політична помилка сучасності, яка поверне весь світ проти нас... нам усім жахливо соромно». Черчиллю треба було показати світу, що у своїй війні проти нацистської Німеччини Британія не зупиниться ні перед чим. Рузвельт наступного дня після трагедії в Мерс-ель-Кебірі сказав французькому послові, що сам учинив би так само. Але відгомін цієї трагедії тяжів над британсько-французькими відносинами до кінця війни і навіть далі, підсичуваний як німецькою пропагандою, так і колабораційним урядом Петена.

У кампанії травня—червня 1940 року німці втратили 27 тисяч солдатів убитими та 111 тисяч пораненими. Франція, крім півтора мільйона полонених, втратила 92 тисячі вбитими та 200 тисяч пораненими. Втрати Британії були 11 тисяч убитих, 14 тисяч поранених та 40 тисяч полонених. Катастрофічний розгром Франції, чия армія вважалася перед війною найсильнішою у світі, став несподіванкою для всіх, у тому числі для німців. У часи СРСР вину покладали на капітулянтську та реакційну політику довоєнної французької еліти. Це не надто відрізняється від звинувачень, висунутих режимом Петена проти «попередників» (1942 року проходив судовий процес проти Гамелена, Рейно та інших міністрів) — Петен і його поплічники звинувачували попередні уряди в тому, що вони свідомо ослабили обороноздатність країни, що вся культура міжвоєнної Франції була гнилою і що потрібне національне відродження.

Поразка союзників зовсім не була наперед задана. За умови кращого, більш рішучого та оперативнішого військового керівництва німецькому удару — на ризикованість якого зважало й саме німецьке командування — можна було протистояти. Французькі солдати показали, що можуть битися хоробро, їхня зброя (за винятком хіба літаків, але й там ішли зміни на краще) не була гіршою за ворожу. Їм пощастило 1914 року, але не вдалося вдруге так само щасливо викинути дві шістки через 26 років.

Частини Червоної армії входять до Риги. 16 червня 1940 року

5. АНЕКСІЯ КРАЇН БАЛТІЇ РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ

ЧЕРВОНА АРМІЯ В БАЛТІЇ

Підписавши угоди з трьома балтійськими державами про взаємодопомогу та почавши квартирувати свої військові гарнізони, СРСР заявив про своє прагнення домінувати на сході Балтійського моря. З середини жовтня і впродовж зими 1939—1940 років неодноразово було уточнено стратегічні цілі військ, розташованих на базах, вирішувалися їхні поточні економічно-побутові питання.

У середині листопада 1939 року затвердили фінансову сторону функціонування військово-морських баз, 219 тисяч рублів, призначених на будівництво батарей та оборонних об'єктів. Оскільки рішення основних адміністративно-господарських питань радянських військ у Балтиці спочатку було покладено на командувачів та військові ради Білоруського,

Калінінського та Ленінградського особливих військових округів, то з 27 листопада 1939 року відповідальним за це було призначено командарма 2 рангу А. Локтіонова. Локтіонов мав не лише слідкувати за постачанням провіанту до баз, але й контролювати бойові якості розміщених там військових частин.

Місцеві уряди прагнули монополізувати надання економічних послуг радянським військовим. Латвія 29 листопада прийняла «Закон про постачання та цивільно-правові угоди з іноземними військовими». Лише комітет, затверджений Рігою, міг визначати, хто і як має право постачати радянські гарнізони провіантом. Ціни за оренду приміщень і оплата найманої праці були завищені в декілька разів.

Кілька литовських дипломатів 29 жовтня — 2 листопада 1939 року зустрілися в Парижі для обговорення та підписання меморандуму з дій стосовно посилення радянських впливів у своїй країні. Дипломати наполягали на розвитку союзницьких відносин між балтійськими державами. В цей час радянська розвідка в країнах Балтії прагнула залучити до співробітництва керівників Естонії: військового міністра генерал-лейтенанта Ніколая Реєка (Базикова), голову уряду Юрі Улуотса, міністра закордонних справ Антса Пійпа.

Наприкінці листопада 1939 року на засіданні радянсько-естонської комісії помічник військового міністра Естонії генерал-майор Август Траксмаа порушив питання про транспортування радянських військ дорогами загального користування і виплати радянською стороною за оренду майна. На початку грудня постпред СРСР у Латвії Іван Зотов телеграфував про небажання Риги відкрити радянське консульство в Лібаві (Лієпая), проблеми з курсуванням потягів Ніґосово—Лібава з поштою для дипломатичного корпусу. Естонський колега Зотова Кузьма Нікітін 6 грудня 1939 року теж засвідчував опозицію генерала Йогана Лайдонера та колишнього голови уряду Естонії Каарла Августа Еенпалу до нового пакту між Москвою і Таллінном.

Міністри закордонних справ Естонії, Латвії та Литви зібралися на зустріч у Таллінні 7—8 грудня 1939 року для обговорення актуальних питань безпеки та зовнішньої політи-

ки своїх держав. Важливою проблемою було визначення спільної позиції стосовно радянсько-фінського конфлікту.

Під час радянсько-фінської війни естонські добровольці брали участь у воєнних діях на боці фінів. З естонської території вилітали радянські літаки, щоб бомбити фінські міста. 2 лютого 1940 року в Таллінні естонський винищувач «*Bristol Bulldog*» був обстріляний радянськими кораблями. Естонська влада надіслала ноту протесту після цього інциденту. За період із 1 грудня 1939 року до 11 березня 1940 року радянські літаки та кораблі обстріляли естонську територію 12 разів.

На початку лютого було остаточно сформовано Балтійську військово-морську базу в Палдіскі, а 25 лютого 1940 року підписано кошторис на зведення нових будівель на суму 120 мільйонів рублів. Основні роботи виконували 10 тисяч місцевих найнятих робітників, було надіслано додатково 15 тисяч з усього СРСР.

Не можна стверджувати, що перед лицем спільної небезпеки, яка нависла над їхніми країнами, високопосадовці Естонії, Латвії та Литви були противниками об'єднання своїх сил. На згаданій зустрічі міністрів закордонних справ країн Балтії в Таллінні та на наступній, у Ризі в березні 1940 року, обговорювалося питання створення дієвої федерації з економічною інтеграцією. Але часу й можливостей для реагування на радянські закиди вже не було.

КОНСТРУЮВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КРИЗИ

У лютому 1940 року в Москві скликали конференцію радянських послів в Естонії, Латвії та Литві, де було визначено курс на посилення політичного впливу СРСР на цих територіях. Посилилася радянська розвідка в Балтії, що зондувала настрої місцевого населення.

Весна 1940 року стала періодом активізації в балтійських державах комуністичних сил, які перебували в тривалому анабіозі. На той час у Литві налічувалося 1600 членів компартії, у Латвії 800, найслабшою компартією була естонська, всього 300 членів. Ще в лютому Комінтерн наказав литовським комуністам посилити боротьбу проти антирадянських

Мітинг прибічників анексії Латвії СРСР. Липень 1940 року

елементів у країні, а на початку березня ЦК компартії Латвії ухвалив подібне рішення протистояти «фашистській диктатурі». Естонці після довгої перерви провели 31 березня — 1 квітня 1940 року свою партконференцію.

Найбільш складним серед балтійських країн було становище Литви, бо треба було інтегрувати Вільнюський край до литовської політичної й економічної системи, вирішувати проблему 12 тисяч польських біженців на цій території. Місцеві поляки негативно сприйняли литуанізацію Вільнюса: було закрито університет імені Стефана Баторія, зазнали суттєвих змін назви вулиць. На тлі цих негараздів литовській владі слід було вирішувати питання розміщення 20 тисяч радянських військ на своїй території.

Важливим процесом була міграція балтійських німців до Німеччини. На весну 1940 року цим шансом скористалися 51 тисяча латвійських і 14 тисяч естонських німців. Берлін за це виділив їм ферми на польських територіях. Після анексії Балтії СРСР виїхало 10,5 тисячі з Латвії та 7 тисяч з Естонії.

З квітня 1940 року естонська сторона почала розробляти проект угоди про підтримання суспільного порядку та без-

пеки відповідно до перебування радянських військ на їхній території. У Москві 15 травня 1940 року цей проект було підписано як додаткову угоду між СРСР та Естонією про розширення вже наявних військових баз. Подібні документи було затверджено з латвійською та литовською сторонами.

Перемоги нацистів у Нижніх Землях та Скандинавії змусили СРСР прискоритися з розв'язанням балтійського питання. 23 квітня 1940 року радянський нарком оборони Тимошенко віддав наказ про передислокацію частин, розташованих на Балтиці. Рішення окупувати країни Балтії в Кремлі було ухвалене орієнтовно 24—25 травня 1940 року.

У радянській пресі 25 травня 1940 року було надруковано повідомлення про зникнення радянських солдатів-танкістів з військових баз у Литві. За день до того про цей випадок повідомив радянський постпред у Литві Ніколай Поздняков. Самі солдати потім стверджували, що їх вивезли з військових частин і тримали в підвалах без їжі та води. Один з утікачів, Бутаєв, під час спроби арешту покінчив самогубством. Невідомо, що саме сталося з цими військовослужбовцями, ймовірно, що це була провокація *НКВС*.

«СОЦІАЛІСТИЧНІ РЕВОЛЮЦІЇ» В КРАЇНАХ БАЛТІЇ

На початку червня нарком оборони СРСР маршал Тимошенко наказав, що всі радянські війська, розташовані в Балтії (II, XVI, LXV корпуси) тепер підпорядковуються особисто йому. Упродовж 7—13 червня 1940 року було перекинуто 160 військових ешелонів до Білоруського особливого військового округу на кордон з Латвією та Литвою. 10 червня 3-тя й 11-та армії були мобілізовані для вторгнення до Литви та Латвії, а 8-ма армія мала зайняти Естонію. На зборах командирів військ 11 червня 1940 року в Ліді під керівництвом генерал-полковника, командувача Білоруського військового округу Дмитрія Павлова було уточнено останні деталі окупації Литви. Наступ радянських військ призначався на 09:00 15 червня 1940 року. Із 12 червня 1940 року узбережжя Естонії та Латвії було під блокадою Балтійського флоту СРСР.

Делегация Естонии в зале Верховной Рады в Москве. 1940 рік

Після військових приготувань настала фаза ультиматумів. Радянський Союз вручив 14 червня 1940 року Литві та 16 червня 1940 року Естонії й Латвії ультимативні ноти, де стверджувалося, що союз їхніх держав у формі Балтійської Антанти має антирадянське спрямування. Вимагалось негайно сформувати уряди, які б змогли реалізувати угоди про взаємодопомогу, дозволити введення додаткових радянських контингентів.

Уряди Латвії, Литви та Естонії зреагували по-різному. В Естонії опозиційний політик Я. Тиннісон закликав до принаймні символічного опору радянським зазіханням, але президент Пятс прийняв усі радянські вимоги. Дискусії щодо відповіді на радянський ультиматум серед литовських політиків та військових тривали в ніч із 14 на 15 червня 1940 року. Президент Сметона пропонував чинити опір, голова уряду Меркіс, міністр сільсько-го господарства Юозас Ауденас, віце-прем'єр Казіс Бізаускас висловилися за прийняття радянських вимог. Уряд Меркіса був відправлений у відставку і було запропоновано призначити новим прем'єром бригадного генерала Стасіса Раштікиса. Латвійський президент Ульманіс не дав негативної відповіді на ультиматум Москви, після чого уряд у Ризі пішов у відставку.

О 15:00 15 червня 1940 року Червона армія перетнула кордон з Литвою. Через 4 години литовська сторона вирі-

шила пристати на всі радянські умови, а в цей час радянські танки були вже в Каунасі. Військові провокації були й на латвійському прикордонні. 15 червня 1940 року радянські військові напали на прикордонників Латвії поблизу села Масленки.

О 08:00 17 червня 1940 року радянські війська перетнули кордон з Латвією. Швидко було захоплено основні латвійські міста: Даугавпілс, Єлгаву, Крустілс, Резекне та столицю Ригу. Втрати радянських військ під час анексії балтійських держав були: 58 убитими, 158 пораненими. Президент Ульманіс віддав наказ не чинити опору. 20 червня 1940 року в Ризі поспіхом утворився повністю підконтрольний радянській стороні уряд під керівництвом професора бактеріології Августа Кірхенштейна. У цьому новому уряді були завербовані радянськими спецслужбами генерал Роберт Клявіньш, який став головнокомандувачем армії Латвії, та відомий письменник Віліс Лацис, міністр внутрішніх справ.

За кожною з балтійських держав було закріплено свого резидента. У Латвії ним став Вишинський, у Литві — Володимир Деканозов, а в Естонії — Андрій Жданов. Жданов та Вишинський надали поки ще формально президентам Пятсу та Ульманісу склад нових урядів їхніх країн. Обидва відмовилися від цих пропонованих кандидатур, і тоді радянські посадовці пішли на посилення антидержавних суспільних протестів. Фізик та поет Йоганнес Варе став новим прем'єр-міністром Естонії, а журналіст Юстас Палецкіс — Литви. В Естонії місце головнокомандувача замість Лайдонера посів комуніст П. Кеєдро. Нові уряди склалися з лівої інтелігенції, яка симпатизувала СРСР, і не мали у своїй більшості комуністів через нестачу відповідних кадрів.

АНЕКСІЯ ТРЬОХ КРАЇН

Військові частини балтійських держав не роззброювали. 11 липня 1940 року було утворено Прибалтійський особливий військовий округ, до якого було включено територію Латвії та Литви, а Естонія ставала частиною Ленінградського військового округу.

Для узаконення своєї влади на місцях варто було спочатку розчистити політичних майданчик для «тріумфальної ходи радянської влади». Зробити це можна було лише заборонивши інші політичні та громадські об'єднання. 25 червня було узаконено діяльність компартії Литви, розпущено сейм, потім Деканозов наказав вивезти весь золотовалютний резерв до Москви. Проте Литва ще раніше відправила 10 тон золота з Каунаса до Великої Британії, США, Франції та Швеції.

На 14—15 липня 1940 року в Естонії, Латвії та Литві було призначено парламентські вибори. В Естонії двічі за першу половину липня змінювалося виборче законодавство. У Литві 5 липня 1940 року було прийнято закон про вибори до Народного Сейму. Жданов, Деканозов та Вишинський 17 липня 1940 року провели у Таллінні нараду, де було скоординовано подальші дії з легітимації анексії держав Балтії.

За єдину політичну силу на виборах «Блок трудового народу» в Естонії проголосували 92,8 % від загальної кількості населення, що взяло участь у виборах, а голосували 84,1 % від загальної кількості виборців. У Литві участь у виборах 14—15 липня 1940 року взяли 95,51 % від загальної кількості виборців, і 99,19 % зробили свій вибір на користь Литовського союзу трудового народу. Певна частка людей свідомо пішла за популістськими гаслами комуністів про землю — малоземельним селянам, роботу — безробітним, заводи — робітникам, кредити — фермерам тощо. Були й перекреслені бюлетені з антирадянськими гаслами, але в цілому ті вибори були відверто сфабриковані.

18 липня 1940 року відбулися масові демонстрації в Таллінні, Ризі та Вільнюсі, де проголошувалося входження балтійських держав до СРСР. Після обрання нових парламентів новоспечені законодавчі органи 21—22 липня 1940 року проголосили утворення Естонської, Латвійської та Литовської РСР. Маховик входження балтійських держав до радянської держави було запущено. На першому засіданні латвійського сейму 21 липня 1940 року Віліс Лацис запропонував вступити до СРСР. Аналогічні дії були й в естонському та литовському парламентах.

Лорд Галіфакс 23 липня 1940 року засудив створення маріонеткових органів влади в країнах Балтії й наказав дипло-

матам протестувати проти цих відверто анексіоністських дій. 26 липня 1940 року він порівняв Балтію з аншлюсом Австрії, розчленуванням Чехословаччини Німеччиною та італійською агресією щодо Ефіопії.

Наприкінці липня литовська делегація у складі 20 осіб відправилася до Москви з проханням про входження своєї держави до складу СРСР. До цієї делегації входили депутати Народного Сейму та військові: Ліудас Адомаускас, дивізійний генерал Віткаускас, Ічікас Мескупас, Вікторас Діткевічюс та інші.

Литовська, Латвійська та Естонська РСР 3—6 серпня 1940 року ввійшли до складу СРСР під час роботи 7-ї сесії Верховної Ради СРСР. 22 серпня 1940 року було прийнято конституції новоутворених радянських республік. Головні виконавчі органи вже стали називалися Радами народних комісарів, і старих прем'єрів «народних урядів» замінили комуністами: Йоганнесом Лаурістіном в Естонії, Вілісом Лацисом у Латвії та Мецисом Гедвіласом у Литві. Новими очільниками місцевих компартій стали естонець Карл Маре, латвієць Яніс Калнберзиньш, литовець Антанас Снечук.

Після інкорпорації держав Балтії до СРСР там розпочалися масові репресії та депортації. Так, за 1940—1941 роки в Литві було репресовано 39 тисяч осіб, у Латвії — 35 тисяч, в Естонії — 61 тисячу. Було вислано й колишніх політиків, військових та дипломатів, Пятса, Ульманіса, Меркіса, Лайдонера, Бальдоніса та інших. Сметоні вдалось емігрувати. За політичними змінами настала черга соціально-економічних. Радянізація балтійських держав полягала в націоналізації землі та підприємств, поступовою заміною місцевих крон, латів та литів рублями, утворенням колективних господарств. Приватні будинки площею понад 170—220 кв. м теж одержавлювалися. Дозволялося мати лише 30 гектарів індивідуального домогосподарства.

Окупацію визнали не всі країни Заходу, дипломатичні представництва Латвії, Литви та Естонії продовжували функціонувати у Ватикані, Великій Британії, США. Латіші, литовці та естонці ніколи не погоджувалися зі своїм становищем й боролися за свою незалежність з радянськими окупантами. Після завершення Другої світової війни це вилилося в підпільні націоналістичні рухи «лісових братів». Відновлення

державності трьох балтійських народів відбулося лише наприкінці 1980-х — на початку 1990-х років.

6. РУМУНІЯ МІНЯЄ КОРДОНИ І ТАБІР

ВЕЛИКА РУМУНІЯ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Після завершення Першої світової війни *România Mare* («Велика Румунія») приєднала Бессарабію, Буковину й Трансільванію. До територій старого королівства (Молдова, Валахія, Добруджа) було приєднано території зі змішаним населенням. У Трансільванії провідною національною меншиною були угорці, на Буковині — українці. Однією з найбільш впливових національних меншин у новоприєднаних регіонах була єврейська громада. Серед 18-мільйонного населення Румунії 1930 року угорці нараховували 1 мільйон 425 тисяч осіб, німці — 745 тисяч, євреї — 728 тисяч, українці — 594 тисячі, росіяни — 409 тисяч, болгари — 366 тисяч, роми — 262 тисячі, решта національних меншин — 544 тисячі. Центральна влада прагнула інтегрувати національні меншини в єдине соціокультурне поле за допомогою освітньої системи. За економічними параметрами Румунія була аграрною країною. За даними перепису 1930 року, всього міського населення було 20,2%.

Румунія входила до Малої Антанти, союзу східноєвропейських країн під егідою Франції. Зовнішньополітична румунська доктрина полягала в орієнтації на держави-переможниці Першої світової війни з метою не допустити перегляду кордонів та активній участі в роботі Ліги Націй, яка виступала гарантом непорушності територій.

У 1927 році з'явилася нова організація націоналістичного, праворадикального спрямування — «Легіон Архангела Михаїла». Її очолив Корнеліу Зея Кодряну. Ця організація була тісно пов'язана з Румунською православною церквою та пропагувала румунську народну культуру. Відразу після створення «Легіон» почав улаштовувати єврейські погроми. Воєнізовані частини отримали назву «Залізна гвардія». На пар-

REEDS TERSTOND nadat de Russen Bessarabië en de Boekowina waren binngetrokken, deden zij — hiertoe in staat gesteld door hun rijdende drukkerijen — Sowjet-bladen in de landstaal verschijnen. Bewoners van Cernauti (Czernowitz), de hoofdstad der Boekowina, bezien aandachtig de nieuwe krant.

Фото з голландської газети про «нове життя» в радянській Буковині

ламентських виборах 1937 року «Легіон» трансформувався у «Все для Вітчизни» й здобув третє місце. Румунський монарх Кароль II Гогенцоллерн-Зігмарінген у цей час забороняє діяльність «Залізної гвардії».

Події середини 1930-х років різко змінили ситуацію в румунській зовнішній політиці. Міністр закордонних справ Ніколае Тітулеску прагнув створити альянс із СРСР, але радянська сторона не визнавала факту окупації Бессарабії 1918 року Румунією. Ремілітаризація Райнської Землі показала слабкість Франції, основного румунського союзника на міжнародній арені. Тітулеску був відправлений у відставку Каролем II, і румунська зовнішня політика почала дрейфувати в бік Німеччини. Мюнхенська угода 1938 року остаточно показала недовість Версальської системи міжнародних відносин, але Кароль II, який установив 1938 року королівську диктатуру, все ще сподівався на зовнішню підтримку Британії та Франції.

Окупація угорськими військами Закарпаття в березні 1939 року допомогла румунському керівництву усвідомити, що їхні території наступні в черзі на анексію. Побоюючись

німецько-угорського вторгнення, Бухарест звернувся до Лондона та Парижа з пропозиціями гарантувати територіальну цілісність своєї держави.

АГРЕСІЯ СРСР ПРОТИ РУМУНІЇ

Наприкінці березня 1940 року Молотов з трибуни Верховної Ради СРСР заявив про неправомірність окупації Румунією Бессарабії та Північної Буковини. Успіхи нацистів у Данії, Норвегії та Нижніх Землях привели до усвідомлення румунським керівництвом початку кінця свого нейтрального статусу. Наприкінці березня генерал Вейган направив до Бухареста свого емісара із завданням прояснити ситуацію щодо надсилання туди експедиційного корпусу. Але Туреччина відмовила в проходженні військ через свою територію. Ця акція не була скоординована з британцями, і румуни не бажали пришвидшити свій вступ у війну. З середини травня до кордонів з Румунією почали стягуватися угорські та радянські війська.

Після капітуляції Франції 22 червня 1940 року Румунія опинилася в дипломатичній ізоляції, й це сприяло пришвидшенню вирішення «бессарабського питання» радянським керівництвом.

26 червня 1940 року румунському послу в Москві Георге Давидеску Молотов вручив ультимативну ноту, в якій вимагалось повернення Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР протягом наступної доби. До ультиматуму додавалася мапа, де Молотов накреслив червоним олівцем ті території, які необхідно повернути радянській стороні. Москва вимагала «відновлення історичної справедливості» для українців, що населяли Бессарабію. Румунська сторона відразу звернулася до Берліна, і німецькі політики порадили прийняти всі радянські вимоги задля відведення загрози воєнних дій. Лише Туреччина оголосила про свою підтримку Румунії згідно з Балканським пактом. Це не змінювало тогочасної геополітичної картини. Кароль II мав свіжий польський приклад розчленування країни на сфері впливу і тому пішов на необхідні поступки.

3 червня 1940 року начальник штабу Київського особливого військового округу комкор Ніколай Ватутін наді-

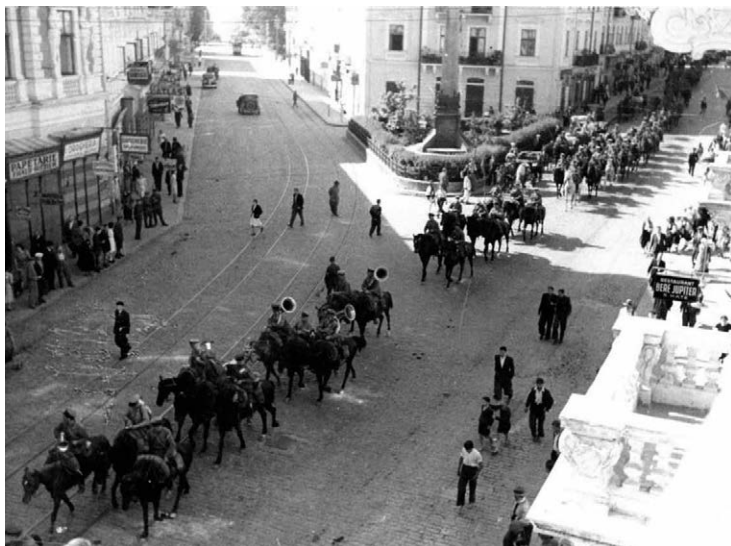
слав наркому оборони маршалу Тимошенку таємну записку, в якій йшлося про проведення фронтової операції проти Румунії. Планувалося оточити ворожі війська в районі Ясси—Бельці, силами повітряного та морського десанту захопити Фокшани, Галац, Тульчу, Бреїлу. Після вдалої операції по всьому фронту задумувалося направити всі сили на Бухарест з метою подальшого захоплення Добруджі з виходом до європейської частини Туреччини.

Генерал армії Георгій Жуков з 8 червня 1940 року став командувачем Київського особливого військового округу (КОВО), йому було доручено сформувати Південний фронт для цієї операції. Було залучено сили 5-ї та 12-ї армій КОВО, 9-ї армії Одеського військового округу. Загалом було сконцентровано для участі в бойових діях проти румунської сторони 2 моторизовані, 6 кавалерійських, 32 стрілецькі дивізії, 11 танкових бригад разом з артилерією, 4 дивізіони винищувально-протитанкової артилерії, також Чорноморський флот, Дунайську флотилію та ВПС.

Протягом 26—28 червня 1940 року між Бухарестом і Москвою було узгоджено, що радянські війська почнуть займати територію Північної Буковини та Бессарабії з 14:00 28 червня 1940 року. Відстань між авангардом Червоної армії та ар'єргардом румунської мала становити 5—10 км. Спочатку радянські військові розраховували на ведення бойових дій, але вступив у дію другий план, який передбачав поступове оволодіння цими територіями після відведення румунських військ на захід від річки Прут. План евакуації румунських військ під кодовою назвою «Тудор» діяв чітко, і 28 червня 1940 року радянські війська вступили до Хотина, Чернівців, Бельців, Кишинєва та Четатя-Альби (Акермана, Білгорода-Дністровського). Вступ Червоної армії на ці території супроводжувався пропагандистськими акціями, в яких брали участь як військові (Тимошенко, Жуков), так і партноменклатура (Мехліс, Хрущов, звільнений з румунської тюрми секретар Бессарабського обкому Румунської комуністичної партії Д. Бурлаченко)¹. Напередодні походу було виготовлено тисячу прапорів УРСР для подібних заходів.

¹ Бессарабія офіційно вважалася в СРСР окупованою Румунією частиною Молдавської Автономної Республіки в складі УРСР.

Радянська кавалерія проходить центром Чернівців. Липень 1940 року

1 липня 1940 року війська Південного фронту, форсувавши Дністер, вийшли на лінії нових кордонів та ріки Прут та Дунай. З 14:00 3 липня 1940 року радянсько-румунський кордон було закрито й залишених 7446 військовослужбовців Румунії було роззброєно та заарештовано. До рук радянських військ потрапила значна частина техніки та озброєння, залишена румунською армією. Загалом Румунія зазнала від територіальних втрат 1940 року матеріальних збитків на суму 422,609 мільярда лейв. Під час молдавського походу було виявлено й недоліки Червоної армії, що далися взнаки у Зимову війну: слабку підготовку керівного складу, недостатню забезпеченість провіантом та брак підготовки до війни особового складу. Військові втрати СРСР від Бессарабського походу склали 148 осіб, а Румунії — 89.

Загальна територія, інкорпорована до СРСР, складала понад 50 тисяч кв. км з населенням 3 мільйони 776 тисяч осіб, два мільйони з яких були румунами. 2 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР затвердила на законодавчому рівні входження нових територій: утворювалася Молдавська РСР, на території Північної Буковини було утворено Чернівецьку

область, а три бессарабські повіти було перетворено на Аккерманську (згодом Ізмаїльську) область у складі УРСР.

На початку липня 1940 року румунський уряд заявив про відмову від гарантій Франції та Британії щодо непорушності її кордонів, а потім було сформовано новий кабінет, де були вже представники «Залізної гвардії». 1 липня 1940 року Румунія вийшла з Балканської Антанти та Ліги Націй, і розпочався процес її включення до блоку Осі. 4 липня 1940 року Румунія приєдналася до союзу Берлін—Рим.

РОЛЬ РУМУНСЬКОЇ НАФТИ В СТРАТЕГІЧНІЙ СИТУАЦІЇ ТА ПОСИЛЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО ВПЛИВУ НІМЕЧЧИНИ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

У відносинах усередині трикутника Німеччина—Румунія—Угорщина Райх старався задовольнити зовнішньополітичні прагнення одного свого союзника за рахунок іншого. На дипломатичний тиск Німеччини Румунія відповідала більшою лояльністю в питаннях експорту сировини та продовольства. Уже станом на 1940 рік Румунія щороку експортувала 1,56 мільйона тонн нафти до Німеччини.

З початку ХХ ст. доступ до «чорного золота» почав визначати ступінь впливовості тієї чи іншої держави на міжнародній арені. Після Першої світової війни Британська імперія почала шукати альтернативні шляхи видобутку нафти, бо не хотіла бути залежною від поставок із США. Кайзерівська Німеччина перед Першою світовою війною була одним з основних інвесторів румунських нафтосховищ, але після 1918 року її замінили в цій ролі американські, британські та голландські компанії.

Німеччина не мала власних покладів нафти, тому розробила технологію синтезу нафти з вугілля; існувало дуже обмежене власне виробництво сирової нафти плюс румунський експорт. Затягування війни з Британією після падіння Франції не залишило альтернативи тому, щоб продовжувати використовувати ресурси своїх сателітів, передусім Румунії.

У травні 1935 року було підписано німецько-румунську торговельну угоду, де гарантувалося, що чверть усього імпорту з Румунії буде складати нафта. Через рік Німеччина посіла

друге місце серед румунських імпортерів нафти, було ввезено 900 тисяч 500 тонн за 54 мільйони 115 тисяч райхсмарок. Але 1937 року торгівельний оборот між двома країнами починає знижуватися. 3 жовтня 1938 року Бухарест запевнив Берлін, що на випадок війни експорт нафти буде призупинено. Румунські політики зрозуміли, що аншлюс Австрії, Мюнхенська криза засвідчують невпинну тенденцію про посилення Німеччини на міжнародній арені. На той час імпорт сировини та товарів з Румунії до Німеччини складав 10 %. Більшість експорту доправлялося морем до Гамбурга, а не Дунаєм. На 1938 рік румунська нафта забезпечувала лише 9 % німецького імпорту.

Під час зустрічей Гітлера і керівника чотирирічного плану Герінга з румунським королем Каролом II у листопаді 1938 року під час перебування останнього в Німеччині було зроблено акцент на необхідності активізувати економічне співробітництво. Румуни хотіли підстрахуватись, отримавши гарантії постачань озброєння на випадок угорського чи радянського нападу.

Переговори щодо укладення нового комплексного торговельного договору між Райхом і Румунією розпочалися 13 лютого 1939 року Німецьку сторону на них представляв Г. Вольтат. Цей чиновник із відомства чотирирічного плану розгорнув активну діяльність не лише в Румунії, але й в Болгарії, Угорщині, Туреччині та Югославії.

23 березня 1939 року було підписано договір на 5 років, де вже прямо говорилося про створення змішаної німецько-румунської компанії, яка мала займатися видобутком та експортом нафти. Пункти договору передбачали тіснішу економічну співпрацю між Німеччиною і Румунією, інтенсифікацію румунського лісозаготівельного та лісового господарства, розвиток аграрного сектору в бік збільшення вирощування продуктів тваринництва, прискорену експлуатацію копалин, оснащення румунських військ німецькою зброєю як оплату за експортовану нафту, розбудову транспортної інфраструктури. Подібні процеси відбувалися в цей період і в Югославії та Греції, де до того панували британський та французький капітали.

У такій ситуації британці та французи запропонували румунам зруйнувати шляхи постачання німцям нафтопродуктів.

Жителі Надькароя на румунському боці кордону з Угорщиною за Тріанонською угодою 1919 року вітають угорські війська, що входять до міста за Віденським арбітражем

Але в березні 1940 року всі спроби саботажу виявилися марними, й Румунія економічно опинилася під німецьким контролем. 29 травня 1940 року було затверджено окрему нафтову угоду, де частка румунського експорту до Німеччини вже складала 44 %, а імпорту — 51 %. З серпня відновилося повноцінне постачання нафти до Райху. У Румунії було дислоковано 13-ту моторизовану дивізію вермахту. Перебування німецьких військ коштувало щомісяця румунському бюджету 2,5 мільйона райхсмарок, або 100 мільйонів леїв. З очікуваних щорічних 5 мільйонів тонн румунської нафти Німеччині належало 3,5 мільйона, Італії — 1,15 мільйона, Угорщині, Словаччині та Югославії — 350 тисяч тонн. Але існувала серйозна проблема з транспортуванням відповідних обсягів нафти, бо залізницею можна було перевезти лише два мільйони тон.

10 лютого 1941 року Британія розірвала дипломатичні відносини з Румунією, що сприяло посиленню блокади торгівлі на Чорному морі. 5 березня 1941 року Румунію було включено до німецької економічної зони після переговорів між Герінгом і новим прем'єр-міністром Румунії генералом Йоном Антонеску, голови Райхсбанку та міністра економіки Німеччини Вальтера Функа і міністра фінансів Румунії гене-

Мапа з німецького часопису *Der Signal* (1941 рік, переклад англійською), що показує території, захоплені СРСР у 1939 та 1940 роках. Кордони Угорщини показано включно з Підкарпатською Україною (окупованою в березні 1939 року), Північною Трансильванією (переданою Румунією 1940 року) та Банатом (захоплені у Югославії 1941 року)

рала бригади Ніколае Скарлат Стоенеску. Зійшлися на тому, що основні важелі координування економіки залишаться за румунським урядом, але Румунія надаватиме якнайбільшу підтримку своїм німецьким союзникам. За 1941 рік було експортовано з Румунії 3,9 мільйона тонн нафти, з яких 2,9 мільйона припало на Німеччину, для потреб вермахту.

ТЕРИТОРІАЛЬНА СУПЕРЕЧКА З УГОРЩИНОЮ ТА ДРУГИЙ ВІДЕНСЬКИЙ АРБІТРАЖ

Після Першої світової війни та встановлення Версальської системи міжнародних відносин у Європі Трансільванія вважалася одним із втрачених регіонів для угорських політиків. Перебування цього регіону з 1919 року у складі Румунії підживлювало реваншистські настрої угорців. Етнополітична картина Трансільванії в міжвоєнний період була дуже строкастою. Згідно з румунським переписом населення 1930 року, в цьому регіоні проживали румуни (1 мільйон 176 тисяч), угорці (912 тисяч), німці (68 тисяч), євреї (138 тисяч). Офіційний Будапешт в особі прем'єр-міністра Пала Яноша Еде графа Телекі де Сек наприкінці 1930-х років не був остаточно впевнений в реалізації своїх іредентських планів — все залежало від волі Берліна. На початку 1940 року активізувалася зовнішньополітична діяльність Балканської Антанти (Туреччина, Югославія, Греція, Румунія), на що Угорщина заявила, що «не потерпить відстрочки вирішення Трансільванського питання до грецьких календ». Угорські генерали 19 червня 1940 року вкотре обговорювали з радянськими дипломатами свої плани захоплення румунських територій.

Коли Німеччина запропонувала Румунії пристати на всі територіальні претензії Угорщини, прем'єр-міністр Румунії Йон Жигурту 6 липня 1940 року запропонував обміняти «душу на душу», тобто провести трансфер населенням як перший та головний етап виконання угорських вимог, зрівнявши перед цим кількісно угорців та румунів у регіоні.

Спочатку румунські політики сподівалися, що Берліну та Риму сподобається етнічний принцип як засіб розв'язання міждержавних суперечок. Муссоліні та Гітлер запевнили

румунів у своїй підтримці їхніх ідей щодо розв'язання трансільванського питання через обмін населенням.

Переговори щодо врегулювання територіальних суперечок між Угорщиною і Румунією розпочалися 16 серпня 1940 року в Турну-Северині на югославсько-румунському кордоні. Якщо румуни продовжували послідовно виступати за створення етнічно більш-менш однорідної ситуації в регіонах, а відтак і в обох державах, то угорці апелювали до історії. Угорці 24 серпня вийшли з переговорного процесу, і румуни опинилися в геополітичній пастці. Румунська делегація 28—29 серпня 1940 року продовжила консультації вже з німецькими та італійськими посередниками у Відні. Нацисти поставили румунів перед вибором: погоджуватися з рішенням арбітражу або готуватися до війни з Угорщиною та СРСР. Для німецького керівництва систематичне й тривале постачання румунських покладів нафти було більш стратегічно важливим, ніж територіальні суперечки своїх сателітів. Умиротворення Угорщини з одночасним відведенням Румунії ролі сировинного придатка військово-політичного керівництвом Райху вважало доволі своєчасним.

Північну Трансільванію (43 тисячі кв. км) було передано Угорщині рішенням другого Віденського арбітражу 30 серпня 1940 року. Цей документ підписали міністри закордонних справ Німеччини, Італії, Румунії та Угорщини. З регіону слід було евакуювати румунські війська впродовж 14 днів, остаточне територіальне розмежування мала проводити угорсько-румунська комісія. Ці території були лише третинною від загальних угорських претензій до румунської сторони. Населення Румунії скоротилося з 19,9 мільйона до 13,3 мільйона. Під час оголошення рішень другого Віденського арбітражу головними дипломатами Німеччини та Італії Ріббентропом та Чіано міністр закордонних справ Румунії Михаїл Манойлеску знепритомнів. Вирішення прикордонних суперечок під егідою Німеччини завершилося значними міграціями населення (160 тисяч угорців та 220 тисяч румунів) і остаточним включенням Румунії до табору Осі.

Кароль II 30—31 серпня 1940 року зібрав засідання уряду щодо прийняття угорських вимог, де були присутні пронімецькі політики та представники «Залізної гвардії». Рішення

арбітражу не влаштовувало ні угорців, ні румунів. Кожна зі сторін прагнула створити етнічно гомогенну Трансільванію, а половинчасті угоди не сприяли вирішенню територіальних суперечок. З 3 вересня 1940 року розпочалися масові протести проти монархії, в яких брала активну участь «Залізна гвардія». 4 серпня 1940 року генерал Антонеску обійняв посаду прем'єр-міністра, на якій перебував наступні чотири роки. Кароль II був відсторонений від влади, країна опинилася під контролем керівника «Залізної гвардії». 6 вересня 1940 року монарх зрікся престолу на користь свого 20-річного сина Міхая.

Болгарія тривалий час прагнула приєднати Південну Добруджу, що була включена до румунської держави після Другої Балканської війни 1913 року. Обіцянка Гітлера розв'язати це питання за рахунок чергових поступок Румунії прискорила процес залучення Болгарії до сфери німецьких інтересів. Не заперечували проти повернення територій і Угорщина разом із СРСР.

Переговори між Румунією і Болгарією в Крайові 19—21 серпня 1940 року завершилися підписанням та ратифікацією 7 вересня угоди про передачу Південної Добруджі болгарській стороні в супроводі обміну населенням (60 тисяч болгар Північної Добруджі та 100 тисяч румун Південної Добруджі).

Під час візиту Антонеску до Берліна в листопаді 1940 року румунський генерал уперше особисто побачився з Гітлером, Бухарест ставав повноправним членом союзу країн Осі (Рим—Берлін—Токіо). Паралельно з цим Будапешт як певна противага румунським амбіціям теж посів місце в альянсі з нацистською Німеччиною. Болгарські політики тривалий час вагалися щодо приєднання до Троїстого пакту. Зрештою це сталося в березні 1941 року.

IV

БИТВА ЗА БРИТАНІЮ І БЛІЦ

1. ДИЛЕМА ПЕРЕД УРЯДОМ БРИТАНІЇ

ПІСЛЯ ДЮНКЕРКА: МИР ЧИ ВІЙНА?

Після поразки в травні 1940 року у Франції та закінчення операції «Динамо» перед британськими політиками постала дилема: воювати з німцями або піти з ними на мир. Пропозицію щодо перемов про мир із нацистами обговорювали на засіданнях Військового кабінету 27 травня. Галіфакс відстоював позицію, що лише Італія може виступити арбітром у перемовах із німцями за сприятливих умов та поступок. Галіфакс 25 травня зустрівся з італійським послом у Лондоні Джузеппе Бастьяніні, щоб знати про умови дотримання Італією нейтралітету.

Галіфакс стверджував, що за день до зустрічі прем'єр-міністр заявляв про готовність укласти мир за умов гарантії британської незалежності. Черчилль попереднього дня справді був не проти факту переговорів на умовах дотримання суверенітету, примирення з втратою британського впливу в Центрально-Східній Європі та здачі деяких територій. Галіфакс презентував чернетку записки до італійської сторони, де стверджувалося, що Британія розгляне будь-яку пропозицію, яка обіцятиме мирну й безпечну Європу. На бік Галіфакса пристали 30 лейбористів та колишній прем'єр-міністр Девід Ллойд Джордж. 28 травня 1940 року на засіданні кабінету Галіфакс знову розповідав про Італію як осно-

вного посередника, але Черчилль відповів йому, що подібну пропозицію вже висувала Франція.

На думку Черчилля, навряд чи Гітлер, підписавши договір із Британією, змирився б із її переозброєнням. Наприкінці зустрічі британський прем'єр зазначив, що «нації, які падали в боротьбі, потім піднімалися знов, а ті, які здавалися, переставали існувати». Зранку 28 травня 1940 року Черчилль зустрівся з 25 міністрами кабінету, щоб пояснити їм виклики, перед якими стоїть Британія, і завершив промову так: якщо історія острова й закінчиться, то лише з кожним із британців, який проллє власну кров.

Виступаючи в парламенті 4 червня 1940 року, Черчилль виголосив промову, яка засвідчила прагнення британського керівництва остаточно чинити опір нацистам і те, що Британія переходить на військові рейки. Оскільки «битва за Францію» добігала кінця, розпочиналася «битва за Британію»¹, що мала визначити долю світової цивілізації.

Багато в чому погляди на міжнародні проблеми в Галіфакса і Черчилля були тотожні. Коли 10 липня 1940 року слід було дати відповідь на запит британському послу в Швейцарії щодо зустрічі з президентом Червоного Хреста Карлом Буркгардтом як посередником із Берліном, то Галіфакс категорично відкинув таку можливість, так само як на початку серпня пропозиції шведського короля бути дипломатичним рефері між Британією і Німеччиною.

Після підписання перемир'я між Німеччиною і Францією в дипломатичних колах ходили чутки про те, що Гітлер сподівається досягти мирного порозуміння з Британією. Тринадцятого липня 1940 року генерал Гальдер записав у щоденнику: «Фюрер надзвичайно здивований впертим небажанням Британії укласти мир». У промові на засіданні райхстагу 19 липня 1940 року «вождь німецького народу» заявив, що звертається «до розуму та здорового глузду як у Великій Британії, так і деінде». Гітлер підкреслив, що він може виступити з таким закликом, бо робить його не як «переможений, що благає про милість, але як переможець, що виступає від імені розуму. Я не бачу жодної рації, щоб ця війна продовжувалася».

¹ Вперше цей вираз ужив Черчилль 18 червня 1940 року.

Приводом для засідання німецького парламенту було надання 13-ти найвищим німецьким військовим керівникам маршальського рангу. Раніше до цього звання генералів підносив німецький імператор, тож Гітлер, у тріумфальному настрої після відвідин розпростертого під німецьким чоботом Парижа, вирішив імітувати іншого імператора та геніального військового вождя, Наполеона Бонапарта (чию могилу він нещодавно відвідав), який 9 травня 1804 року зробив 18 своїх генералів маршалами Франції. Фельдмаршальський жезл отримали три командувачі груп армій у французькій кампанії (Бок, Лееб і Рундштедт), начальник штабу сухопутних сил Кайтель, головнокомандувач сухопутних сил Браухіч, чотири найбільш успішні командарми (Клюге, Віцлебен, Райхенау і Ліст) та трое командувачів повітряних флотів (Мільх, Шперрле та Кессельрінг). Герінг отримав нововигаданий ранг райхсмаршала.

Гітлер не запропонував жодних конкретних умов для мирної угоди. Але через три дні британський міністр закордонних справ лорд Галіфакс у виступі по радіо відповів, що Британія не розглядає варіант мирної угоди й буде боротися далі. 1 серпня 1940 року в промові на засіданні більшовицького аналога райхстагу Молотов, що відповідав за втілення в життя зовнішньополітичних ідей «вождя світового пролетаріату» Сталіна, заявив: «Англійський уряд сприйняв цю пропозицію як вимогу капітуляції та відповів заявою, що він буде продовжувати війну до перемоги. Він пішов навіть на розрив дипломатичних відносин зі своєю вчорашньою союзницею — Францією. Це означає, що уряд Англії не хоче поступатися своїми колоніями, що є в усіх частинах земної кулі, та заявляє про готовність і далі вести війну за світове панування, незважаючи на те, що після поразки Франції та вступу у війну Італії на боці Німеччини ця боротьба для Англії стала значно важчою».

Варто відзначити слова Молотова про сприйняття англійцями «мирних пропозицій» Гітлера як «вимоги капітуляції». Дуже схоже, що радянська шпигунська мережа, яка сягала найвищих ешелонів влади в Британії, передала до Кремля деталі виступу Черчилля перед кабінетом міністрів у повному складі 28 травня 1940 року (коли ще йшла евакуація БЕС із Дюнкерка і зовсім не було ясно, чи вдасться врятувати не те що всю оточену британську армію, але навіть хоча б

більшу її частину). Про це засідання уряду відомо лише зі щоденників та мемуарів його учасників, але схоже, що в Москві про нього знали досить швидко, бо Черчилль тоді саме й заявив, що мир з Німеччиною означатиме капітуляцію: «Німці вимагатимуть наш флот, називаючи це "роззброєнням", наші морські бази і ще багато чого. Ми станемо державою-рабинею з маріонетковим прогітлерівським урядом».

Кабінет міністрів підтримав Черчилля в його позиції, що умови миру, які було б реально очікувати від Гітлера, не обмежаться вимогою повернути колишні німецькі колонії, втрачені за Версальською угодою, та погодитися на домінацію Німеччини в Центральній Європі, але міститимуть вимоги, несумісні з незалежністю Британії. Напевне, Гітлер би вимагав відставки Черчилля та новий уряд із прихильників Німеччини та Гітлера. Німеччина б намагалася позбавити Британію її флоту чи принаймні послабити його настільки, щоб той не становив жодної проблеми для німецького експансіонізму.

КУРС НА ВТЯГНЕННЯ У ВІЙНУ СПОЛУЧЕНИХ ШТАТІВ; «CASH AND CARRY»

У міжвоєнний період американська зовнішня політика була здебільшого проти активного втручання в міжнародні справи, зокрема в Європі. Супротивниками ізоляціоністів були інтернаціоналісти, які прагнули, щоб Штати стали ключовим гравцем міжнародних відносин. Президент від Демократичної партії Франклін Делано Рузвельт ще 1939 року прагнув форсувати прийняття програми «*Cash and Carry*». Для цього треба було скасувати поправки в законах про нейтралітет 1935 та 1937 років, щоб дозволити США продавати спорядження та озброєння державам у стані війни. Рузвельт 13 серпня 1939 року запевнив британського посла в США Філіпа Генрі Керра, 11-го маркіза Лотіанського (лорда Лотіана), в імplementації програми, спрямованої на підтримку Британії в разі війни.

Закон про програму «*Cash and Carry*» вперше було розглянуто Конгресом 21 вересня 1939 року, а 5 листопада 1939 року американський президент його підписав. Військове устаткування британці та французи везли до себе своїм

*Загороджувальний аеростат піднімається над замком Віндзор.
Літо 1940 року*

транспорт, а товари куплялися без використання кредитних коштів США. Для британців важливо було скуповувати не готове озброєння, а сировину, необхідну для масового будівництва літаків. Загальна сума замовлень Британії складала станом на 1 листопада 1940 року 2 мільярди доларів, при тому що країна мала в розпорядженні золотих резервів на 1,8 мільярда доларів і на 12,8 мільярда закордонних інвестицій. Навіть маючи такі значні кошти, Британія була не здатна самотужки оплатити свої замовлення. 7 листопада 1939 року утворено Британську закупівельну комісію на чолі з канадським промисловцем Артуром Блейкі Первісом.

На початку жовтня 1939 року Рузвельт запропонував запровадити нейтральну зону Західної півкулі для забезпечення від наближення військових кораблів у зв'язку з європейською війною. Британці до цієї ініціативи поставилися доволі скептично, але бачили прогрес в усвідомленні США потенційних загроз.

Черчилль шукав союзників для отримання матеріальної та фінансової допомоги. Частина необхідного надходила з доміні-

онів та колоній, цього не вистачало навіть на покриття первинних потреб країни. Тому з перших днів свого прем'єрства Черчилль інтенсифікував зв'язки зі США. 15 травня 1940 року він пише листа Рузвельту, де вказує нагальні британські вимоги: «перша позиція в 40 чи 50 старих міноносців для того, щоб подолати розрив між тим, що ми маємо зараз, і великим новим будівництвом, яке ми розпочали на початку війни». Британія потребувала поставок сталі, боеприпасів, літаків та засобів протиповітряної оборони.

Рузвельт на цей лист відповів прохолодно, вказавши, що допоможе в усьому, крім міноносців, адже для цього потрібно було провести це рішення через Конгрес. Трохи спантеличений, Черчилль пише другого листа вже 19 травня 1940 року. Він зазначає, що серед британських політиків є такі, які погодилися б здатися агресорові, і тоді вже ніхто не матиме права звинуватити США у відсутності відповідальності за подальшу долю Британії та її флоту. Американський президент знав про обговорення в британському кабінеті необхідності пошуку посередництва Італії в потенційних мирних переговорах із нацистами.

У травні 1940 року Рузвельт розпочинає програму переозброєння американської армії, де було передбачено виробництво 50 тисяч літаків на рік. Основну ставку американці робили на розвиток флоту. Згідно з Актом про розширення флоту двох океанів, чисельність кораблів різних типів мала збільшитися на 70 %.

У США одним з основних лобістів політики інтернаціоналізму був створений у травні 1940 року Комітет із захисту Америки шляхом допомоги союзникам (*Committee to Defend America by Aiding the Allies, CDAAA*). Його активістами були герой Першої світової генерал армії Джон Джозеф Першинг, адмірал Вільям Гаррісон Стендлі, газетний редактор та політик, лідер прогресистського руху Вільям Аллен Вайт. Їм протистояв ізоляціоністський Комітет «Америка перш за все» (*America First Committee, AFC*), утворений у вересні 1940 року. У складі цього комітету перебували майбутні американські президенти Джон Фітцджеральд Кеннеді та Джеральд Рудольф Форд. Обидва табори активно виступали зі своїми ідеями в газетах і по радіо. Рузвельт більше схилився до надання допомоги союзникам.

ЕСМІНЦІ В ОБМІН НА БАЗИ

Виступаючи в Університеті Вірджинії 10 червня 1940 року, Рузвельт сказав: «Ми поширимо для противників насильства матеріальні ресурси цієї нації; і водночас ми контролюватимемо і прискоримо використання цих ресурсів у випадку, якщо нам в Америці потрібне буде устаткування і тренування, адекватне завданню будь-якої надзвичайної ситуації та оборони». Черчилль сподівався, що відразу після своєї промови Рузвельт підпише декларацію про вступ у війну.

У липні 1940 року Черчилль продовжував нагадувати Рузвельту про есмінці. 31 липня 1940 року він так писав Рузвельту: «Я не розумію, чому, через яку позицію Ви не можете надіслати мені принаймні 50 чи 60 Ваших найстаріших есмінців...» Секретар флоту США Френк Нокс запропонував лордові Лотіану такі умови: надати військові бази в карибських колоніях Британії в обмін на есмінці.

Американсько-британські переговори завершилися підписанням 2 вересня 1940 року угоди про есмінці. Британія надавала США в оренду на 99 років військово-морські бази в Ньюфаундленді, на Багамських та Бермудських островах, Ямайці, Тринідаді, Антигуа, Сент-Люсії, у Британській Гвіані в обмін на 50 есмінців часів Першої світової війни. Німці зрозуміли, що рано чи пізно їм доведеться воювати з британсько-американським блоком, бо дії їх та їхніх союзників становили прямий виклик країнам Заходу.

Восени 1940 року, побачивши потужне посилення Японії в Східній та Південно-Східній Азії, Рузвельт накладає ембарго на торгівлю з Токіо сталлю та залізним брухтом, і приймає рішення про перенесення американського флоту з Каліфорнії до військово-морської бази Перл-Гарбор на Гавайських островах.

ПРОГРАМА «LEND-LEASE»

Переобрання втретє Рузвельта президентом США в листопаді 1940 року посилило інтернаціоналістські позиції в міжнародній політиці. Значне скорочення золотовалютних резервів Британії через закупівлю в США військового устаткування

спричинило пошук нових форм надання допомоги. Американці, які вийшли з Першої світової війни країною-кредитором, пам'ятаючи складність повернення військових боргів, запропонували програму «Lend-Lease». Уперше про це заговорив Рузвельт на прес-конференції 17 грудня 1940 року, порівнюючи це з ситуацією, коли горить будинок сусіда: «Уявімо, що загорілася домівка мого сусіда, а в мене є, за чотири чи п'ять сотень ярдів від нього, довгий городній шланг. Якщо він може взяти мій шланг і приєднати його до свого водяного крана, я допоможу йому загасити пожежу... Я не кажу йому, перш ніж зроблю це: "Сусіде, мій городній шланг коштував мені 15 доларів; ти маєш заплатити мені за нього 15 доларів"... Мені не потрібні 15 доларів — я просто хочу, щоб мені повернули мій шланг, коли пожежу загашено». Не лише президент, а й американське суспільство виступало за надання допомоги Британії.

Остаточо законопроект про «Lend-Lease» для Британії було прийнято 11 березня 1941 року. Він дозволяв передавати зброю, транспорт, амуніцію тим країнам, чиє виживання є «критичним для оборони США». Повернення боргів за надану допомогу відкладалося на повоєнний період, хоча відразу після підписання Акта про допомогу обороні США під номером 1776 у середині березня 1941 року американський есмінець відправили до Південно-Африканського Союзу задля отримання та перевезення 35 мільйонів фунтів стерлінгів золотом на сплату боргів за попередніми замовленнями. Основними отримувачами американської допомоги спочатку стали Британія та Греція, а з 6 травня 1941 року Китай. Усього за 1941 рік британці отримали від американців фінансової допомоги на суму в 900 мільйонів доларів.

Поряд з економічною співпрацею, спостерігалася кооперація англійських і американських розвідок та дипломатів. У січні—березні 1941 року велися таємні переговори у Вашингтоні з приводу цього. Тоді було зазначено, що навіть якщо Японія вступить у війну, головною ціллю двох західних демократій буде поразка нацистів. Відбувався обмін науково-технічною інформацією про радіолокаційні служби, хімічну зброю, уранові розробки. Зміцнення партнерських зв'язків між Британією і США на початку Другої світової війни

поклало початок так званим особливим відносинам, що тривають з певними видозмінами й донині.

2. ПЛАН «МОРСЬКИЙ ЛЕВ»

СТАН ЗБРОЙНИХ СИЛ БРИТАНІЇ ПІСЛЯ ДЮНКЕРКА

Британська армія станом на початок літа 1940 року перебувала в катастрофічному стані. Черчилль вирішує мобілізувати додатково 324 тисячі солдатів та починає перекидати колоніальні війська до метрополії. З Індії прибуло 5 піхотних батальйонів, що згодом стали 29-ю та 31-ю окремими піхотними бригадами. Британський прем'єр порадився з Комітетом оборони та дійшов висновку, що прямі наступальні операції їхня армія зможе проводити лише з 1942 року.

Завдяки активності Айронсайда за перші тижні його перебування на посаді чисельність британської армії зростає з 500 тисяч до 1 мільйона 270 тисяч у червні 1940 року, але з цих військ 275 тисяч тільки-но повернулися з Франції. Тренованих солдатів було 595 тисяч.

Основною проблемою була нестача озброєння. У Британії було лише 295 гармат «*Ordnance QF 25-pounder*» (калібру 87,6 мм), коли вимагалось 1368. Так само з танками «*Matilda*» (140 проти 1480). Не кожен солдат мав гвинтівку. Частина озброєння часів Першої світової війни активно використовували в армії, зокрема гармати «*Ordnance QF 18 pounder*» (калібру 84 мм). Із 27 травня 1940 року командувачем збройних сил у Британії став генерал Айронсайд. Початкові кроки з оборони Британії він зробив уже на початку червня. Завдяки активності Айронсайда за перші тижні його перебування на посаді чисельність британської армії зростає з 500 тисяч до 1 мільйона 270 тисяч у червні 1940 року, але з цих військ 275 тисяч тільки-но повернулися з Франції. Тренованих солдатів було 595 тисяч. 4 червня 1940 року було підписано документ «Підготовка до оборони», де наказувалося встановити 50 тисяч протитанкових мін у прибережній зоні поблизу Ла-Маншу та 200 тисяч на

пляжах від Воша до Портсмута. Готувалася до знищення в разі нападу нацистів інфраструктура, зокрема мости.

Із середини травня розпочинається зведення оборонних споруд у Південно-Східній Англії: 47 батареї із 150-мм гарматами та протитанкові батареї. Було зведено лінію Головного командування, яка тяглася з південних околиць Лондона до Міддландз (Центральної Англії) вздовж каналів, річок та горбів. Упродовж червня—липня 1940 року тривали переселення людей з цих місцевостей: 80 тисяч жителів виїхало з Кенту, 127 тисяч — зі Східної Англії. Завдання створення міцної оборони керівництво британської армії поклало на сили місцевих добровольців, що рекрутувалися за місцем роботи чи проживання. Кожне село Айронсайд задумував як міні-фортецю. На південному сході Англії активно встановлювали доти й дозорні пункти. 20 липня 1940 року Айронсайда на посаді командувача збройних сил у Британії (*Note Force*) заступив генерал Брук.

Британському суспільству залишалось об'єднуватися в разі нападу нацистів на їхню країну. В інструкціях указувалося, що потрібно ховати мапи, тримати гаражі зачиненими, бути завжди напоготові, якщо побачать невідомих людей чи парашутистів. У липні 1940 року міністерство інформації випустило стрічку «*Miss Grant Goes to the Door*», де двоє сестер знайшли револьвер у вбитого парашутиста, щоб битися з нацистським офіцером, який з'явився в їхньому селі.

Надія Британії була на *RAF* та *Royal Navy*. Із 1936 року *RAF* очолював головний маршал авіації¹ Г'ю Касволл Тременгір Давдінг. Новий головнокомандувач запровадив зміни в структурі *RAF*, названі «системою Давдінга». Всі авіаційні сили ділилися на чотири операційні групи, що носили номери від 10 до 13. Десята група (командувач віце-маршал авіації² Кристофер Джозеф Квінтін Бранд, штаб групи поблизу Бристоля) розміщувалася на південному заході Англії та в південному Вельсі; 11-та група (віце-маршал авіації новозеландець Кіт Родні Парк, зі штабом в Аксбриджі) — на південному сході Англії разом з Лондоном, куди й мав бути спрямований

¹ Звання *RAF*, що відповідає званню повного генерала в британській армії.

² Звання *RAF*, що відповідає званню генерал-майора в британській армії.

основний удар ворога; 12-та група (віце-маршал авіації Траффорд Лі-Маллорі, штаб поблизу Ноттінгема) охоплювала центральну Англію, північний та центральний Вельс; а 13-та група (віце-маршал авіації Річард Ернест Сол, штаб групи поблизу Ньюкасла) контролювала північ Англії, Шотландію та Північну Ірландію. Групи поділялися на сектори, а ті — на ескадрильї

Мапа з брошури британського Міністерства авіації про Битву за Британію (1943 рік), що показує, куди могли дістатися німецькі бомбардувальники (суцільна лінія) та винищувачі (пунктир)

(12 літаків у разі проведення бойової операції), ланки (шість літаків) і секції (три літаки).

Давдінг, колишній пілот часів Першої світової, достатньо обережний у середовищі однодумців, прозваний «нудним» за свій закритий характер, який так і не зумів завести міцних зв'язків в уряді та керівництві *RAF*, став разом з Парком ключовою фігурою у Битві за Британію. Він казав: «Я борюся проти німців та французів, кабінету, військово-повітряного міністерства, тепер ще й проти флоту заради добра».

Помічником його був Кіт Парк, який поєднував у собі функції адміністратора та військового стратега, мав беззаперечний авторитет серед вищого командування *RAF*. На його особистому «гаррикейні», на якому робилося інспектування аеродромів та тренувальних баз, було намальовано номер *OK I*.

У 1936 році було виділено в *RAF* ключові командування: Тренувальне, Винищувальне, Бомбардувальне, Берегове. Бомбардувальному командуванню надавався пріоритет над Винищувальним. Усю діяльність авіації координував Штаб Винищувального командування, який розташовувався в Бентлі-Прайорі, колишній королівській резиденції, потім готелі в передмісті Лондона Стенморі. Туди приходили повідомлення від радарних станцій про наближення чи місце перебування німецьких літаків. Станом на початок війни було 158 аеродромів у Британії, до чого додавалися щойно створені тренувальні бази, зокрема в Сент-Атені.

Після битви за Францію активізується створення координаційних органів британської авіації. Так, 22-га група співдії з армією підвищує свій статус до командування, основним завданням якого стала розробка тактики повітряної підтримки дій армії.

СИЛИ НІМЦІВ, ПРИЗНАЧЕНІ ДЛЯ ОПЕРАЦІЇ ПРОТИ БРИТАНІЇ

Завершення французької кампанії супроводжувалося значними втратами як серед особового складу, так і в техніці. Багато аеродромів на північному сході Франції було розгромлено, відповідної інфраструктури для вторгнення до Британії

ще не було. Потребувало реорганізації і *Luftwaffe*. Місяць після Комп'єнського перемир'я був найбільш вдалим часом для десанту німців, але послаблені сили гітлерівців не змогли тоді це зробити, хоча ворог по той бік Ла-Маншу був слабкий як ніколи.

Нацисти неодноразово корегували плани нападу на Британію. Ще в листопаді 1939 року фюрер дав завдання своїм генералам вивчити питання бомбардувань стратегічних британських об'єктів і в своїй директиві № 9 вказував, що паралельно з розгромом французів слід завдати насамперед удару по британській економіці. Додатковою складовою німецької військової стратегії проти Британії була підводна війна¹. У 1939 році німці здійснили повну аерофотозйомку Британії, причому 5-й відділ *Luftwaffe*, розвідка, провів дослідження британського політичного та економічного стану, військового потенціалу, що отримало назву «Блакитної студії». Основним недоліком подібних стратегічних документів була застарілість даних, про тенденції та темпи розвитку британської авіаційної промисловості в тому числі.

Розглядаючи становище німецької армії для вторгнення до Британії та розвиток британської армії станом на весну 1940 року, варто розуміти одну важливу річ. Існувала різниця в ухваленні рішень у двох країнах. Гітлер в основному радився з своїми генералами, керівниками армій, а Черчилль збирав Військовий кабінет і приймав рішення, багато в чому реагуючи на суспільну думку. Збори нацистських генералів не були щоденними, на відміну від британського уряду.

Системних розробок щодо Британії на 1940 рік бракувало, з вересня 1938 року керівники *Luftwaffe* вже розраховували можливість авіавійни на Британських островах. Командир *Luftflotte 2*² генерал Гельмут Фельмт³ 22 вересня 1938 року подав меморандум Герінгу на цю тему, де вказував на мізерні

¹ Станом на червень 1940 року нацисти потопили 469 британських торговельних суден загальною вагою 1,67 мільйона тонн.

² У німців структурна будова авіації була дещо відмінною від британської. *Luftwaffe* поділялася на повітряні флоти (*Luftflotte*), які склалися з повітряних корпусів (*Fliegerkorps*), а ті — з авіакрил (*Geschwader*) у 90—120 літаків. Кожне авіакрило складалося з трьох груп (*Gruppe*) по 30—40 літаків, що зі свого боку склалися з ескадрилей (*Staffel*).

³ Як уже згадувалося, втратив свою посаду після «Мехеленського інциденту» в січні 1940 року.

шанси нацистських літаків розбомбити Британію. У серпні 1939 року співробітник штабу *Luftflotte 2* генерал-лейтенант Ганс Гейслер висловлював думки, що нацистські бомбардувальники не зможуть самі розгромити Британію, лише через два роки сили *Luftwaffe* будуть здатні на це.

У *Kriegsmarine* планували війну з Британією, що не виходила за рамки підводної війни з конвоями. Голова штабу військово-морського командування флоту (*Seekriegsleitung, SKL*) віце-адмірал Отто Шнеевінд у жовтні 1939 року доручив підготувати документ щодо можливого морського десанту на Британські острови. Там зазначалося, що будь-якій висадці з моря має передувати нейтралізація британського флоту.

ПЛАН «МОРСЬКИЙ ЛЕВ»

Уперше британський десант обговорювали 20 червня 1940 року керівник *Kriegsmarine* Еріх Редер, начальник *OKW* Кайтель та керівник оперативного управління *OKW* генерал-лейтенант Альфред Йозеф Фердинанд Йодль. Редер зазначав про транспортні аспекти десанту, кількісний та якісний стан барж, кораблів, проблеми мінування британського узбережжя. Доволі важко генералам було дотиснути фюрера з прийняттям остаточного рішення напасти на британців. 21 червня 1940 року Редер запитав думки Гітлера про перебіг планування вторгнення, і той відповів, що подібні військові операції загрожують потенційними значними втратами без гарантій на успіх.

OKW 22 червня 1940 року подало свій план вторгнення до Британії: висадка 13 дивізій (250 тисяч) на смузі узбережжя від Рамсгейта на південному сході Англії до затоки Лайм-Бей на південному заході, а потім наступна хвиля десанту мала бути через 10 днів.

Гітлер сподівався на те, що буде підписано мирну угоду з Британією, і тому на місяць заборонив *Luftwaffe* вилітати для бомбардувань після капітуляції Франції 22 червня 1940 року. А вже 30 червня 1940 року Герінг підписав директиву № 1 про початок знищення *RAF*, яка призначалася для виконання командувачами *Luftflotte 2* (північно-західна Франція, Бельгія,

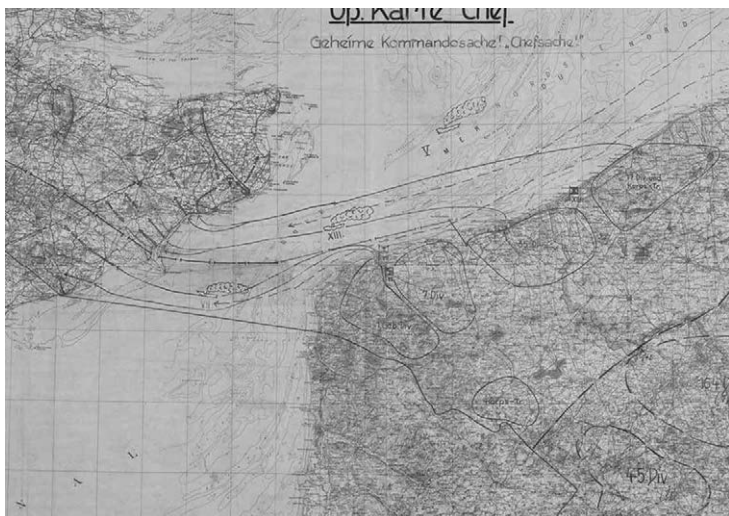
Нідерланди) та *Luftflotte 3* (північно-західна та центральна Франція), генерал-фельдмаршалами Кессельрінгом та Шперрле. Основним тактичним завданням для них було розпочати повітряні бої над Ла-Маншем. Кессельрінг уже мав досвід командування авіацією під час польської кампанії й був достатньо здібним керівником. Шперрле теж намагався реалістично оцінювати ворога, не маючи при цьому ілюзій щодо військового потенціалу *RAF*. Фельдмаршал Мільх, один із помічників Герінга, відіграв важливу роль у розробці стратегії кампанії проти Британії.

Улітку 1940 року нацистське військово-політичне керівництво розділилося: генеральний штаб у масі своїй виступав за відкриття Східного фронту, а політики — за підтримку авіації та флоту в питанні майбутнього протистояння з британцями. Герінг виступав проти бомбардувань цивільного населення, Редер пропонував розбомбити основні британські порти, а Кайтель — промислові об'єкти.

Із 25 травня 1940 року до 19 вересня 1940 року всього було проведено 44 зустрічі з цих питань. Гітлер був присутнім лише на 12. Зустрівшись 30 червня 1940 року з державним секретарем міністерства закордонних справ Ернстом фон Вайцзеккером, генерал Гальдер дізнався, що фюрер дедалі більше схильється до розробки кампанії на Сході. Невизначеність із тим, чи піде остаточно Британія на мирні переговори, гальмувала розробку подальших військових планів. 2 липня 1940 року Кайтель поклав на стіл фюреру директиву «війна проти Англії», де виклав свої думки щодо висадки в Британії. У ній зазначалися попередні умови успішності десантної операції в Британії, панування в повітрі.

Першу свою директиву щодо підготовки нападу на Британію Гітлер затвердив 7 липня 1940 року. У ній були три тези про майбутнє вторгнення: очищення замінованих районів від мін, *RAF* мають бути нейтралізовані, а флот Британії слід було відкинути якнайдалі від Ла-Маншу.

Контр-адмірал Курт Фріке 12 липня 1940 року надав документ, де більш детально описав висадку десанту на вузькому плацдармі в південній Англії, яку варто було б провести якомога швидше, враховуючи неготовність британської армії до відбиття подібних атак.

Фрагмент німецької карти з планом операції «Seelöwe» — шляхи транспортування німецьких десантів з узбережжя Франції до Англії, місця висадки, смуги наступу та рубежі, що мали бути досягнені

Браухіч та Гальдер 13 липня 1940 року обговорили з Гітлером перший зведений план нападу на Британію. Мали висадитися 40 дивізій на 8 окремих плацдармах. Перший ешелон десанту мав складати 13 дивізій, а решта мали висадитися поступово за два-три дні. Головною умовою вдалої висадки залишалося домінування в повітрі.

Гітлер 16 липня 1940 року підписав директиву № 16, у якій викладалися плани щодо захоплення Британії, чому мало передувати оволодіння небом над Англією. Ця операція отримала кодову назву «*Unternehmen Seelöwe*» («Морський лев»). Гітлер говорив: «Відтоді, як Англія, незважаючи на свою безнадійну військову ситуацію, не показує ознак готовності дійти порозуміння, я вирішив підготувати наземну операцію проти Англії». Після провалу спроб підписати мир із британцями 19 липня 1940 року Гітлер зазначив: якщо Британія продовжуватиме війну, то «велика світова імперія буде знищена».

Грос-адмірал Редер, побачивши наказ фюрера на зустрічі 21 липня 1940 року, вказав на те, що визначення точних дат завоювання Британії може бути можливим лише після

контролю німецької авіації над Ла-Маншем, і навряд чи *Kriegsmarine* вдасться принаймні за тиждень висадити 40 дивізій. Відчутним був брак кораблів. Редер був достатньо консервативним військовим зі схильністю планувати операції з використанням великих кораблів, а не виконувати допоміжну роль в десантній операції.

План операції «Морський лев» розробляв невеликий гурт офіцерів з операційного управління ОКВ, зокрема генерал-майор Ганс фон Грайффенберг. Загалом ОКВ виступало за десантну операцію на якомога ширшій ділянці фронту (360 км), а *Kriegsmarine*, навпаки, — на якомога вужчій (80 км). Позиція флоту була зумовлена тим, що так легше було захистити власні кораблі в Ла-Манші.

Запропонований ОКВ та схвалений Гітлером 25 липня 1940 року перший комплексний план операції полягав у висадці 13 дивізій, і це мав бути перший ешелон (90 тисяч солдатів, 650 танків, 4500 коней). Уся висадка потім мала супроводжуватися ще трьома наступними ешелонами загальною кількістю 17 піхотних, шість танкових і три моторизовані дивізії. Друга хвиля десанту — 170 тисяч військ, 57 500 коней, 34 200 автомобілів, 500 польових гармат. Для цього потрібно було як мінімум два мільйони тонн судового вантажу (1 722 прибережні або річкові баржі, 471 буксир, 1 161 моторний човен, 155 транспортних кораблів) та 10 днів, щоб висадити таку кількість армійських сил.

На триденній конференції ОКН та SKL з планування британської операції, яка проходила 29—31 липня 1940 року в гітлерівській резиденції Берггоф, не брали участі представники *Luftwaffe*. 31 липня 1940 року фюрер стверджував, що «наш маленький флот складає 15 % від ворожого [британського — Авт.], число міноносців — 8 %, моторних торпедних катерів — 10—12 % від того, що є в супротивника». Редер порушив метеорологічну проблему: коли можна знайти період, найбільш зручний для висадки (висадитися через дві години після припливу та на початку відливу, за повного місяця). Таких періодів у найближчий час існувало лише два: 20—26 серпня 1940 року та 19—26 вересня 1940 року, або слід було чекати весни 1941 року.

Спершу як дату проведення операції «Морський лев» визначили 15 серпня 1940 року, але пізніше початок перенесли

на 15 вересня. До планованих місць десанту додавався район затоки Лайм-Бей і Брайтон. Весь серпень тривали дискусії про те, чи буде висадка на всій ділянці фронту (130 км), чи в окремих районах на заході та сході. 26 серпня 1940 року погляди флоту та армії щодо деталей висадки були узгоджені, й 30 серпня 1940 року Гітлер підписав остаточний варіант таємного плану «Морський лев». Як і раніше повідомлялося, висадка мала бути в районі Фолькерстоун—Брайтон. Керувати висадкою «транспортного флоту В» було призначено віце-адмірала Германна фон Фішеля.

Для німців дуже важливо було висадитися якнайдалі від портів, враховуючи загрозу з боку Королівського флоту. Найбільш вдалою датою для десанту вважалося 25—26 вересня 1940 року з погляду і погоди, і повного місяця, бо задумувалося перекидати армію саме вночі.

На кінець серпня — початок вересня 1940 року більшість вимог для вдалої висадки було виконано. Загальна кількість необхідного транспорту для десантної висадки нацистських військ на початку вересня 1940 року складала 168 транспортних кораблів, 1 910 барж, 419 буксирів, 1 600 моторних човнів.

ОКВ 3 вересня 1940 року підписало наказ, де за день нападу (*S-Tag*) було визначено 21 вересня 1940 року. Для того щоб відволікти значні сили британців, німці планували висадити два корпуси в Ірландії, відправлені з Бордо. Але британці дізналися про це та направили в Північну Ірландію 53-тю стрілецьку дивізію.

НАЦИСТСЬКІ ПЛАНИ ЩОДО ОКУПАЦІЇ БРИТАНІЇ

Після окупації Британія та Ірландія мали бути розділені на шість військово-економічних командувань з штаб-квартирами в Бірмінгемі, Глазго, Дубліні, Ліверпулі, Лондоні та Ньюкаслі. Головною штаб-квартирою німецької окупаційної адміністрації Гітлер обрав спадковий маєток герцогів Мальборо палац Бленем.

Генерал Гальдер 9 вересня 1940 року видав «Накази, які стосуються організації та функцій військового уряду в Англії». Після захоплення Англії слід було запровадити військовий стан. ОКВ та міністерство закордонних справ Німеччини

формували списки місцевих колаборантів, які б і стали основою місцевої адміністрації. Існував список з 39 осіб, у ньому фігурував лідер Союзу фашистів Британії Освальд Ернальд Мослі та відомий дипломат, письменник, член створеної Мослі Нової партії, а пізніше — депутат парламенту від Національної організації трудящих Гарольд Джордж Ніколсон. Девід Ллойд Джордж, колишній лідер Ліберальної партії, двічі керівник Кабінету, розглядався як можливий прем'єр.

Верховним постом у цивільній адміністрації мав стати Райхскомісар Британії. На цю посаду пропонували початково двох осіб: колишнього німецького посла в Британії Ріббентропа та Ернста Боле, державного секретаря Міністерства закордонних справ, який відповідав за «п'ять колоні» нацистів у Європі.

Німці складали списки осіб та організацій у Британії, які становили б для них небезпеку в разі їхньої перемоги над британцями. Усього в цих списках гестапо фігурувало 2300 осіб та 400 організацій. Окрім євреїв (450 тисяч) як головної мішені нацистів, були ще квакери, біженці з Іспанії часів громадянської війни 1936—1939 років, банкіри з фонду «*United Dominions Trust*», бригадний генерал Едвард Луї Спірс (противник умиротворення та Мюнхенської угоди 1938 року, а під час французької кампанії травня—червня 1940 року — особистий представник Черчилля при французькому прем'єр-міністрі Рейно), Британська асоціація інженерів, противники нацизму, що втекли з Німеччини. За німецькими планами все чоловіче населення Британії віком 17—45 років мало бути інтерноване та відправлене до континентальної Європи. В умовах 1940 року, коли все населення Британії було 48 мільйонів, це означало, що потрібно було депортувати 11 мільйонів осіб.

Досвід Нормандських островів показав те, що могло би бути з Британією у разі нацистської окупації. У міжвоєнний період ці території з населенням у 100 тисяч осіб із теплим кліматом були справжнім туристичним раєм для британців. На засіданні Військового кабінету 12 червня 1940 року відкрито заявлялося, що стратегічного значення ці території не мають. 20 червня останні британські військові покинули ці території.

Нацисти 28 червня 1940 року почали бомбардувати острови. За тиждень території було захоплено. Чисельність оку-

паційних військ в грудні 1941 року склала 11,5 тисячі осіб. З 1942 року розпочалися депортації, було депортовано 2100 чоловіків у віці 16—70 років, народжених поза межами островів. Були заборонені зустрічі в масонських ложах. Нацисти вбачали в масонах виразників інтересів єврейства. Самих євреїв на островах налічувалося заледве два десятки. Їхня подальша доля маловідома. Тих, хто чинив опір окупаційній владі, не розстрілювали, а саджали до в'язниці на 2—3 місяці.

Мешканці Нормандських островів опинилися в дуже скрутних умовах через майже цілковиту відсутність домашнього вугілля. Газом користувалися лише 3 години на день, електрикою — так само. Узимку населення грілося дровами. Наприкінці 1940 року було встановлено ліміт на використання двох свічок на тиждень. Окупація продовжилася до 10 травня 1945 року.

3. ПРИЧИНИ НЕВДАЧ *LUFTWAFFE* У БИТВІ ЗА БРИТАНІЮ

ЗБРОЯ СУПРОТИВНИКІВ: ЛІТАКИ *LUFTWAFFE* І *RAF*

Основним німецьким літаком під час Битви за Британію був винищувач «*Messerschmitt Bf 109*». Цей літак назвали за прізвищем його творця Вільгельма Еміля «Віллі» Мессершмітта, над його конструкцією працював Роберт Люссер, остаточно виробництво розпочалося 1935 року. Коли літак лише проектувався та розроблявся, враховувалися найновітніші досягнення тогочасного моделювання та аеродинаміки. У червні 1937 року відбулися одні з перших випробувань літака з двигуном «*Daimler-Benz DB 600*», і наприкінці року його виробництво було покладено на завод «*Gerhard Fieseler Werke*» (*GFW*) в Касселі. «Мессершміти» моделей *C* та *D* активно використовувалися під час громадянської війни в Іспанії для боротьби з радянськими винищувачами, що воювали на боці іспанського республіканського уряду.

*Залюга бомбардувальника Ju-88 готується до бойового вильоту.
Вересень 1940 року*

У 1939 році *Bf 109* моделі *E (Emil)* вважався одним із найкращих винищувачів за параметрами швидкості пікірування, швидкопідйомності, швидкості на висоті нижче 6 000 м (580 км/год) та радіусом розвороту (на 40 м менше) і переважав британський «спітфайр». Два кулемети «*Rheinmetall MG 17*» калібру 7,92 мм зі стрічками на 1000 патронів розташовувалися над двигуном та два в крилах. У модифікації *Bf 109-E4* було встановлено 20-міліметрові гармати «*Oerlikon MG FF/M*». Потужність двигунів *DB 601 Aa* на *Bf 109E* складала 1175 кінських сил.

Двомоторний «*Messerschmitt Bf 110*» мав швидкість, подібну до *Bf 109* (560 км/год), але через недостатню маневреність переважно супроводжував німецькі бомбардувальники, оскільки в поєдинку з «гаррикейнами» та «спітфайрами» менша маневреність була недоліком.

Пікірувальний двомісний бомбардувальник «*Junkers Ju 87B*» мав максимальну швидкість 390 км/год на висоті 4400 м, максимальну висоту — 8200 м. На озброєнні було два кулемети *MG 17* в крилах та один *MG 15* калібру 7,92 мм для за-

хисту задньої півсфери. Засобом залякування під час бомбардувань були дві сирени, встановлені під крилами. «*Ju 87B*» ніс одну 250-кілограмову бомбу під фюзеляжем та чотири 50-кілограмові бомби під крилами, або одну бомбу в 1000 кг у разі вильоту на коротку відстань. Літак був добре керований та маневрений, його використання було б виправдане, якби нацисти отримали перевагу над небом Англії.

Ju 88 був швидкісним бомбардувальником з можливостями винищувача та розвідника. Він міг перевозити бомби до 1400 кг із швидкістю 433 км/год на висоті 4500 м. В нього було до 8 кулеметів калібру 7,92 мм. Маневреність була непоганою.

Головним німецьким бомбардувальником став «Гайнкель» «*Heinkel He 111*», розроблений у середині 1930-х років начебто як пасажирський літак, випробуваний в іспанському небі проти республіканців і неодноразово модифікований. Максимальна швидкість 440 км/год на висоті 4500 м, дальність 2300 км, екіпаж 5 пілотів. *He 111* був середнім бомбардувальником, ніс бомбу в 1800 кг на зовнішній підвісці (*H-5*),

Група бомбардувальників «Heinkel He-111» у супроводі винищувачів «Messerschmitt Bf 109» над протокою Ла-Манш

«Spitfire Mk. I» із 62-ї ескадрильї RAF. Вересень 1940 року

або вісім бомб 250 кг усередині тулуба. Він був захищений сімома кулеметами *MG 15* чи *MG 81* калібру 7,92 мм.

Іншим прикладом трансформації літака «Люфтганзи» в бомбардувальник став «Дорньє», *Do 17*, із двома моторами «*Bramo 323P*» потужністю 1000 кінських сил кожен. Влітку 1940 року на озброєнні в *Luftwaffe* була модель *Do 17Z*: 410 км/год на висоті 5000 м, 1000 кг бомб (двадцять 50-кілограмових або чотири 250-кілограмові бомби всередині фюзеляжа), шість кулеметів. Удосконалений варіант цього бомбардувальника, *Do 215*, був із двигуном «*Daimler-Benz DB 601 Va*» потужністю 1159 кінських сил: 506 км/год на висоті 4500 м за дальності 2450 км.

Супротивник «мессершмітів», британський винищувач «*Spitfire*» («Спітфайр»), став символом Битви за Британію і вважається найкращим британським винищувачем часів Другої світової. Розробниками цього літака були Реджинальд Джозеф Мітчелл та фірма «*Supermarine Aviation Works (Vickers) Ltd*». У 1931 році міністерство авіації оголосило конкурс на новий літак-винищувач, який був би швидшим за біплан «*Bristol Bulldog*». У 1936 році на випробуваннях швидкість «спітфайра» досягала 557 км/год (у перших серійних моделей — 580 км/год), і було підписано контракт на 310 літаків (кожен вартістю 4,5 тисячі фунтів стерлінгів). Перші «спітфайри» прийшли до 19-ї ескадрильї *RAF* у Даксфордї 4 серпня 1938 року.

Крила «спітфайра» мали характерну форму еліпса. На озброєнні в нього було вісім кулеметів «*Browning .303 Mark II*» калібру 7,7 мм. Основною перевагою «спітфайра» над «мессершмітом» була горизонтальна маневреність та швидкість на малих висотах. «Спітфайр» був повільнішим на висоті, менший за 4500 м, але швидшим на висотах понад 6000 м і надзвичайно добре слухався пілота.

Основний тягар повітряних боїв винесли «гаррикейни», «*Hawker Hurricane*» фірми *Hawker Aircraft Ltd.* Його сконструював Сідні Камм¹. «Гаррикейн» (тобто «ураган») розвивав швидкість 523 км/год на висоті 6400 метрів, а максимальна висота була 10970 м. Стандартне озброєння цього винищувача було таким самим, як і у «спітфайра», у більш пізніх моделях було встановлено гармати. Серед плюсів цього винищувача — міцність, можливість у досить стислі строки полагодити та відремонтувати. Його недоліки: відносно низькі швидкість і швидкопідйомність. Завдяки технологічним особливостям виробництво «гаррикейнів» було більш масовим, ніж «спітфайрів», тому на початковому етапі Битви за Британію вдвічі більше було ескадрилей, оснащених «гаррикейнами».

Обидва британські винищувачі мали двигуни «*Rolls-Royce Merlin 45*» типу V12 потужністю 1470 кінських сил. Подібний тип двигунів використовували в британській авіації до початку 1950-х років і вважали одним з найкращих.

Ще був двомісний «*Boulton Paul Defiant*». Його новинкою були чотири кулемети «*Browning .303 Mark II*» на турелі. Максимальна швидкість 489 км/год на висоті 5180 м, максимальна висота 9250 м. «*Defiant*» зарекомендував себе під час битви за Францію, бо німецькі літаки плутали «*Defiant*» з «гаррикейном» і нападали із задньої півсфери, наражаючись на обстріл з кулеметів. «Дефаснти» зазнали значних втрат від *Luftwaffe*, пізніше літак використовували здебільшого як нічний винищувач.

«*Bristol Blenheim*», створений фірмою *Bristol Aeroplane Company* 1934 року, на початку війни виявився застарілим як легкий бомбардувальник, і його спробували переобладнати

¹ Десь у середині 1930-х років майже 80 % літаків у *RAF* були конструкціями Сідні Камма.

на роль важкого винищувача. Це був двомісний літак з чотирма кулеметами «*Browning .303 Mark II*», встановленими під фюзеляжем у спеціальному контейнері. Переважно використовували його дві модифікації — «*Blenheim Mk.IF*» та «*Blenheim Mk.IVF*». Виявивши нездатність воювати вдень, «*Blenheim*» оснастили радіолокаторами, які допомагали знаходити німецькі літаки вночі.

На роль нічного винищувача було створено двомоторний «*Bristol Beaufighter I*». На нього ставили радар *AI* («*Airborne Interception*»), чотири гармати «*Hispano*» калібру 20 мм, та шість кулеметів калібру 7,7 мм у крилах.

На початок липня 1940 року *RAF* мало 29 ескадрилей, озброєних «гаррикейнами», 19 — «спітфайрами», 8 — «бленемами», 2 — «дефаєнтами», всього 58.

У німців та британців існували різні форми ведення повітряного бою: якщо *RAF* воював ланками з трьох літаків, то *Luftwaffe* літала двома парами ведучий-ведений. Перевагами німецького способу було те, що всі літаки перебували під захистом і мали можливість від'єднуватися або приєднуватися до решти літаків. Один літак виступав у ролі командира, а інший оглядав навколо горизонт у пошуку ворожих літаків. У британців головний літак, який був на вістрі атаки, не був надійно захищений своїми бічними колегами, бо вся їхня увага була зайнята тим, щоб утримати шиккування. Коли британській трілітаковій ланці треба було зробити розворот, літаки мали тримати різну швидкість залежно від їхньої позиції, тому розворот виконувався плавно, з великим радіусом. Німецькі ланки могли виконувати значно крутіші розвороти.

Якщо Франція за першу половину 1940 року збудувала 2113 літаків, то Британія — лише 1100. Британія вела переговори в травні 1940 року з СРСР про те, щоб закупити радянські літаки. Москва відкинула британську пропозицію, оскільки це б означало шкодити планам свого союзника. На початок липня 1940 року одномісних винищувачів у *RAF* було 754, у *Luftwaffe* — 1107, двомісних винищувачів — відповідно 149 і 357, бомбардувальників — 560 і 1380. Коли лорд Бівербрук посів пост міністра авіаційної промисловості, він прискорив процес побудови літаків. З часом британці наздогнали та перегнали німців у виробництві літаків: з червня до

жовтня 1940 року «мессершмітів» *Bf 109* було вироблено 919, а «спітфайрів» — 731, «гаррикейнів» — 1334. На початок липня 1940 року одномісних винищувачів у *RAF* було 754, у *Luftwaffe* — 1107, двомісних винищувачів — відповідно 149 і 357, бомбардувальників — 560 і 1380.

«ЕНІГМА» І РАДАР

Німецьку шифрувальну машину «Енігма» винайшов 1923 року берлінський інженер доктор Артур Шербіус. Із середини 1920-х років «Енігмою» вже користувався райхсвер Ваймарської республіки. Апарат був портативним, живився від батареї, його могли застосувати з підводного човна, кабінету генерала або будь-звідки. Усього «Енігма» могла створити 159 квінтільйонів комбінацій повідомлень, які називалися ключами. Кожна військова установа чи дипломатичне представництво нацистів мали окремі налаштування машини; зламавши один

Німецька шифрувальна машина «Енігма»

*Вежа радарної станції на британському боці Ла-Маншу.
Гоптон-он-Сі, фото 1945 року*

код, можна було дізнатися лише інформацію з однієї ланки великої інформаційної мережі. «Енігму» нацисти використовували не лише як засіб передачі секретних повідомлень, але й для повсякденних речей, наприклад для прогнозу погоди.

Поляки завдяки зусиллям Маріана Адама Реєвського та його шифрувального бюро успішно зламали код комерційного варіанта «Енігми» та читали німецькі секретні повідомлення ще в 1933—1938 роках. Це стало можливим після того, як у листопаді 1931 року Ганс Шмідт із шифрувального офісу райхсверу продав інформацію про «Енігму» французькій військовій розвідці. Французи не надто напружувалися в дешифруванні «Енігми», саме тому передали здобуту інформацію молодим польським математикам. Після нападу Німеччини на Польщу у вересні 1939 року польські спеціалісти з дешифрування емігрували до Франції.

Наприкінці 1930-х років Альфред Діллвін «Діллі» Нокс, Алан Тьюрінг, Вільям Гордон Велчман, Пітер Франк Джордж Твінн, які працювали в Урядовій школі кодів та шифрів в помісті Блетчлі-Парк у Бакінгемширі на північ від Лондона, об'єднали свої зусилля задля створення машини, яка могла б ламати її шифри. Потрібний надсекретний пристрій («бомбу Тьюрінга») сконструювала Британська компанія лічильних машин (*British Tabulating Machine Company*).

«Бомба» аналізувала можливі варіанти ключа шифру. Можна було дешифрувати текст, якщо була відома якась його частина або структура шифрограми. Обертання механічних барабанів добирало ключ до секретних кодів «Енігми», що нагадувало звук цокання годинникового механізму, через що пристрій і отримав свою назву. Операторки слідували, щоб барабани не зупинялися. Діана Пейн так згаду-

Командний пункт RAF у Бенлі-Прайорі, підземна (на глибині 10 м) оперативна кімната. Операторки оновлюють карту ситуації в реальному часі, слухаючи через навушники повідомлення зі станцій спостереження

вала свою роботу в Блетчлі-Парку: «Усю нашу роботу ми мали робити з великою швидкістю, і водночас вимагалася стовідсоткова акуратність. Барабани "бомб" дуже гучно гули, кожний ряд із різною швидкістю, так що не було багато розмов протягом 8-годинної зміни».

Наприкінці січня 1940 року Тьюрінгу вдалося розшифрувати адміністративне листування вермахту. 20 січня 1940 року група «восьмого бараку», де працював Тьюрінг, розпочала дешифрувати ключ до повідомлень *Luftwaffe*. Повідомлення від решти типів війська нацистів були дешифровані згодом, найважче далися коди, якими користувалися підводні човни *Kriegsmarine*. Коли було виявлено затонулий німецький підводний човен *U-33* поблизу Шотландії на початку лютого 1940 року, то знайдена там апаратура допомогла команді Тьюрінга з 11 травня 1940 року почати читати повідомлення нацистського флоту.

На початку травня 1940 року німці впровадили нові налаштування безпеки «Еніґми», що ускладнило процес читання повідомлень. Остаточо британці змогли зламати коди «Еніґми» для окремих підрозділів лише 1941 року. Уперше в Блетчлі-Парку могли безперервно читати повідомлення флоту з березня 1941 року, до кінця року було прочитано 25 тисяч шифрограм. Це допомогло зберегти 400 тисяч тонн вантажу британських суден.

Для фахівців Блетчлі-Парку було створено найкращі умови. З 1938 року почали залучати й брати на роботу математиків для криптоаналізу, до того брали мовних фахівців. Персонал Блетчлі-Парку зростав: у вересні 1939 року там працювало 186 людей, у грудні 1940 року — 674. За роки Другої світової війни Блетчлі-Парк об'єднав геніїв з багатьох сфер життя: істориків, письменників, бізнесменів, науковців, інженерів, шахістів, які після завершення військових дій заклали основи комп'ютерних технологій, справили величезний вплив на політичне та інтелектуальне життя всього людства.

Британці ще з часів Першої світової почали розробляти засоби для виявлення ворожих літаків. У міжвоєнний період такою технічною новинкою став радар. Його ідея належить шотландському науковцю Робертові Александеру

Британські пілоти на аерогромі. Початок серпня 1940 року

Ватсон-Ватту¹, який досліджував знаходження об'єктів за допомогою радіохвиль.

Ідея Ватсона-Ватта полягала в тому, що можна дізнатися місцеперебування літака завдяки короткохвильовим радіоімпульсам. Перша спроба перевірити на практиці теорію відбулася в кінці лютого 1935 року. До початку війни вдалося створити мережу радарних станцій (*RADAR: Radio Detection And Ranging*) уздовж узбережжя Англії. Велися роботи над створенням радара, що міг би бути встановлений на літаки — для нічних бомбардувальників та винищувачів.

Уся інформація про ворожі літаки збиралася в штабі Винищувального командування в Бентлі-Прайорі на північній околиці Лондона. Радіостанції розташовувалися на узбережжі. На 1939 рік була вже 21 станція, а на липень 1940 року — 34. Кожна з цих станцій складалася з восьми радіовеж висотою в 75—100 м. Коли група ворожих літаків перетинала військово-повітряний простір Британії, уся інформація з радарів надсилалася до операційних кімнат у Бентлі-Прайорі. Дані наносилися на велику мапу та передавалися далі штабам груп і окремим секторальним станціям.

¹ Власне, тоді просто Ватту, він додав «Ватсон» до свого прізвища лише 1942 року.

4. СПРОБА НІМЦІВ ЗНИЩИТИ RAF ТА ЇЇ НЕВДАЧА

Герінг, наставляючи своїх пілотів, вказував: «Нашою головною метою є знищення їхніх винищувачів. Якщо вони уникатимуть прямого зіткнення в повітрі, тоді ми нападємо на них на землі або змусимо прийняти бій, використовуючи бомбардувальники, щоб здійснити атаку на певні цілі під захистом наших винищувачів».

Битву за Британію (10 липня 1940 року — 31 жовтня 1940 року) можна умовно поділити на декілька етапів:

- 10 липня 1940 року — 12 серпня 1940 року. *Luftwaffe* зондувало стан оборони Британії та її RAF. Німецькі літаки в цей період атакували здебільшого військово-промислові об'єкти на південному сході Англії й конвої в Ла-Манші (так звана «боротьба за Ла-Манш» — *Kanalkampf*).

- 13 серпня 1940 року — 23 серпня 1940 року. Від бомбардування кораблів у Ла-Манші нацисти переходять до знищення радіолокаційних станцій та аеродромів на південному узбережжі. Період найбільш інтенсивного протистояння в повітрі.

- 24 серпня 1940 року — 6 вересня 1940 року. На цьому етапі німецькі бомбардувальники мали попередню основну ціль — британські радіолокаційні станції та аеродроми. Німці прагнули знищити насамперед сили протиповітряної оборони. У цей час спостерігається криза військово-повітряної стратегії німців.

- 7 вересня 1940 року — 30 вересня 1940 року. Спочатку основні сили німецької авіації було сконцентровано з метою завдання точкових ударів по Лондону. Потім головними цілями німців стали інші британські міста.

- 1 жовтня 1940 року — 31 жовтня 1940 року. Жовтневі бомбардування тривали здебільшого вночі та були довготривалими.

Після того як Битва за Британію скінчилася, продовжувалися бомбові удари по містах Британії (що отримали у британців назву «Бліц»). Вони продовжувалися до 11 травня 1941 року.

*Британські пілоти біжать до своїх «спітфайрів»
за сигналом тривоги*

У червні 1940 року німецькі літаки здійснювали нечасні рейди на британську територію. Основною стратегією *Luftwaffe*, яку визначив особисто Герінг, було атакувати об'єкти британської авіаційної промисловості, авіабази *RAF*, знищити міць оборонних споруд на узбережжі, нападати на бухти та торговельні судна задля скорочення імпорту до Британії.

Операційний наказ *Luftwaffe* від 2 липня 1940 року наказував: перекрити Ла-Манш для британських торговельних суден та очистити небо від винищувачів *RAF*. Відповідальним за цю місію був особисто полковник (з жовтня 1940 року — генерал-майор) Йоганнес Фінк, командир бомбардувального авіакрила *Kampfgeschwader 2*. Із 3 липня 1940 року офіційно починається битва за Ла-Манш, а 4 липня 1940 року стався перший значний бій над Ла-Маншем поблизу британської військово-морської бази в Портленді.

А вже 10 липня 1940 року розпочалося знищення конвоїв у Ла-Манші, що вважається початком Битви за Британію. Її першим повітряним боєм було зіткнення «спітфайрів» із 74-ї ескадрильї та «гаррикейнів» із 32-ї, 56-ї та 110-ї ескадрилей із *Bf 109* із 51-ї ескадрильї підтриманих *Bf 110* з авіакрила важких винищувачів «*Zerstörergeschwader 26 „Horst Wessel“*». Втрати від першого бою були відчутні: 11 німецьких літаків, 29 німецьких пілотів, а в британців — два літаки, два пілоти, одне судно з конвою. Першою втратою *RAF* став Том Гітз із 111-ї ескадрильї, який зіткнувся в бою з *Do17*.

Британський винищувач «Hurricane» втрачає крило під час повітряного бою в небі Британії

Повітряні бої наступних днів йшли нещасливо для британців. Коли у британських винищувачів закінчувалося паливо, німецькі «Stuka» Ju 87 розпочинали бомбардування конвоїв. У цих боях «мессершміти» мали кількісну перевагу. Деякі британські ескадрильї зазнали важких утрат, інколи аж до 2/3 особового складу, як 54-та ескадрилья, де з 17 пілотів за місяць залишилося двоє. Німці знищували своїми бомбами не лише конвої з провіантом, але й есмінці. Так, 27 липня 1940 року було потоплено два британські есмінці, «Codrington» та «Wren», що поверталися до Дувра.

У битві за Ла-Манш важливою проблемою було те, що багато британських та німецьких пілотів зустріли смерть від переохолодження в холодній воді протоки. На відміну від Першої світової війни, під час Битви за Британію пілоти вже мали при собі парашути, але максимум могли протриматися 4 години за таких умов. Німецькі літаки прибережної авіації

вилітали з рятувальними операціями своїх пілотів, а от у британців із цим справи йшли куди гірше. На початку війни вважалося, що рух суден та кораблів у протоці Ла-Манш настільки інтенсивний, що не потрібно витратити ресурси на організацію особливої рятувальної служби — але в умовах липня 1940 року протока виявилася практично очищеною від суден. *RAF* вдалося організувати рятувальну службу лише 1941 року, хоча перші спроби такої організації почалися у серпні 1940 року. Британським пілотам було наказано збивати німецькі літаки, які летіли на пошук своїх збитих пілотів.

На кінець липня 1940 року перед командувачем *RAF* Давдінгом постало непросте питання про перебазування аеродромів з винищувачами ближче до узбережжя. Це потрібно було зробити через те, що німці вже раніше зав'язували бій з британськими винищувачами, до того як їхні бомбардувальники починали знищувати конвої. У цей час німці вчергове змінюють свою стратегію у відповідь на те, що британці стали відправляти свої конвої вночі. Територію найзапекліших липневих боїв біля Дувра та Фолькерстоуна назвали «куточком пекла». Герінг невтомно розробляв план повномасштабного авіаудару по Британії.

Станом на 8 серпня 1940 року втрати Адміралтейства становили чотири есмінці та 18 транспортів. У такій ситуації британці прийняли рішення не виходити в Ла-Манш удень. Німецька пропаганда стверджувала, що Дуврська протока закрита для Британії. Німці знаходили конвої за допомогою мобільних радарів під кодовою назвою *Freya*. Перший нічний конвой (*SW9*), сформований у Саутенді, складався з 29 суден та супроводжувався винищувачами. Уранці 8 серпня 1940 року його атакували німецькі торпедні човни та розпорошили. Усього у знищенні конвою брало участь 262 німецькі бомбардувальники та винищувачі. Не врятувало його й підкріплення з 10-ї авіагрупи *RAF*. Лише чотири кораблі конвою залишилися неушкодженими. То був останній масштабний бій між британськими і німецькими літаками в битві за Ла-Манш. Загальні втрати склали 24 літаки *Luftwaffe* з 30 пілотами та 14 літаків *RAF* із 12 пілотами. Німці доповіли, що збили 47 літаків *RAF*, британські пілоти доповіли про 33 збиті ворожі літаки. Такі розходження заявок на перемогу з реальністю були звичною справою.

Luftwaffe після битви за Ла-Манш нараховувала 1438 літаків (з яких боєготовими були 949), *RAF* у цей період мали 1112 винищувачів, з яких боєготовими було 715. Виробництво літаків у Німеччині загальмувалося: замість запланованих 2412 усього за 1940 рік було виготовлено 1870 одномоторних винищувачів.

Лише зранку 11 серпня 1940 року німці здійснили наліт на військово-морську базу в Портленді. Зав'язався бій 165 німецьких літаків проти 74 британських, результатом якого були найвищі втрати *RAF* за весь цей період: 17 літаків і 15 пілотів. Німці втратили п'ять бомбардувальників *Ju 88* та 17 винищувачів. Британці заявили про 38 збитих ворожих літаків, німці — про 57. Британські пілоти, які поверталися до авіабаз, розуміли, що сили, витрачені на супровід суден, завеликі. Результати битви за Ла-Манш були такі: 30 тисяч тонн вантажу британських торговельних суден було потоплено, збито 309 німецьких, 163 британські літаки, загинуло 519 пілотів *Luftwaffe* та 123 з *RAF*.

Згідно з гітлерівською директивою № 17 від 1 серпня 1940 року, основне завдання *Luftwaffe* тепер полягало в знищенні *RAF*, наскільки можливо, на аеродромах, а не в повітрі, і в бомбардуванні портів із суднами, що перевозили провіант і боєприпаси. Основною ціллю *Luftwaffe* мали стати заводи й фабрики, які випускали військову продукцію. А вже наступного дня було визначено день, коли мала настати загальна повітряна атака, *Unternehmen Adlerangriff* («Атака орла»). З метеорологічних причин «День орла» (*Adlertag*) перенесли з 5 серпня 1940 року на 13 серпня 1940 року.

Німці з 12 серпня 1940 року перейшли до нападів на радарні станції та аеродроми *RAF*. Станції в Певенсі, Раї, Дуврі та Данкерку¹ вийшли з ладу на короткий час. Радарна станція в Вентнорі на острові Вайт не працювала три дні, Портсмут серйозно постраждав від атаки, але німці теж зазнали втрат. У бій вступили 58 британських літаків та зенітні гармати, що захищали порт. Було збито вісім бомбардувальників, п'ять *Bf 110* та один *Bf 109*.

Герінг стверджував, що потрібно лише три дні сонячної погоди для перемоги. Шперрле направив 52 *Ju 87* знищити Йовел

¹ Село в графстві Кент на південному сході Англії.

Авіаційні механіки заряджають зброю «спітфайра». 1940 рік

та Вормвелл, а 58 *Ju 88* — на бомбардування авіабаз у Боском-Дауні, Ворті-Дауні та Андовері. Прикривати таку навалу бомбардувальників мала незначна кількість винищувачів. Підлітаючи до своїх, цілей, літаки зустрілися з 609-ю ескадрильєю *RAF*, що знищила шість із дев'яти винищувачів ескорту. Одна ескадрилья «штукасів» втратила 70 % літаків. Погода допомогла: «*Stuka*» не змогли знайти Вормвелл, інші розвернулися, не долетівши до Йовела, і відбомбилися по Портленду. Німецькі втрати (39 літаків та 66 пілотів) перевищували британські (15 літаків, 4 пілоти). «День Орла» став насправді одним із найкращих днів Винищувального командування.

Німці 14 серпня 1940 року втратили більше літаків (19 проти 8 британських), але деякі аеродроми та авіабази було серйозно пошкоджено. П'ятнадцяте серпня 1940 року стало для *Luftwaffe* «чорним четвергом», *schwarze Donnerstag*. Німці запланували того дня залучити в своїй атаці на південь та південний захід Англії літаки з Франції і з *Luftflotte 2*, що базувався у Норвегії та Данії. Радарні станції побачили о 12:15 30 німецьких літаків, які підлітали до британської

*Німецький бомбардувальник He-111 збитий у графстві Саррей.
30 серпня 1940 року*

території з боку Північного моря. Німецькі літаки помилилися з навігацією і натрапили на винищувачі *RAF*, зав'язався бій, у якому британці підбили 12 *He 111* та три *Bf 110*. Друга атака, з Данії, не була підкріплена винищувачами взагалі. *Ju 88* тому стали легкою здобиччю для пілотів 616-ї ескадрильї *RAF*. Усього *Luftwaffe* здійснило 2 тисячі вильотів того дня, рекорд за весь період Битви за Британію. У сумі німці втратили 76 літаків зі 128 членами екіпажу, а *RAF* — 35 літаків та 11 пілотів. Ціна за виведення з ладу трьох радарних станцій була для німців високою. Стратегія Кіта Парка знищувати якомога більше бомбардувальників давала свої плоди. Увечері 15 серпня 1940 року Герінг зібрав у себе командирів повітряних флотів для винесення уроків того дня. Зазначалося, що для скорочення втрат серед *Ju 87* та *Bf 110* застосовувати ці типи літаків слід лише в крайніх випадках.

Далі німці бомбардували аеродроми Тангмір та Вест-Моллінг, доки в Лондоні, аеродром у Кройдоні, військово-морські бази в Госпорті, Лі-он-Соленті, Портсмуті. Станція *RAF* Вест-Моллінг не повністю була відновлена від пошко-

джені під час нападів напередодні 15 серпня 1940 року, тому після цієї атаки вона не працювала чотири дні. П'ять *Ju 87* розбомбили станцію Вентнор на острові Вайт, яка не функціонувала до 23 серпня 1940 року. На авіабазі Тангмір було розбомблено всі ангари, знищено 14 літаків, серед яких сім «спітфайрів». Того дня загинув американський пілот-офіцер¹ Вільям Мід Ліндсі «Біллі» Фіск із Чикаго, який пішов добровольцем воювати за британців проти німців, незважаючи на офіційний нейтралітет США у війні. Біллі був заможною людиною, випускником Кембриджу, мав багато впливових зв'язків, тому для нього не склало труднощів поповнити лави *RAF*. 601-шу ескадрилью, де воював Біллі, називали «ескадрильою мільйонерів» через соціальний склад її пілотів.

День 18 серпня 1940 року вважається найважчим днем *RAF*. Тоді німецькі літаки вирішили бомбардувати авіабази (станції) *RAF* у Кенлі, Біггін-Гіллі, Манстоні та Вест-Моллінгу. Усього на Біггін-Гілл було скинуто 80 тонн бомб. У Кенлі нацисти знищили 10 ангарів, багато ремонтних майстерень, авіабаза могла надавати повітряну підтримку не трьом ескадрильям винищувачів, як раніше, а лише двом. Удень німці здійснили ще одну атаку через Ла-Манш на Госпорт, Портсмут, авіабазу Торні-Айленд в Гемпширі, радіостанцію в Полінгу.

19 серпня 1940 року почалися дощі, та це не завадило нацистам розбомбити доки Саутгемптона, Портсмута, деякі об'єкти в Кенті, вночі атакувати Галл, Бристоль, Ліверпуль, Саутгемптон, Лестер, запаси нафти в доках Пемброка, що на південному заході Вельсу. Вибух нафти спричинив пожежу, що тривала два з половиною тижні.

Треба було будувати якомога більше літаків. Лорд Бівербрук 10 липня 1940 року запропонував кожному громадянину стати спонсором майбутньої перемоги та допомогти країні грошима. 19 серпня 1940 року у *The Times* з'явився лист від батька, що втратив єдиного сина-пілота *RAF* і в знак пам'яті про нього пропонував допомогти оплатити вартість будівництва нових «спітфайрів». Так було започатковано «фонд "спітфайрів"». На Ямайці журналіст запитав лорда Бівербрука, скільки коштує бомбардувальник. Міністр відповів: 20 тисяч

¹ Звання офіцера *RAF*, що відповідає, наприклад, молодшому лейтенанту у ЗСУ.

фунтів стерлінгів. Тоді читачі почали надсилати кошти й на- брали вдвічі більше за два тижні. Для винищувача було визна- чено суму в 5 тисяч. Усього на середину серпня 1940 року було зібрано 3 мільйони 50 тисяч фунтів стерлінгів для нових ви- нищувачів. Люди зі всього світу жертвували кошти на цю справу. Для побудови літаків потрібен алюміній, тому старту- вала акція «каструлі для "спітфайрів"». 20 серпня 1940 року, Черчилль заявив у парламенті, що «ніколи у сфері військово- го конфлікту настільки багато людей не завдячувало настіль- ки великою мірою настільки небагатьом».

Найбільш вдалим для *Luftwaffe* став період із 24 серпня по 6 вересня 1940 року, коли німці продовжили попередню тактику знищення секторальних авіабаз *RAF*, особливо 11-ї групи, що захищала південно-східну Англію. 24 серп- ня 1940 року німці провели шість великих рейдів. Здебіль- шого рейди були спрямовані на станції Горнчерч та Норт- Відд на північний схід від Лондона. У ніч із 24-го на 25 серпня 1940 року через нестачу пального німецькі літаки не змо- гли долетіти до авіазаводу в Рочестері, і перші бомби впали на центральні райони Лондона, 9 осіб загинули та 50 були поранені. *RAF* втратив 20 літаків та 10 пілотів, а *Luftwaffe* — 41 літак та 46 пілотів.

У відповідь на бомбардування Лондона в ніч із 25 на 26 серпня 1940 року 81 британський бомбардувальник було відправлено здійснити напад на Берлін. Перед тим Герінг публічно обіцяв, що жоден літак *RAF* не з'явиться в небі над столицею Райху. Бомбардувальники *Hampden* здійснили рейд на аеродром у Темпельгофі, а «веллінгтони» обрали за мішень заводи *Siemens*.

26 серпня 1940 року відбулися три німецькі авіарейди, що не досягли цілі, але *RAF* втратило 28 винищувачів. Віце-мар- шал Парк був незадоволений тим, як 10-та група допомагає його 11-й групі, і висловив своє невдоволення командувачу 10-ї групи віце-маршалу Лі-Меллорі.

Кінець серпня 1940 року був позначений зростанням втрат серед особового складу *Luftwaffe*. Керівництво *Luftwaffe* вирі- шує, що треба зав'язувати якомога інтенсивніші двобої в пові- трі, і для цього 29 серпня 1940 року воно направляє 500 *Bf 109* із незначною кількістю бомбардувальників на 11-ту групу *RAF*.

30 серпня 1940 року мішенню німців стали станції Бірґін-Гіл та Кенлі. Сили 12-ї групи *RAF* перекидалися в сектори 11-ї групи, але лінії електропередач для семи радарних станцій вийшли з ладу. Утворився відчутний пролом у британській обороні. В надзвичайному порядку командування деяких станцій *RAF* передислоковувалося в інші місця. У *Luftwaffe* недорахувалися 40 літаків разом із 57 пілотами, а британці — 25 машин та дев'ятьох пілотів. Лейтенант *RAF* Девід Крук так говорив про втрати тих днів: «Я думаю, що смерть одного досвідченого пілота була більшою втратою для ескадрильї в ті дні, ніж десяток "спітфайрів" та "гаррикейнів"». 31 серпня 1940 року за втратами літаків вважається найгіршим для *RAF*: 41 збитий літак проти 39 німецьких.

Початок вересня 1940 року був позначений повторними німецькими бомбардуваннями аеродромів *RAF*. У Бірґін-Гіллі *Luftwaffe* знищили повністю оперативний штаб сектора. За 1—6 вересня 1940 року було збито 99 літаків Винищувального командування, загинуло 43 пілота. *Luftwaffe* втратило 163 пілоти й 161 літак.

Герінг 2 вересня 1940 року віддав наказ, що британська авіапромисловість має бути знищена вцілент декількома атаками. Для цього спеціально застосовували одномісні винищувачі-бомбардувальники «мессершміт» *Bf 109 E-4/B*. Авіа завод фірми *Vickers* у Брукландзі на південний захід від Лондона, що виготовляв бомбардувальники «*Wellington*», вийшов із ладу внаслідок німецьких бомбардувань 4 вересня 1940 року.

Заводи авіаційної промисловості працювали по декілька змін підряд, щоб забезпечити *RAF* новими літаками. Півмільйона людей прийшли працювати на заводах упродовж 1940 року. За липень—серпень 1940 року виробництво літаків зросло на 56 %. Але всього за третій етап повітряного протистояння 466 британських літаків було пошкоджено та знищено, а побудовано нових лише 269.

Серед пілотів, що воювали в складі *RAF*, було 112 канадців, 127 новозеландців, вихідці з Вест-Індії (1 пілот), Родезії (3), Австралії (32), Південної Африки (25), Чехословаччини (89 пілотів), Польщі (145 пілотів), Франції (13), Бельгії (28). Середній вік пілотів, які служили в *RAF*, був 20 років. Усього в Битві за Британію брали участь 2934 пілоти *RAF*. Найбільш

відомим британським асом був Браян Джон Джордж Карбері з Нової Зеландії, який за один день (31 серпня 1940 року) зміг збити п'ять «мессершмітів» *Bf 109E*, здійснивши три бойові вильоти.

Хрестом Вікторії за весь період Битви за Британію нагородили лише одного пілота винищувача, флайт-лейтенанта¹ Джеймса Бріндлі Ніколсона з 249-ї ескадрильї за бої при Саутгемптоні 16 серпня 1940 року. У його «гаррикейн» влучили чотири кулі ворога, загорівся бензобак, а сам Ніколсон був поранений. Але він упіймав у приціл ворожий «мессершміт» і стріляв по ньому, доки пересвідчився, що той падає. Лише після цього він зміг вистрибнути з охопленого вогнем літака. Нагородили його аж у листопаді 1940 року.

Німецькі пілоти мали за плечами минулі кампанії в Польщі чи Франції. Середній вік становив 26 років, стаж служби в армії — п'ять років. Одним з легендарних німецьких асів був майор Адольф Йозеф Фердинанд Галланд, який здобув 104 перемоги на Західному фронті. Галланд брав участь у цивільній авіації у ваймарський період. Із 1933 року він перейшов до *Luftwaffe*. Здобувши досвід у роки громадянської війни в Іспанії, він командував 3-ю групою винищувального авіакрила *Jagdgeschwader 26*, а пізніше й самим авіакрилом. До грудня 1940 року він — уже полковник — здобув 58 перемог у повітрі й став найрезультативнішим асом Німеччини на той момент. У вересні 1940 року Галланд став третім німецьким солдатом, нагородженим Залізним хрестом з дубовим листям, який йому вручив особисто Гітлер.

5. КАМПАНІЯ БОМБАРДУВАННЯ БРИТАНСЬКИХ МІСТ

Не зумівши здобути перемогу, *Luftwaffe* розпочала кампанію бомбардувань британських міст. Британська преса назвала цю кампанію «Бліц», від *Blitzkrieg* («блискавична війна»).

¹ Звання *RAF*, що відповідає армійському капітанові.

Ще 25 серпня 1940 року німці завдали декілька авіаударів по Лондону, на що Черчилль наказав провести відплатну акцію по Берліну. Після цього 30 серпня 1940 року Гітлер скасовує заборону бомбити столицю Британії. На початку вересня 1940 року Кессельрінг, вважаючи, що британці зазнали великих втрат, на засіданні головнокомандування *Luftwaffe* у Гаазі прийняв рішення остаточно завдати повномасштабного удару по Лондону. Між основними повітряними стратегами *Luftwaffe*, Шперрле та Кессельрінгом, існували серйозні суперечності щодо ведення війни. Перший виступав за продовження бомбардування інфраструктури *RAF* і вважав, що перемога в британському небі ще не настала, а другий стверджував, що потрібно розпочинати кампанію бомбардувань одного конкретного об'єкта (Лондона), і це стане фінальною кодою в перемозі над *RAF*. Німецьке військове командування на початку вересня 1940 року розглядало бомбардування як передумову успішного проведення десантної операції «Морський лев». Представники *Kriegsmarine* у своєму звіті від 10 вересня 1940 року писали, що британські *RAF* усе ще мають гарну боєздатність, тому основної умови для успішного десанту — панування над небом Британії — *Luftwaffe* не змогла досягнути.

Зазнавала змін повітряна стратегія німців й через погіршення погодних умов, значні втрати німецької авіації, нездатність оволодіти небом над Ла-Маншем. У середині вересня 1940 року вже не завжди була така сонячна погода, як у серпні, тому шанс на успішну висадку десанту поступово втрачався. Це розуміли як рядові пілоти, так і Герінг із Гітлером. Під час свого виступу 4 вересня 1940 року Гітлер заявив: «В Англії вони дуже допитливі, все розпитують: "Чому він не приходить?" Заспокойтеся. Заспокойтеся. Він іде. Він іде!»

Британське командування очікувало продовження бомбових атак своїх аеродромів, а не знищення міської інфраструктури. На 6 вересня 1940 року бойовий потенціал Винищувального командування складали 750 винищувачів та 1300 пілотів. Давдінг та Парк пропонували атакувати окремими ескадрильями, а Лі-Меллорі та сквадрон-лідер¹ Дуглас Роберт Стюарт Бадер (дуже відомий пілот, що 1931 року після

¹ Військове звання *RAF*, що відповідає армійському майору.

*Залога збитого німецького бомбардувальника йде в полон.
Початок жовтня 1940 року*

повітряної аварії втратив обидві ноги, але повернувся до авіації, і під час війни, командуючи 242-ю ескадрильєю, став асом) виступали за проведення операцій декількома ескадрильями (до п'яти одночасно). Система Лі-Меллорі та Бадера отримала назву «велике крило». Лі-Меллорі, який прагнув сам обійняти посаду командувача найпрестижнішої 11-ї групи, використав цю дискусію про тактику як інструмент у своїй кар'єрній боротьбі проти Парка.

Бліц розпочався німецькою повітряною атакою на Лондон 7 вересня 1940 року, було скинуто понад тисячу бомб. Герінґ говорив: «Настала історична година, коли вперше німецькі *Luftwaffe* вдарили в серце ворога». Основними цілями німецьких бомбардувань у першій атаці стали доки, Блекхіт та Пламстед, далі райони у східній частині Лондона. Побачивши велике скупчення німецьких літаків над Лондоном на висоті від трьох до семи кілометрів, британський пілот порівняв це видовище з ескалатором на станції метро «Піккаділлі Серкус». 602-га та 43-тя ескадрилі зробили спробу захистити

Мапа з брошури британського міністерства авіації про Битву за Британію (1943 рік), що показує зони відповідальності груп Винищувального командування

столицю, але марно. Загинуло 436 людей і 1600 було поранено, британці втратили 25 літаків, німці — 41.

Під час бомбардування Лондона німці хотіли досягнути ефекту несподіванки. Герінг сподівався, що після удару по Лондону для захисту міста буде сконцентровано якомога більше сил британської авіації, яку нарешті можна буде розгромити. Гітлер вважав, що британське суспільство не терпітиме постійних бомбардувань, і Черчилля замінить більш поступливий прем'єр-міністр.

Рейди продовжилися 8—14 вересня 1940 року, коли 200 німецьких літаків декілька разів бомбардували Лондон, уціливши у Сомерсет-Гаус, шпиталь Сент-Томас, Королівський Вищий суд. Загинуло 370 мирних жителів, 1600 було поранено. Німецька пропаганда твердила, що основними цілями авіарейдів німців є військові об'єкти, а якщо цивільні будівлі постраждають унаслідок бомбардувань, то це лише через особливості забудови Лондона.

Уряд Британії робив усе можливе для мобілізації суспільства в боротьбі проти нацизму. 9 вересня 1940 року Черчилль і король Георг VI з королевою Єлизаветою відвідали зруйновані квартали Іст-Енду. Наступної ночі одна з бомб упала на Букінгемський палац. 14 вересня 1940 року на палац упало шість бомб. Королева Єлизавета сказала: «Я рада, що нас розбомбили. Це допомогло мені відчутти, що я тепер можу дивитись Іст-Енду прямо в очі». Про можливість виїзду за кордон королева казала так: «Я не поїду без короля, а король не поїде ніколи».

З початку вересня 1940 року почала розбудовуватися система протиповітряної оборони Британії. Протиповітряні аеростати забезпечували захист великих промислових центрів: Бірмінгем, Манчестер, Ліверпуль та Ковентрі. Лондон охороняли 450 таких аеростатів. Основною проблемою була недостатня кількість озброєння: станом на 11 вересня 1940 року було лише 1313 зенітних гармат. Головною зброєю в боротьбі з німецькими літаками була важка зенітна гармата калібру 113 мм *QF 4.5-inch Mk II*. Для бомбардувальників, які летіли на невеликій висоті, більше надавалася *QF 3.7-inch AA gun*, гармата калібру 94 мм, що не поступалася німецькій 88-міліметровій зенітній гарматі.

Усю територію країни було поділено на 12 районів цивільної оборони. Основні заходи з організації протиповітряної оборони лягли на плечі місцевої влади: було реквізовано таксі, приватні авто для використання їх службами швидкої та пожежної охорони, освітлення на вулицях було зведене до мінімуму, 131 тисяча британців пішла до лав Служби застережних заходів проти повітряних рейдів (*Air Raid Precautions, ARP*): вартові, які допомагали скеровувати маси людей до бомбосховищ, сповіщали сиреною про наближення нацистських літаків, надавали першу допомогу пораненим від авіаударів; кур'єри, зазвичай підлітки, які передавали важливі повідомлення в разі знищення лінії електропередач, що було частим під час Бліцу; водії швидкої допомоги; пожежники. Кожна місцева громада обирала контролера *ARP*, який координував свої дії з головним медичним офіцером та головним вартовим.

RAF 15 вересня 1940 року, що відзначається як День Битви за Британію, зміг переломити хід війни в повітрі. Кессельрінг вирішив залучити до вирішальної битви ветеранів нальотів на Біггін-Гілл та Кенлі, зібравши 500 «мессершмітів» *Bf 109* проти

Лондонці ховаються від бомб у тунелі метрополітену, станція «Олдвіч» у центральному Лондоні (станцію було закрито та переобладнано на бомбосховище 22 вересня 1940 року)

630 «спітфайрів». Сили були нерівні, британці переважали як кількісно, так і якісно. Того дня Черчилль вирішив відвідати командний пункт 11-ї групи *RAF* та особисто переговорив з віце-маршалом Парком. Як тільки прем'єр побачив на карті, що наближаються німецькі літаки, він сказав про це Парку, на що той відповів: «Зараз їх зустрінуть». Назустріч німцям вилетіли пілоти п'яти ескадрилей. Нацисти вирішили завдати вирішального удару по Лондону, де їхніми цілями стали райони на південь від Темзи та Вестмінстер. Одна бомба знову впала на Букінгемський палац.

Найбільш відомим повітряним боєм того дня, який потім вдало використало британське міністерство інформації, був бій між «спітфайром» 609-ї ескадрильї пілот-офіцера¹ канадця Альфреда Кіта Огілві і «дорньє» оберлейтенанта Роберта Зебе. Канадець пошкодив бомбардувальник, який добив повітряним тараном на своєму «гаррикейні» сержант Раймонд Тауерс Голмс із 504-ї ескадрильї. Оберлейтенант Зебе вистрибнув з парашутом, але помер від ран. Його бомбардувальник упав на Воксхолл-Бридж-роуд у Вестмінстері, поряд із залізничним вокзалом Вікторія. Літак упізнали британські військові як той, що скидав бомби на парламент. Кіта Огілві прийняла королева Нідерландів Вільгельміна, яка тоді гостювала в Букінгемському палаці, та подякувала за особисту безпеку. Всього німці втратили 61 літак із 93 пілотами, втрати у *RAF* — 31 машина та 16 пілотів.

Герінг 16 вересня 1940 року наказує, щоб бомбардувальники летіли в супроводі значної кількості винищувачів, хоча продовжує стверджувати, що *RAF* буде знищено. Командування *Luftwaffe* недооцінювало можливості британців, думаючи, що в супротивника 177 літаків, здатних проводити військові операції. У реальності ж було 600 винищувачів, а ще 200 — в резерві. Так погану службу зіслужили німецькому командуванню завищені повідомлення його пілотів про збиті британські літаки.

Німці 17 вересня 1940 року скинули 350 тонн бомб на Лондон, наступної ночі бомбили Лондон і Ліверпуль. З 70 німецьких літаків 10 було збито, а в британців уперше за сім тижнів

¹ Військове звання *RAF*, що відповідає армійському лейтенанту.

*Черчилль оглядає вулицю, постраждалу від бомб.
10 вересня 1940 року*

не було втрат взагалі. Німці спробували бомбити авіазаводи, але не змогли зупинити виробництво нових літаків.

А 26 вересня 1940 року постраждали від авіаударів північна та західна частини британської столиці і парламент, в лондонському метрополітені переховувалося від бомб 177 тисяч людей. По-справжньому визначальним днем стало 27 вересня 1940 року, коли німці планували продовжувати бомбардування авіазаводу у Філтоні, а натомість поблизу Лондона були розгромлені: їхні втрати перевищували британські вже в 4 рази: 20 пілотів у британців з 28 літаками та 81 пілот і 57 літаків у німців. Німецький денний авіаналіт на Лондон 30 вересня 1940 року був одним з останніх. Тоді ж британські літаки здійснили рекордну кількість вильотів на боротьбу з ворогом — 1173. За 7—30 вересня 1940 року британські втрати склали 259 літаків та 130 пілотів, німецькі — 468 машин і 666 пілотів.

У середині вересня 1940 року німцям стало зрозуміло, що повітряної переваги над британським небом не буде досяг-

Трирічна Ейлін Данн, поранена під час Бліцу. Фото було надруковане в американському часописі «Life» і посилювало симпатії американського суспільства до боротьби Британії проти Гітлера

нуто. Гітлер 17 вересня 1940 року переносить висадку десанту на Британські острови, і приготовані для цього війська та транспортні засоби, сконцентровані у Франції та Голландії, почали передислоковуватися далі від узбережжя. Переміщення військ і техніки було завершено 12 жовтня 1940 року.

Однією з основних причин поразки німців у британському небі було те, що Британія змогла мобілізувати всі свої сили на відновлення завданих втрат. За червень—жовтень 1940 року *RAF* втратив 915 винищувачів, але було випущено 2091 «спітфайр» та «гаррикейн». Німці втратили 1733 літаки, але збудували лише 988 одномоторних винищувачів.

Утрати серед цивільного населення Британії за вересень—жовтень 1940 року склали 13273 особи вбитими та 47 969 осіб пораненими. Символом страждань мирних жителів британ-

ських міст стала фотографія трирічної Ейлін Данн, яку було поранено під час одного з повітряних рейдів, у лікарні на Грейт-Ормонд-стріт.

Метрополітен залишався чи не єдиним місцем, яке можна було швидко й легко знайти в разі авіанальоту та надійно сховатися. Лондонці просто купляли квиток і залишалися внизу, на станціях або коліях. Уже на другий тиждень бомбардувань влада дозволила використовувати станції метро як бомбосховище, і в середині вересня 1940 року воно стало притулком для 150 тисяч осіб.

На початок грудня 466765 квартир у Лондоні вимагали серйозного ремонту, а 32160 були знищені повністю. Близько 250 тисяч жителів Лондона на середину жовтня 1940 року втратили свої оселі. Значних пошкоджень від бомбардувань зазнала інфраструктура. Було знищено систему постачання води та газу.

Військово-політичне керівництво Британії в перші тижні бомбардувань виявилось не готовим адекватно реагувати на вимоги ситуації. У районах, які найбільше постраждали від бомбардувань, зокрема в робітничому Іст-Енді, банально існували проблеми з наданням невідкладної медичної допомоги, їжі та води. Центри відпочинку було встановлено в школах та церквах. Але й там відчувався брак туалетів, ліжок, чистої білизни, кухонного приладдя. З 11 по 25 вересня 1940 року в цих центрах уже перебувало 25,5 тисяч осіб. На 30 станціях метрополітену були створені комітети, які регулювали повсякденну діяльність укрить.

Перша половина листопада 1940 року минула під постійними бомбардуваннями Лондона, але німці думали й про удар по промислових центрах Англії. 11 листопада 1940 року про такі плани дізналися в Блетчлі-Парку. Свій авіанапад німці ретельно готували, він отримав кодову назву «Місячна соната», британці не знали точно, яке саме місто зазнає удару.

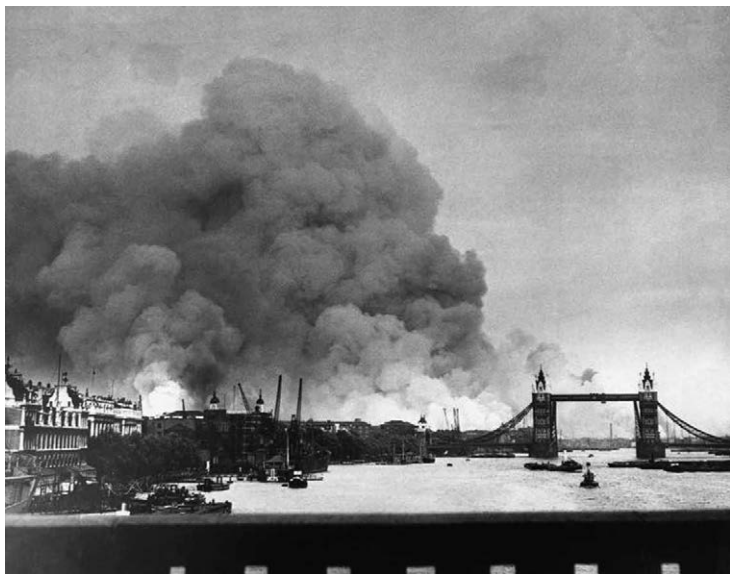
У ніч із 14 на 15 листопада 1940 року німецькі літаки здійснили рейд на Ковентрі, що стало символом жорстокості німецької *Luftwaffe*. Ковентрі було містом Центральної Англії з населенням у 250 тисяч осіб, де розташовувалися заводи, на яких виготовлялися двигуни для літаків.

Рейд розпочався о 19:00, коли 440 бомбардувальників з'явилися над містом у супроводі винищувачів. Британським радарам не відразу вдалося виявити німців. Перші бомби впали на центр міста, викликавши численні пожежі, вже о 23:45 бомбардування досягло піку. Наліт тривав 11 годин. Виникло 200 пожеж. Не вистачало води для гасіння пожеж, використовували воду не лише з річок, але й з басейнів, різноманітних резервуарів. Бомбардування Ковентрі нагадало, що війна не втримає насильство в жорстких межах. Це на собі відчули в роки війни не лише британські мирні жителі, але з часом, ще більшою мірою, й німці.

Усього на Ковентрі було скинуто 500 тонн вибухівки. Наслідки бомбардування були жахливі: зруйновано собор Св. Михаїла, постраждали 41,5 тисячі осель, 2300 з яких було знищено вщент, 111 промислових підприємств зі 180 були розгромлені, 570 городян убиті та 1100 поранені. У місті не було електрики, сирени для оповіщення про авіанальоти не функціонували. Ось як згадував один із жителів Ковентрі свій ранок 15 листопада 1940 року: «Ми лежали там [у вітальні свого будинку — *Авт.*], і летів літак. І моя мати сказала: "Ооо, вони повернулися, вони повернулися!" І я пам'ятаю, як мій тато сказав класичну фразу: "Все окей, це один з наших!" І я пам'ятаю звук двигуна того літака в той день. Це мав бути "спітфайр" чи "гаррикейн"».

Урядова комісія, яка поїхала підраховувати втрати відразу після авіарейду, опублікувала свій звіт 18 листопада 1940 року. Морально-психологічний стан жителів Ковентрі був пригнічений, спостерігались ознаки істерії та неврозу. Розпочалися евакуації з центру міста, із запланованих 10 тисяч городян виїхало лише 300. Люди панічно боялися наступного руйнівного авіаудару. Після рейду повноцінно функціонували лише два громадські центри допомоги, бракувало інформації на місцях про те, що відбувається, але відсутність енергії місцевої влади з відновлення міста після бомбардувань перекривалась ентузіазмом робітників. Роботу зруйнованих заводів і фабрик було відновлено вже за 5 днів по завершенні бомбардувань.

Із середини листопада 1940 року Лондон знову став основною мішенню німецьких авіаударів, в ніч із 15 на 16 листо-

Лондонський Тауер (видно його дві білі вежі поряг із портовими кранами) і Тауерський міст на тлі палаючих доків. 7 вересня 1940 року

пада та 29 листопада 1940 року 335 бомбардувальників здійснили свої рейди. Значний руйнівний ефект мав авіарейд нацистів на Лондон 29 грудня 1940 року, коли німецькі бомби впали на Сіті. Після нього залишилося історичне фото, де верхівка собору Св. Павла оточена димом, надруковане в *The Daily Mail*. На диво, видатну пам'ятку архітектури Крістофера Рена не було знищено внаслідок бомбардувань.

Уже після завершення Битви за Британію сталися важливі кадрові зміни у британській військовій верхівці. 25 листопада 1940 року керівник *RAF* Давдінг пішов у відставку. Його відправили до США для переговорів з приводу транспортування літаків до Британії. Керівництво *RAF* перейняв маршал авіації¹ Вільям Шолто Дуглас, прибічник тактики «великого крила».

Гітлер 21 листопада 1940 року підписав директиву № 18, у якій проголосив, що британський десант почекає до початку

¹ Військове звання *RAF*, що відповідає генерал-лейтенанту армії.

Лондонський собор Св. Павла під час бомбардування в грудні 1940 року. Це фото стало символом незламності духу лондонців під час Бліцу

1941 року, а 5 грудня 1940 року цю військову операцію перенесено на середину травня 1941 року.

Битва за Британію і Бліц років консолідували британську націю і сприяли формуванню міфу про «дух Бліцу». Основними гаслами періоду Бліцу стали *«London Can Take It»* («Лондон це витримає», назва фільму), *«Business as usual»* («Справи як завжди», себто, незважаючи на будь-які обставини, слід продовжувати робити свої справи). У 1941 році британський драматург Ноел Ковард написав пісню *«London Pride»*. Як він потім казав, пісня спала йому на думку, коли він стояв на лондонському вокзалі Паддингтон, де лондонці поспішали у своїх справах, незважаючи на уламки скла, що лишилися після німецького нальоту. Мелодія взяла за основу стару англійську народну пісню, з якої було потім зроблено німецький патріотичний твір, що з 1922 року став гімном Німеччини — *«Deutschland über alles»*. Ковард вирішив повернути мелодію в країну її народження.

Поряд із суспільним згуртуванням мали місце істерія, депресія, а почасти й паніка. Із Плімута повідомляли, що люди більше не здатні терпіти майже щоденних бомбардувань, у Портсмуті взагалі місто не контролювалося поліцією, жителі Бристоля виявляли солідарність із ліверпульцями в питаннях переговорів з ворогом.

Британський журналіст Джон Ерік Ленгдон-Девіс, який наживо спостерігав бомбардування Барселони в березні 1938 року та радянські повітряні нальоти на Гельсінкі, писав, що основною метою сучасної війни є «не обов'язково вбити, але виснажити до того стану, коли мозок уже не працюватиме добре».

Публічні промови Черчилля до нації не були частими. Але в цих промовах були важливі морально-психологічні компоненти. Лондонці були зображені носіями унікальної ідентичності, яку вони завжди мали, але розвинули лише в часи великих потрясінь, зокрема Бліцу. Було багато відсилань до історичних та біблійних сюжетів, що могли об'єднати британську націю і створити з часом відповідну ідентичність і пам'ять про ті події. Свідомо робився акцент на тому, що Британія є насамперед імперією, її флот стоїть в авангарді боротьби за виживання. Це все створило міфи про Британію, яка врятувала решту світу від катастрофи, про «дух Бліцу» тощо. Романтизація британської ізоляції та відчуття близької поразки сконструювало в багатьох поколінь британців відчуття «найкращої години».

Міф про «дух Бліцу» активно побутує й нині в британському суспільстві. Під час терактів 7 липня 2005 року в Лондоні було проведено багато паралелей із часами Бліцу на шпальтах газет, а прем'єр-міністр Тоні Блер застосовував риторику Черчилля в промовах.

V

ГІТЛЕР ПОВЕРТАЄ НА СХІД

1. СТРАТЕГІЧНА СИТУАЦІЯ НІМЕЧЧИНИ НАПРИКІНЦІ 1940 РОКУ

Під кінець 1940 року політична карта Європи була докорінно трансформована. Від протинімецької коаліції лишилася тільки Британія. Франція якщо й не повністю перейшла до німецького табору, то ставилася до колишнього союзника вороже. Італія відкрито й збройно підтримала Німеччину, що захопила або прихилила на свій бік більшість малих держав Європи. На місці союзниці в Першій світовій війні, Росії, був СРСР, що за згодою Німеччини поглинув цілком або частково території низки менших європейських держав і фактично перекреслив британську стратегію блокади Німеччини. Навпаки, цього разу саме Британія виявилася заблокована німецькими підводними човнами. Італійська армія і флот загрожували британським володінням у Середземномор'ї.

Битва за Британію показала, що уряд країни, маючи той самий вибір, що й французький уряд, — шукати миру з Німеччиною чи продовжити війну — обрав інший варіант, ніж французи. Уряд Черчилля дав зрозуміти, що не піде на мир на німецьких умовах, а примусити Британію до миру в Гітлера не було можливості.

Оскільки можливість миру виявилася виключеною, перед Гітлером залишалися два стратегічні варіанти. Можна було методично готуватися до нової спроби перемогти Британію

в прямому двобої, розбудовуючи авіацію та флот, паралельно ведучи наступ на заморські території Британської імперії в співпраці з італійцями та, можливо, японцями. Спершу Гітлер схилився саме до цього варіанта. Ще в середині червня 1940 року, коли французький уряд попросив про перемир'я, Гітлер вирішив демобілізувати 35 дивізій вермахту, щоб вивільнити робочу силу для військової економіки, необхідну для такої довготривалої стратегії (мобілізація до армії значно скоротила кількість робочих рук у промисловості порівняно з піком у 25,4 мільйона 1930 року). Але 31 липня 1940 року він заявив Браухічу й Гальдеру, що хоче довести кількість дивізій до 180, у тому числі подвоїти кількість танкових дивізій до 20-ти. 120 дивізій на весну 1941 року мали стояти на східному кордоні Райху. А за два дні до того генерал Йодль, начальник оперативного відділу ОКВ, поставив перед своїми підлеглими завдання розробити план кампанії проти СРСР.

Це був інший стратегічний варіант, відкритий перед Гітлером. Виступаючи перед новими фельдмаршалами 14 серпня 1940 року, він заявив: «Напевне, існують дві причини, через які Британія не йде на мир. По-перше, вона сподівається на допомогу з США; але Сполучені Штати не зможуть розпочати масове постачання озброєння до 1941 року. По-друге, вона розраховує зіптовхнути Німеччину й Росію. Але Німеччина набагато сильніша мілітарно від Росії». Розгром СРСР, таким чином, позбавив би Британію цієї надії. Що результатом війни з СРСР буде саме знищення більшовицької диктатури, Гітлер не сумнівався. В ейфорії після капітуляції Франції, він заявив, що «кампанія проти Росії буде дитячою забавкою».

Недавня війна проти Фінляндії показала, що Червона Армія має дуже серйозні проблеми як на командному рівні, так і на низовому. Погляд на неї зблизька, який німецькі військовики отримали під час спільного знищення Польщі, додавав аргументів тим, хто вважав, що бойова вартість РСЧА не надто висока. Німецький військовий аташе в Москві повідомляв, що армія, хай і здатна виставити 200 дивізій на час війни, дезорганізована чистками настільки, що зможе повернути колишню силу лише за 20 років.

Якщо пряма атака на Британію вимагала довгої та дуже витратної розбудови як *Luftwaffe*, так і *Kriegsmarine*, то сухо-

путні збройні сили вже існували і вже були випробувані трьома переможними кампаніями. Їх можна було використати проти СРСР в найкоротший час. Гітлер усвідомлював, що головна надія британського уряду полягала в перетягненні на свій бік США. Симпатії американського суспільства почали потроху переходити на бік Британії, підживлювані новинами про стійкість мирних британських жителів під німецькими бомбами. Прослідковувалася видима тенденція посилення позицій тих політиків, які вважали, що треба надати військову допомогу Британії, бо інакше Німеччина загрожуватиме вже американським інтересам у світі. Час, таким чином, був не на боці Гітлера.

Згідно з Гітлером, СРСР був «далекосхідним мечем Британії та Сполучених Штатів, направленим на Японію». Тому швидка перемога над СРСР мала б вивільнити Японію від страху за власну сферу впливу в Маньчжурії та Китаї. Японія тоді могла б розпочати власну експансію в бік Південно-Східної Азії. Це б прив'язало увагу США до Тихого океану та перешкодило б їхньому втягуванню до європейських справ.

Нарешті, війна з більшовицькою диктатурою була саме тією війною, якої Гітлер прагнув усю свою політичну кар'єру. Ще півтора десятиліття тому в «*Mein Kampf*» він писав про необхідність знищити СРСР як уособлення влади євреїв (яку він також, не бачачи жодної суперечності, вбачав у міжнародній фінансовій системі, зосередженій у Нью-Йорку й Лондоні), а ще про те, що саме в безмежних українських степах має лежати «життєвий простір», *Lebensraum*, для німецької («арійської») раси. Гітлер сподівався, що в цій війні «англо-саксонська» Британія буде союзницею Німеччини (цікаво, як у цьому моменті його світогляд, викривлений «расовою теорією», збігся з «класовою» параноєю лідерів більшовицької диктатури про союз усього «світового імперіалізму» проти «молодої Республіки Рад»).

Перемога над СРСР зробила б німців господарями Європи, забезпечила б базу для расово чистої «арійської» імперії, яка була б через деякий час у змозі кинути виклик іншому бастиону «світового єврейства», США, і розпочати з ними боротьбу за панування над світом.

Гітлер 27 серпня 1940 року дав розпорядження знайти місце в Східній Пруссії для нової штаб-квартири, з якої він міг би

керувати кампанією на сході проти СРСР. 6 вересня 1940 року він схвалив передислокацію *Heeresgruppe B* фельдмаршала фон Бока на схід. За три тижні Гітлер оголосив, що операція «*Seelöve*» відкладається на невизначений термін (десантна операція проти Британії була повністю скасована 12 жовтня 1940 року). Але остаточного вибору на користь чи то периферійної війни проти Британської імперії, чи то удару по СРСР як її єдиному теоретично можливому континентальному союзнику Гітлер ще не робив.

Якщо армія з ентузіазмом заходилася планувати нову сухопутну кампанію, то німецький флот, окрилений несподіваним успіхом (при всіх втратах) скандинавської кампанії, впав у власну версію переможної ейфорії та став планувати зовсім іншу війну. З-під пера німецьких адміралів у червні та липні 1940 року виходили один за одним меморандуми, що ставили цілями війни перехід британської колоніальної імперії до Німеччини (із крихтами, переданими Італії та Іспанії), повний і постійний німецький контроль над Атлантичним узбережжям Франції та Нижніх Земель (не кажучи вже про Скандинавію), морські бази в Атлантиці та в Індійському океані — і потужний флот, що переважав би *Royal Navy* та міг упоратися з американським.

Коли на нараді вищих військовиків 31 липня 1940 року Гітлер заявив про те, що наступним кроком у війні має стати кампанія на сході, керівництво *Kriegsmarine* поставилося до цього критично, але не стало заперечувати. Але досить швидко хід подій почав повертати в бік адміральських сподівань.

27 вересня 1940 року було підписано Троїстий пакт між Німеччиною, Італією та Японією, що зобов'язував кожні дві сторони пакту прийти на допомогу третій, яка опиниться під ударом агресора. Німецькі дипломати активно розпочали тиск на уряди Румунії, Угорщини та Словаччини. Усе це мало на меті створити умови для східної кампанії, але 13 вересня 1940 року італійська армія в Лівії після двох місяців зволікань розпочала наступ на Єгипет, де розміщувався британський гарнізон, який охороняв Суецький канал. Ще до того, у серпні 1940 року, війська герцога Аостського в Італійській Східній Африці атакували сусідні британські колонії. Тому 4 жовтня 1940 року Гітлер зустрівся з Муссоліні на альпійському пере-

*Гітлер зустрічається з Петеном.
Жовтень 1940 року*

валі Бреннер, на кордоні між Італією і Великою Німеччиною. З його точки зору, метою цієї зустрічі було зондування італійської позиції щодо створення спільного антибританського союзу з Францією та Іспанією. Це дозволило б суттєво полегшити реалізацію периферійної Середземноморської стратегії. Для Гітлера ця стратегія не була альтернативою війні з СРСР, але створенням передумов для неї.

Гітлер висловив припущення, що іспанського диктатора Франко (який 13 червня 1940 року проголосив Іспанію «країною поза війною», вживши достоту той вираз, що й Муссоліні щодо Італії у вересні 1939 року) можна буде залучити до такого союзу (це дало б можливість німецькій армії захопити британську військово-морську базу в Гібралтарі, що перекривала вихід із Середземного моря в Атлантичний океан), якщо запропонувати йому частину французьких володінь у Північній Африці. Французам можна було б запропонувати компенсацію у вигляді частини британських колоній у Західній Африці. Муссоліні виявив ентузіазм щодо ідеї, але нагадав, що Італія також має територіальні претензії до Франції: Корсику, Савою та Ніццу, Туніс.

Повернувшись із зустрічі з Муссоліні, Гітлер дав наказ Ріббентропу організувати зустрічі з Франко і з маршалом

Петеном. Разом з Ріббентропом він склав листа до Молотова, запрошуючи його до Берліна, щоб обговорити з представником влади СРСР можливість поділу володінь Британії в разі її поразки. Німецький диктатор поки що вирішив тримати всі опції відкритими.

20 жовтня 1940 року Гітлер сів у свій спецбронепотяг *Führersonderzug Amerika*. На шляху до зустрічі з Франко 22 жовтня 1940 року Гітлер зупинився на станції Монтуарсьюр-ле-Луар для коротких перемов із заступником Петена, П'єром Лавалем. Той намагався отримати якісь гарантії щодо стану «режиму Віші». Гітлер не став давати жодних запевнень. Наступного дня відбулася зустріч німецького та іспанського диктаторів в Анде, на франко-іспанському кордоні. Гітлер висловився, що він би «з більшою охотою дозволив вирвати собі три або чотири зуби, ніж починати все спочатку». Союз із Франко був потрібен Гітлеру, щоб, по-перше, позбавити британців Гібралтару, по-друге, не допустити появи британських чи американських військових баз на островах в Атлантичному океані, що належали Іспанії. Але фюрер не був готовий платити ту ціну, яку зажадав за свою допомогу його іспанський колега: не лише Оран і Марокко, але й величезні постачання зброї та продовольства — Франко аргументував це тим, що його країна ще не відійшла від краю прірви, на який її поставили три роки громадянської війни, і не зможе себе прогодувати в умовах британської військової блокади. Але зброя була потрібна самій Німеччині, та й зайвих харчів, щоб годувати ще й Іспанію, не було — врожай 1940 року виявився малим. Віддавати іспанцям французькі колонії з протекторатами означало б підштовхнути Францію до де Голля й спричинити конфлікт із урядом Петена. Єдине, що Гітлер міг запропонувати Франко, — Гібралтар, але диктатор не вважав, що лише через цю скелю, хоч яку бажану, варто ризикувати війною з Британією (як у жовтні 1940 року було ясно, зовсім не гарантовано переможну).

Та й атака на Гібралтар не була б таким простим завданням. Німецький план «*Felix*» передбачав участь 65 тисяч німецьких солдатів і 11 тисяч коней, 35 полків середньої та важкої артилерії, зенітної артилерії та авіації. Для цієї армії треба було 140 тонн їжі на день, 13 тисяч тонн амуніції та 9 тисяч тонн

палива. Усе це треба було транспортувати за півтори тисячі кілометрів від іспано-французького кордону, перевантажувати на кордоні з вагонів для французької колії у вагони для іспанської — і в умовах, коли неможливо ці приготування зберегти в тасмниці. Можливий виграш не був вартий цього клопоту¹.

На зворотному шляху 24 жовтня 1940 року Гітлер зустрівся в Монтуарі з Петеном. Голова Франції справив гарне враження на фюрера. Та коли маршал попрохав гарантувати цілісність французької колоніальної імперії, Гітлер дав йому відкоша словами, що коли вже Франція розпочала війну проти Німеччини, то має за це заплатити. Угода, якої дійшли обидва політики, була досить розпливчата, Петен не дав обіцянки розпочати війну проти Британії.

Результатом стало посилення Гітлерового скептицизму щодо «периферійної стратегії» поборювання Британії. Остаточне рішення відкладалося до візиту Молотова в Берлін, який було призначено на середину листопада 1940 року.

2. НАРОСТАННЯ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ МІЖ ДВОМА ТОТАЛІТАРНИМИ РЕЖИМАМИ

РАДЯНСЬКИЙ ЕКСПАНСІОНІЗМ У БІК БАЛКАН НАПРИКІНЦІ 1940 – НА ПОЧАТКУ 1941 РОКУ

У промові на засіданні Верховної Ради СРСР 1 серпня 1940 року народний комісар закордонних справ Молотов казав: «Ми можемо лише підтвердити, що, на нашу думку, в основі добросусідських та дружніх радянсько-німецьких стосунків, що склалися, лежать не випадкові міркування кон'юнктурного характеру, а корінні державні інтереси як СРСР, так і Німеччини».

Молотов підкреслив результати радянської агресії проти сусідніх країн (при цьому наголошуючи, що всього цього

---

¹ Британське командування, слухно вважаючи, що Гібралтар може стати ціллю німецької атаки, ухвалило рішення евакуювати 16 тисяч цивільних жителів «Скелі» до Британії.

СРСР добився «мирним шляхом») протягом попереднього року, від початку європейської війни: «Радянський Союз зріс за останній рік більш як на 23 мільйони населення». При цьому Молотов відзначив, що в СРСР з'явилися порти, які не замерзають, «у яких ми маємо таку велику потребу». Цей момент укупі з висловленими сподіваннями на подальше покращення відносин з Болгарією та Югославією та погрозами на адресу урядів Фінляндії й Туреччини за начебто ворожу діяльність щодо СРСР був витлумачений як індикація дальшого напрямку радянської експансії.

У Німеччині дії СРСР в Румунії було потрактовано як загрозу румунським нафтовим родовищам у Плоешті, що стали життєво необхідними для Німеччини в умовах британської морської блокади. Анексія країн Балтії, що відбулася практично одночасно з анексією Бессарабії та Північної Буковини, була розцінена як така, що загрожує східним кордонам Райху.

Німеччина була стривожена, коли в цей же час британський уряд призначив до Москви нового посла, Стаффорд Кріпса, відомого діяча лівого табору британської політики. 1 липня 1940 року Сталін прийняв його. У відповідь на заяву Кріпса, що Британія бореться за повернення рівноваги сил у європейську політику, Сталін сказав, що СРСР не влаштувала рівновага сил, яка склалася перед 1939 роком. Він зауважив, що передчасно говорити про німецьке домінування в Європі, бо це вимагало б домінування на морі, чого не спостерігається. Сталін заперечив, що Німеччина мріє про владу над світом — Сталін такого не зауважив у всіх своїх зустрічах із представниками німецького уряду. Москва дипломатичними каналами передала до Берліна запис цієї зустрічі, тим даючи знати, що зацікавлена в продовженні співпраці з гітлерівським режимом.

У січні 1940 року було підписано радянсько-болгарську угоду про торгівлю та мореплавання. У вересні 1940 року СРСР разом з Німеччиною та Італією підтримав Болгарію в переговорах із Румунією. У листопаді того ж року уряд СРСР запропонував урядові Болгарії укласти угоду про дружбу та взаємну допомогу. Знаючи, чим закінчилося підписання з СРСР угод про взаємну допомогу з країнами Балтії за рік перед тим, болгари відмовилися. Тиск СРСР підштовхнув їх

ближче до Німеччини, що все з більшою тривогою спостерігала за активністю свого партнера на Балканах. Коли в січні 1941 року почалося пересування німецьких військових частин до Болгарії, уряд СРСР прилюдно заявив, що це «відбулося та відбувається без відома та згоди СРСР». 1 березня 1941 року Болгарія приєдналася до Троїстого пакту. Коли вона того ж місяця офіційно повідомила СРСР про свій дозвіл на перебування німецьких військ на її території «з метою збереження миру на Балканах», відповідь була: «Радянський уряд не може розділити думки болгарського уряду про правильність позиції останнього в даному питанні, оскільки ця позиція, незалежно від бажання болгарського уряду, веде не до зміцнення миру, а до розширення сфери війни та втягування в неї Болгарії. Радянський уряд, вірний своїй політиці миру, не може в зв'язку з цим надати жодної підтримки болгарському уряду у проведенні його зовнішньої політики».

Схожу заяву уряд СРСР видав стосовно Румунії в жовтні 1940 року. У заяві спростовувалися повідомлення «закордонної преси» про те, що «Кремль було інформовано про мету та розміри військ, посланих до Румунії» Німеччиною: розміщення німецької «військової місії» в Румунії Сталін сприйняв із занепокоєнням. Він був незадоволений тим, що Віденський арбітраж щодо кордонів Румунії відбувся без участі СРСР і Румунія тепер остаточно перейшла у сферу впливу Німеччини.

У кінці жовтня 1940 року на конференції Міжнародної Дунайської комісії СРСР був уперше присутній, отримавши після анексії Бессарабії шматочок берега Дунаю. Радянський представник спершу зробив візит до короля Болгарії Бориса, відвідавши з ним кордон із Румунією. На конференції в румунському Галаці він протестував проти участі Італії в роботі організації, вимагав права на швартування для радянських кораблів і суден у дельті Дунаю, та спільний нагляд над нею Румунії та СРСР. Позиція СРСР була розцінена як ще один індикатор планів експансії в напрямку Балкан.

Інтереси СРСР і Німеччини зіткнулися й у Фінляндії. СРСР наполягав на доступі до копалень у Петсамо. Але фінський молібден, нікель, кобальт та мідь були важливими позиціями експорту до Німеччини, яка потребувала цієї сировини для своєї військової промисловості. Якщо під час війни Фінляндії

Радянський народний комісар закордонних справ Молотов оглядає нацистську почесну варту в супроводі Ріббентропа й фельдмаршала Кайтеля. Берлін, листопад 1940 року

з СРСР Німеччина блокувала постачання зброї фінам, то тепер Гітлер погодився, щоб Фінляндія почала отримувати німецьку зброю у відповідь на дозвіл (з вересня 1940 року) німецького транзиту через фінську територію до північної Норвегії. З кінця 1940 року почалися військові контакти між представниками обох армій, а з кінця квітня 1941 року у Фінляндію почали прибувати німецькі війська.

На початку європейської війни Туреччина прихильно ставилася до Франції та Британії, уклавши з ними тристоронню угоду, але після поразки Франції мусила шукати порозуміння з німцями. У липні 1940 року турки уклали торговельну угоду з Німеччиною, що забезпечила постачання продовольства та стратегічно важливої хромової руди з Туреччини до Райху. Але СРСР успадкував від політики Російської імперії щодо Туреччини увагу до чорноморських проток. 25 березня 1941 року йому довелося офіційно заявити турецькому уряду, що чулки про те, ніби СРСР готується напасти на Туреччину, «аніскільки не відповідають позиції СРСР» і що СРСР дотримуватиметься укладеної з Туреччиною угоди про ненапад.

Того самого дня прем'єр-міністр Югославії підписав у Відні протокол про приєднання його країни до Троїстого пакту, але вже через два дні його уряд був скинутий під час про-британського військового перевороту. СРСР встановив дипломатичні відносини з Югославією лише в червні 1940 року і вирішив скористатися приходом до влади нового уряду для підсилення своїх позицій у цій балканській країні. Новий уряд, як передавав радянський посол у Белграді до Москви 30 квітня 1940 року, хотів установити повне військово й політичне співробітництво з СРСР. 5 квітня 1941 року було підписано угоду про дружбу та ненапад між СРСР і Югославією, але вже наступного дня почалась агресія Німеччини, Італії та Угорщини проти Югославії, що призвела до розвалу країни. Зустрічаючись із своїм послом в СРСР Шуленбургом, Гітлер 28 квітня 1941 року висловив велике незадоволення діями СРСР під час югославської кризи.

ЕКОНОМІЧНА ТА ВІЙСЬКОВА СПІВПРАЦЯ МІЖ НІМЕЧЧИНОЮ І СРСР

Між урядами Німеччини і СРСР було укладено конвенцію про порядок урегулювання прикордонних конфліктів та інцидентів, угоду про прикордонні правові відносини та угоду про радянсько-німецький кордон у зв'язку з анексією СРСР країн Балтії. З німецької точки зору особливо важливі були торговельні угоди з СРСР. У вересні 1939 року німецький аналіз економічної ситуації показав, що для продовження війни Німеччині необхідно забезпечити постачання з СРСР зерна, марганцевої руди, нафти та фосфатів. Наступного місяця німці попросили радянський уряд подвоїти узгоджені постачання зерна з одного до двох мільйонів тон. 11 лютого 1940 року було підписано угоду про постачання радянської сировини на суму 600—700 мільйонів райхсмарок. У відповідь німці мали поставити новітнє озброєння, штучну сировину (якої ледве вистачало для потреб вермахту) і ключові технології, такі як виробництво високооктанового авіаційного палива. За новою угодою, укладеною 10 січня 1941 року, СРСР зобов'язався продати Німеччині 2,5 мільйона тонн

зерна та деревини на 2 мільйони райхсмарок. Урожай 1940 року в Німеччині був бідним — британська блокада перекрила постачання необхідних сільському господарству мінеральних добрив. Німецьке керівництво почало усвідомлювати, наскільки харчове становище Німеччини опинилося в залежності від постачання з СРСР. Позбутися такої залежності можна було б, якби вдалося підкорити ці величезні території на сході.

Збіжжя та сировина, що йшли потоком із СРСР до Німеччини, надзвичайно допомагали Гітлерові у його війні проти Британії. Через СРСР шла стратегічна сировина, закуплена у Південно-Східній Азії в обхід британської блокади (наприклад, 2000 тонн сирової гуми, дефіцит якої болуче відчувався у військовій промисловості). Через СРСР Німеччина могла торгувати з Іраном та Афганістаном. Від серпня 1939 року СРСР продав у Райх 26 тисяч тонн хрому, 140 тисяч тонн марганцю, два мільйони тонн нафти, в тому числі в першій половині 1941 року 632 тисячі тонн зерна, 232 тисячі тонн нафти, 23,5 тисячі тонн бавовни, 50 тисяч тонн марганцю, 67 тисяч тонн фосфатів і майже тонну платини. У відповідь німці постачали промислові товари, в тому числі зброю та військовий реманент. Серед зразків озброєння, що прийшли з Німеччини до СРСР, був новий крейсер «*Lützow*», щоправда, недобудований.

Співпраця між двома режимами відбувалась і в інших аспектах. Одразу ж після серпня 1939 року припинилися взаємні нападки в німецьких і радянських мас-медіа. З радянських кінотеатрів зник фільм «*Александр Невский*», а його режисер почав ставити в *Большом Театре* оперу Вагнера «*Die Walküre*». Активно співпрацювали секретні поліції двох диктатур. НКВС передав до гестапо десятки німецьких комуністів, що свого часу втекли до СРСР від нацистів. Про критичність радянської допомоги для німецького десанту на Нарвік уже йшлося. Улітку 1940 року радянський криголам «*Ленин*» провів Північним морським шляхом з Атлантичного океану до Тихого німецький допоміжний крейсер «*Komet*», який з осені 1940 року почав полювання за британськими суднами на тихоокеанських просторах.

На 60-річчя Сталіна в грудні 1939 року Ріббентроп надіслав вітальну телеграму. Радянський диктатор відповів, що «дружба

між народами Радянського Союзу і Німеччини, зміцнена кров'ю, має всі підстави бути сильною та тривалою».

13 жовтня 1940 року прийшов інший лист від Ріббентропа. Виконуючи вже згадане доручення Гітлера, він писав: «На думку фюрера... виглядає, що історична місія чотирьох держав — Радянського Союзу, Італії, Японії та Німеччини — це ухвалити довгострокову політику та спрямувати розвиток своїх народів у правильне річище, щоб розмежувати їхні інтереси у світовому масштабі». Через 9 днів Сталін відповів, що згоден із тим, що стосунки між Німеччиною і СРСР треба поставити на довготривалу основу, домовившись про розподіл сфер впливу.

ВІЗИТ МОЛОТОВА ДО БЕРЛІНА В ЛИСТОПАДІ 1940 РОКУ

9 листопада 1940 року Сталін дав вказівки Молотову перед його візитом до Берліна. Нарком закордонних справ мав з'ясувати наміри німецького керівництва щодо СРСР. Сталін був готовий до продовження партнерства з Гітлером, але за це розраховував на нові поступки з німецького боку, найважливішою з яких було б визнання того, що Болгарія перебуває в радянській сфері впливу.

12 листопада 1940 року Молотов у Берліні зустрівся з Гітлером. Перемови не пішли надто вдало, бо Молотов не наважувався відійти від програми, накресленої його начальником, а вона, зі свого боку, не влаштувала німців. Якщо Молотов намагався говорити про конкретні поступки з боку Німеччини та про німецькі плани щодо СРСР і напрямів експансії, які він планував, то Гітлер і Ріббентроп хотіли домогтися згоди радянського керівництва долучитися як молодший партнер до поділу британської колоніальної спадщини, причому так, щоб спрямувати радянську експансію в бік Індії. На німецькі запевнення, що британський опір їхній військовій машині ось-ось буде зламано, Молотов без надмірної делікатності зауважив, що саме зараз вони розмовляють у підземному бомбосховищі, тоді як на Берлін скидають бомби британські бомбардувальники, — прозоро натякнувши на те, що Німеччина встряла

в довгу війну без певної надії на швидку перемогу¹. Ріббентроп відповів: «Вирішальним питанням є, чи Радянський Союз готовий і чи в змозі співпрацювати з нами у великій ліквідації Британської імперії. Щодо всіх інших питань ми легко порозуміємось, якщо досягнемо успіху в розширенні наших стосунків та у визначенні сфер впливу. Де саме розташовані сфери впливу, вже не раз говорилося».

Молотов, зі свого боку, наполягав на точному виконанні умов пакту, особливо секретного протоколу до нього: згідно з ним, Фінляндія перебувала в радянській сфері інтересів. Він наполягав на тому, що СРСР має гарантувати кордони Болгарії — за аналогією з ним, як Німеччина гарантувала кордони Румунії. Наступною вимогою був перегляд угоди в Монтре 1936 року про статус чорноморських проток, з тим щоб поліпшити умови виходу СРСР до Середземного моря. Нарешті, Молотов натякнув, що радянський інтерес на Балтиці не обмежується Фінляндією, але включає продовження шведського нейтралітету та можливість контролю проток із Балтики до Північного моря.

Коли Молотов доповів у Політбюро про результати своєї подорожі, Сталін ствердився в упевненості, що Гітлер має намір почати війну проти СРСР. Але він усе ж таки спробував ще раз досягти угоди з німецьким диктатором. 25 листопада 1940 року німецький посол у Москві отримав меморандум, де було перелічено радянські умови, в разі виконання яких СРСР пообіцяв приєднатися до Троїстого пакту. Ці умови передбачали:

- виведення німецьких військ із Фінляндії;
- радянсько-болгарську угоду про взаємну допомогу, зі створенням радянських військових баз на території Болгарії (за зразком угод із країнами Балтії восени 1939 року);
- визнання радянських претензій на розширення в напрямку Перської затоки;
- угоду з Туреччиною, що передбачала б створення радянських військових баз у чорноморських протоках;
- відмову Японії від вугільних та нафтових концесій на Північному Сахаліні.

---

¹ Наступного дня відбувся пам'ятний наліт *Luftwaffe* на Ковентрі, поданий як помста за наліт на Берлін, хоча готувався він задалегідь.

Розмова Молотова з Гітлером. Листопад 1940 року

Перелік показував, що СРСР не лише не зрікся своїх амбіцій у Європі, але й позначав нові напрямки експансії — на Іран і Японію. Гітлер проінструктував Ріббентропа не давати жодної відповіді на ці пропозиції¹. Новий посол СРСР у Німеччині Володимир Деканозов 19 грудня 1940 року зустрівся з німецьким диктатором у Берліні. Фюрер запевнив його, що перемови, які розпочалися візитом Молотова у Берлін, продовжаться через офіційні канали, але відмовився говорити про деталі. Це й не дивно: пристати на радянські умови для Гітлера б означало суттєво утруднити в майбутньому опцію війни проти СРСР, що мала на меті досягти програмних вимог нацистської ідеології. Інформація про те, що СРСР почав широкомасштабну модернізацію своїх збройних сил, додали стурбування, що за кілька років на східному кордоні Райху з'явиться армія, яка буде в змозі вести масштабні мобільні наступальні операції. За день до зустрічі з Деканозовим Гіт-

¹ Вимоги Сталіна роздратували Гітлера настільки, що навіть напередодні власного самогубства в Берліні, захоплюваному армією колишнього союзника, він згадував про них: «Він вимагав, щоб ми дали йому бази на території Данії коло виходів до Північного моря. Він уже заявив був про свій інтерес до них. Він вимагав Константинополь, Румунію, Болгарію та Фінляндію — і це коли ми мали бути переможцями!»

лер видав директиву щодо операції «Барбаросса», яка мала розпочати «остаточну боротьбу з більшовизмом».

3. РІШЕННЯ ПРО ВІЙНУ З СРСР: ПЛАН «БАРБАРОССА», ЙОГО РОЗВИТОК ТА ВАРІАНТИ

ОКВ і *ОКН* розпочали роботу над планом війни проти СРСР ще до директиви Гітлера, де було сказано: «Німецькі збройні сили мають бути готові до того, щоб навіть до того, як закінчено війну з Англією, перемогти Радянську Росію протягом короткої кампанії». В *ОКВ* наприкінці липня 1940 року за цю справу взявся підполковник Бернгард фон Лоссберг, який назвав перший варіант свого *Operationsstudie Ost* (операційної розробки «Схід» — плану кампанії проти СРСР) кодову назву «*Fritz*». 15 вересня 1940 року Лоссберг передав результат своєї роботи генералові Йодлю, начальникові оперативного відділу *ОКВ*.

ОКН працювало над планом східної кампанії незалежно від *ОКВ*, почавши пізніше, в серпні 1940 року. До остаточно-го варіанта плану кампанії доклав зусиль генерал-лейтенант Фрідріх Вільгельм Ернст Паулюс¹, що з вересня 1940 року обіймав посаду заступника начальника Генерального штабу. А генерал-майор Еріх Маркс², тоді начштабу 18-ї армії³, почав — за розпорядженням Гальдера в середині липня

---

¹ Без жодного «фон», хоча так його любила, а подекуди й зараз любить величати російськомовна література — Паулюс залишився в історії як командувач оточеної під Сталінградом у листопаді 1942 року німецької 6-ї армії, який у кінці січня 1943 року був узятий у радянський полон.

² Син відомого німецького історика, він хоробро воював під час Першої світової війни, двічі отримавши Залізний хрест. Після революції 1918 року був у парамілітарних загонах, але в армії Ваймарської республіки обіймав посаду, яку найкраще назвати «прес-секретар». Коли розпочалася операція «Барбаросса», Маркс командував дивізією і вже на четвертий день боїв втратив ліву ногу. А майже точнісінько через три роки після цього в Нормандії він втратив і життя, командуючи армійським корпусом.

³ 18-та армія була розташована на кордоні з СРСР, і початково робота Маркса була пов'язана з плануванням оборони Райху від можливої червоної атаки — але вже за два тижні від планування оборони було перейдено до планування наступу.

1940 року — розробку *Operationsentwurf Ost* (операційного начерку «Схід» — плану *ОКН*), завершивши перший варіант під кодовою назвою «*Otto*» 5 серпня 1940 року. Лоссберг мав можливість ознайомитися з розробкою Маркса та взяти до уваги його результати у своєму варіанті плану.

За основу обох планів було взято оцінку сили Червоної армії, зроблену підполковником Ебергардтом Кінцелем із «відділу іноземних армій — Схід» німецької розвідки. На додачу до СРСР, відділ відповідав за інформацію про армії скандинавських і балканських країн, Китаю, Японії та Америки. Відділ не мав достатньо ресурсів для отримання та вивчення інформації по всіх цих напрямках, тож оцінка Кінцелем сили РСЧА виявилася далекою від реальності. Було занижено кількість радянських дивізій у західних військових округах СРСР та мобілізаційний потенціал можливого супротивника. Така оцінка стала міною уповільненої дії під усім німецьким процесом планування війни з СРСР.

За німецькими оцінками, СРСР міг мобілізувати на час війни 11—12 мільйонів чоловіків у 20 арміях, що склалися б із 150 стрілецьких дивізій, від 32 до 36 кавалерійських дивізій та 36 механізованих бригад. Кількість панцерної техніки та важкої артилерії не була відома. Якість радянської зброї вважалася низькою, але було відомо, що очікується заміна її на нові зразки. Виробництво нових видів озброєння мало наптовхуватися на проблеми, пов'язані з нестачею кваліфікованих робітників. Відзначалася нестача кваліфікованих екіпажів для нової техніки й транспорту. Ішлося про те, що радянський солдат був малоініціативним, але хоробрим, упертим і схильним триматися до останнього навіть під сильним тиском. Німецькі аналітики вважали, що, якщо виключити з підрахунку дивізії на кордоні Фінляндії, на Кавказі, Далекому Сході та Східній Азії, їхня армія зустрінеться приблизно зі 120 радянськими дивізіями. Насправді напередодні початку війни з СРСР останній мав у своїх західних військових округах 170 дивізій. Лише з січня 1939 року по травень 1941 року РСЧА зросла на 111 стрілецьких дивізій, 12 стрілецьких бригад, 50 танкових і моторизованих дивізій.

Припущення Маркса, що «росіяни більше не мають тієї переваги в людях, яку мали під час світової війни», було хибне.

Для ведення війни з СРСР він розрахував потребу в 147 дивізій (110 піхотних і гірських, 24 танкові, 12 моторизованих та одна кавалерійська). Він передбачав атаку двома групами армій, на північ і на південь від широкої смуги поліських боліт, із ще однією групою армій у резерві. Головного удару мала завдати північна група армій із територій Східної Пруссії та німецької окупаційної зони Польщі. Метою цього удару мала бути Москва, захоплення якої має «розвалити єдність російської держави». Другорядний удар передбачався в напрямку Пскова та Ленінграда. Південна група армій мала завдати удар по Україні з метою упередити можливу радянську атаку на Румунію. Після зайняття Києва південна група армій мала діяти в тісному контакті з північною групою та продовжувати наступ або в бік Харкова, або на північний схід на з'єднання з північною групою.

Наступ мав, згідно з планом, проходити в три фази. У перші три тижні передбачався кидок на 400 км із виходом на рубіж Двіни і Дніпра — у цій фазі мали бути розгромлені червоні війська в західних округах СРСР. Швидкі прориви німецьких танкових сил повинні були не дати відступити головним силам червоних. Далі мала бути логістична пауза тривалістю від двох до чотирьох тижнів, з можливим просуванням ще на 150 км на схід. План передбачав прорив радянського рубежу оборони, оточення та знищення сил на цьому рубежі й запобігання їхньому відступу вглиб країни. Під час третьої фази від трьох до шести тижнів довжиною планувалися завершальні удари на Москву, Ленінград і схід України, після чого війну буде виграно, й остання фаза передбачала зачистку окупованих територій від решток опору та вихід на рубіж від Ростова на півдні до Горького на Волзі в центрі та Архангельська на півночі. Неокупована територія СРСР, на думку німців, не давала можливості для підтримки збройного опору — за їхніми даними, 44 % радянської військової промисловості розташовувалось у Москві та Ленінграді, 32 % — в Україні і лише 24 % — на Уралі. Цей перший варіант плану фактично визнавав, що навіть у разі успіху залишається можливість затягування війни, хай і зі зниженою інтенсивністю.

Протягом серпня 1940 року змінилася ситуація в Румунії, тож план «*Fritz*» передбачав використання її території як

плацдарму для атаки на СРСР. На відміну від Маркса, Лоссберг вважав відступ Червоної армії від лінії розмежування з Німеччиною на схід малореальним, оскільки, на його думку, РСЧА намагатиметься захистити Україну, але після прориву німецької армії не зможе організовано відійти. Лоссберг набагато серйозніше поставився до логістичних проблем кампанії, передбачивши можливість використання широкої радянської колії залізниць, та постачання під час наступу флангів військових сил Чорним та Балтійським морями. Лоссберг у своєму плані розраховував на допомогу українського населення проти більшовицької влади й передбачав навіть створення якогось «українського уряду», що допомагав би в окупації завойованої німецькою армією території.

«*Fritz*» і «*Otto*» збігалися майже повністю у своїй першій фазі, проектуючи розгром сил Червоної армії на захід від річок Двіна і Дніпро, удари на Ленінград і Смоленськ. Хіба що у Маркса сили згуртовано у дві групи армій, а в Лоссберга їх було три: «Північ» (із наступом у напрямку Ленінграда), «Центр» і «Південь». У другій і третій фазах плани розбігалися. План Маркса пропонував на південній ділянці фронту удар основними силами групи армій «Південь» на Київ, тоді як Лоссберг спрямовував його на Запоріжжя й Дніпропетровськ. Обидва плани передбачали розгром радянських сил у Східній Україні завдяки взаємодії військ північніше й південніше від польських боліт — фактично, як і сталося в реальності під час оточення під Києвом радянського Південно-Західного фронту. Після цього план Маркса концентрує всі німецькі сили в ударі на Москву, тоді як у Лоссберга присутні допоміжні удари на Ленінград і Донбас, і вже лише після зайняття цих територій німецькі фланги мали повернути на Москву.

Обидва варіанти плану оптимістично оцінювали можливості німецької армії після переможної кампанії на Західному фронті. Але суто географічні розміри нового театру воєнних дій суттєво послаблювали німецький удар порівняно з травнем—червнем 1940 року. Насиченість театру зброєю різко зменшилась: якщо на Заході на один танк припадало 75 км² площі театру воєнних дій, то на сході один танк припадав на 290 км². Для літаків відповідні показники були 5 км² і 246 км². Кількість танкових дивізій було подвоєно порівняно

з весною 1940 року, але за рахунок того, що в дивізії залишився тільки один танковий полк. Щоправда, більшість танків тепер становили *PzKpfw III* і *PzKpfw IV*, і можна відстоювати точку зору, що за бойовими якостями нова танкова дивізія не поступалася старій, у якій переважали *PzKpfw II* і *PzKpfw I*.

Гальдер поставив перед генералом Паулюсом завдання звести два варіанти плану в один, і наприкінці жовтня той подав свій варіант. Він недооцінив стабільність сталінської диктатури та силу, з якою вона тримає у своїх обіймах підвладне населення. Наприкінці листопада та на початку грудня 1940 року Паулюс провів штабні симуляції військових дій за планом, що отримав кодову назву «*Barbarossa*»¹. Результат випробувань, на думку німецьких планувальників, підтвердив правильність фокусування на Москві. Гітлер заявив, що «Москва не дуже важлива», і підкреслив пріоритет розгрому Червоної армії, а не захоплення «географічного пункту». Дальші штабні симуляції були проведені в січні й березні 1941 року, і їхні результати (наприклад, можливість радянського сильного контрудару на північному фланзі в умовах відсутності наступу частини німецьких сил на Ленінград) було враховано в реальному виконанні плану «Барбаросса».

У середині грудня 1940 року було завершено роботу над планами кампанії для *Luftwaffe* та над плануванням логістики для «Барбаросси». Гітлер 18 грудня 1940 року підписав директиву № 21. Її перший варіант написав 12 грудня 1940 року Лоссберг. Директива чітко визначає, що головна мета кампанії — знищення радянських збройних сил. Директива № 21 може вважатися стратегічним оглядом плану, а детально він був викладений в операційному наказі *ОКН Aufmarschanweisung Ost* («Директива про розміщення сил на Сході»), виданому 31 січня 1941 року. Якщо директива № 21 згадує про Москву як мету групи армій «Центр» лише після того, як опір Червоної армії буде зламано, то наказ *ОКН* взагалі не згадує про Москву (тому пізніші закиди німецьких генералів про те, що «Гітлер забрав у них перемогу, відволікши від удару по Москві», звучать не зовсім виправдано).

---

¹ За прізвиськом німецького імператора Фрідріха I, який жив у XII столітті й загинув під час хрестового походу

Згідно з остаточним варіантом плану, основного удару мала завдавати *Heeresgruppe Mitte* (група армій «Центр») фон Бока. Під його командою було дві (з чотирьох) танкових груп, задіяних в операції, — Друга танкова група Гудеріана і Третя танкова група Гота, — 4-та армія фельдмаршала фон Клюге і 9-та армія генерала Штраусса, а також *Luftflotte 2* фельдмаршала Кессельрінга. Завданням було оточити і знищити сили РСЧА, що протистояли їй у Білорусі, і від Смоленська надати допомогу *Heeresgruppe Nord* («Північ») у її наступі на Ленінград. Командувач групи фон Лееб мав у підпорядкуванні Четверту танкову групу Гепнера, 18-ту армію Кюхлера та 16-ту армію Буша, та армію «Норвегія» героя Нарвіка Дітля. З повітря його підтримував *Luftflotte 1* генерала полковника Альфреда Келлера. Захоплення Ленінграда у співпраці з фінською армією, що ставила мету повернути втрачені за результатами Зимової війни території, розглядалося як прелюдія до удару на Москву. Це відображувало пріоритети Гітлера, а не його генералів, які вважали за необхідне сконцентрувати всі зусилля на Москві. *Heeresgruppe Süd* («Південь») під командуванням фон Рунштедта мала у своєму складі Першу танкову групу фон Кляйста, 11-ту армію фон Шоберта, 17-ту армію фон Штюльпнагеля, 6-ту армію фон Райхенау та дві румунські армії — 3-тю армію Петре Думітреску та 4-ту армію Ніколае Чуперке за підтримки *Luftflotte 3* Шперрле. *Heeresgruppe Süd* мала завдання захопити Київ, а потім оточити й знищити залишки радянських сил на сході України, не давши їм відійти на схід. На дальшому етапі операції німецькі армії від Ленінграда й Смоленська мали йти на Москву (її планувалося захопити в серпні 1941 року), а *Heeresgruppe Süd* — на Ростов з метою відкрити шлях на Кавказ.

У грудні 1940 року початок «Барбаросси» було призначено на 15 травня. 30 квітня 1941 року Гітлер переніс цю дату на 22 червня 1941 року. З одного боку, втрутилася кампанія на Балканах, про яку піде мова далі. З іншого, є свідчення, що Гітлер у будь-якому разі планував завоювання Балкан до початку війни з СРСР для забезпечення надійного заплілля. Весна 1941 року виявилася дуже вологою, і для початку наступу треба було почекати, доки висохнуть ґрунтові дороги Східної Європи. Тож перенесення початку операції на місяць

не може бути причиною її невдачі, як про це подекуди говориться.

Так само як і французька розвідка навесні 1940 року, радянська розвідка отримувала неодноразові свідчення про підготовку «Барбаросси» та про те, що німецький наступ має початися найближчим часом. Але перенесення дати початку наступу в очах радянського керівництва робило повідомлення про попередні дати фальшивками. Сталін усвідомлював, що Німеччина нападе на СРСР, але вважав, що спершу вона завершить війну з Британією тим чи іншим чином, чи то перемігши на полі бою, чи то домовившись із «британськими імперіалістами» на ґрунті спільної війни проти «першої у світі держави робітників і селян». Тому в рамках параноїдального світогляду Сталіна численні «дзвіночки» про німецькі приготування до війни ставали провокаціями з боку переважно Британії, що мали на меті зіштовхнути Німеччину і СРСР. «Ведмежу послугу» тут зробили радянській розвідці її агенти у вищих британських колах («кембриджська п'ятірка»), які передали в Москву оцінки британського комітету начальників штабів, котрі сходилися на тому, що Гітлер не почне війну на сході, не розв'язавши питання війни з Британією.

Якщо німці недооцінювали розмір збройних сил СРСР, то радянська розвідка дуже переоцінювала кількість німецьких дивізій — і це вплинуло на радянську оцінку ситуації. Сто двадцять німецьких дивізій на радянсько-німецькій лінії розмежування означають сигнал тривоги, якщо знати, що всього їх у Німеччині 180. Якщо ж вважати, як вважало радянське командування, спираючись на отримані розвідувальні дані, що в німців 260 дивізій із 10 тисячами танків, то можна було повірити німецьким запевненням, що менш ніж половина війська просто перебуває на відпочинку за межами досяжності британської бомбардувальної авіації.

VI

ХІД ВІЙНИ В РІЗНИХ РЕГІОНАХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940 – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1941 РОКУ

1. ПОДІЇ В СЕРЕДЗЕМНОМОР'І ТА НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ

БАЛАНС СИЛ

Незважаючи на дії німецьких підводних човнів в Атлантиці, німецьких рейдерів в Атлантиці та Індійському океані, на морський бій у гирлі Ла-Плати, до середини 1940 року війна, що почалася 1 вересня 1939 року, залишалася європейською. Рамки європейського конфлікту вона почала переростати зі вступом до війни Італії.

Муссоліні часто вихвалявся «вісьмома мільйонами багнетів» італійського війська. Після закінчення Першої світової війни італійські солдати воювали практично безперервно починаючи з 1923 року — у Лівії, Сомалі, Абіссинії (Ефіопії) та Іспанії. 7 квітня 1939 року 22 тисячі італійських солдатів висадилися в столиці Албанії Тирані. Цей найубогіший закуток Європи з 1926 року був фактично італійським протекторатом, але тепер Муссоліні вирішив подарувати королю Савойської династії Вітторіо Еммануеле III ще й корону Албанії, на додачу до імператорської ефіопської корони.

Проблема італійського війська була передусім в кількості сучасної зброї, бо якістю вона була цілком на рівні з тогочасною британською чи французькою. Відносно бідна та малорозвинена промислово країна просто не мала можливості випродувати достатньо танків, літаків і артилерії, щоб оснастити збройні сили на рівні, який очікувався від сучасної армії. Протягом усієї Другої світової війни Італія побудувала 13523 військові літаки. Німеччина збудувала 15596 лише в одному 1942 році.

У Середземномор'ї Муссоліні мав значні сили, що ставили під загрозу найкоротший морський шлях від Британських островів до Індії, Далекого Сходу та Австралії з Новою Зеландією через Суецький канал. Італійський флот налічував п'ять лінкорів, сім важких і 12 легких крейсерів, 60 есмінців і приблизно сотню підводних човнів. Із французьким флотом, виключеним з балансу, британський віце-адмірал Ендрю Браун Каннінгем мав під своєю командою два авіаносці, п'ять лінкорів, два важкі й сім легких крейсерів та 16 есмінців. Італійські сухопутні сили налічували чотири дивізії резерву головного командування, дві дивізії фашистської міліції та дві тубільні дивізії в Лівії під командуванням маршала Італо Бальбо («спадкоємця» Муссоліні) — разом 215 тисяч війська. В Італійській Східній Африці Амедео Умберто Ізабелла Луїджі Філіппо Марія Джузеппе Джованні ді Савоя-Аоста, герцог Аостський, мав у своєму розпорядженні ще 280 тисяч тубільних солдатів під командою італійських офіцерів. Рекрутувавши місцевих італійців, він зміг довести кількість свого війська до 324 тисяч.

Їм протистояли під командуванням генерала Арчибальда Персиваля Вейвелла 36000 осіб у Єгипті, 800 на Кіпрі, 27500 у Палестині (де тільки-но скінчилося придушення чергового повстання арабів проти британської адміністрації та поселенців-євреїв¹), 9000 (три британські батальйони разом із 20-ма ротами зі складу *Sudan Defence Force*) у Судані, 5500 (дві бригади Королівських африканських стрільців — *King's African Rifles*) у Кенії, 2500 (два батальйони) індійських вояків

---

¹ Наприкінці 1930-х років, коли перед британським урядом стояло питання, чи намагатися збройно опиратися німецькій експансії, саме арабське повстання в Палестині було найнагальнішою військовою проблемою.

в Адені та 1475 солдатів у Британському Сомаліленді. Зона відповідальності генерала Вейвелла мала розмір 2700 на 3200 кілометрів.

Муссоліні розпочав воєнні дії проти Британії 11 червня 1940 року авіаційним бомбардуванням Мальти. У липні 1940 року почалися бої на кордоні Ефіопії з Суданом і Кенією. 4 серпня 1940 року 26 італійських піхотних батальйонів за підтримки легких танків, авіації й кавалерії вдерлися до Сомаліленду. Після запеклого опору генерал-майор Альфред Годвін-Остен вирішив евакуювати свої сили з порту Бербера до Адена 19 серпня 1940 року. В Італії захоплення Сомаліленду було подане як велика перемога, гідна пам'яті римських легіонів, але герцог Аостський усвідомлював, що це щастя не протриває довго.

Ознаки того, що списувати Британію з рахунку зарано, було видно на Середземному морі з самого початку. 9 липня 1940 року адмірал Каннінгем завдав поразки в Мессінській протоці італійському флоту адмірала ескадри (віце-адмірала) Ініго Кампйоні — було пошкоджено італійський лінкор «*Giulio*

Екіпаж італійського танка М13-40 в Північноафриканській пустелі

Італійська піхота в Єгунті коло Сіді-Баррані. Листопад 1940 року

Cesare» та важкий крейсер *«Bolzano»*, потоплено один есмінець, тоді як у *Royal Navy* незначні пошкодження отримали легкий крейсер і два есмінці. Через 10 днів австралійський легкий крейсер *«Sidney»* в супроводі п'яти есмінців перестрів неподалік мису Спада (південний захід острова Крит) два італійські крейсери та потопив один з них, *«Bartolomeo Colleoni»*.

ЄГИПЕТ І ГРЕЦІЯ

Муссоліні прагнув якнайшвидше розпочати вторгнення в Єгипет. Але командувач італійських сил у Лівії маршал Родольфо Граціані (що змінив на цій посаді маршала Бальбо, літак якого випадково був збитий італійськими зенітками 28 червня 1940 року) затягував із початком операції. Нарешті, коли Муссоліні поставив йому вимогу розпочати наступ під загрозою розжалування, маршал дав наказ італійській 10-й армії розпочати рух у бік Єгипту. 13 вересня 1940 року п'ять італійських дивізій перейшли кордон, через три дні дійшли до містечка Сіді-Баррані й розмістилися в укріплених таборах, що

розтяглися на 75 км. Дві британські дивізії розташувалися за 100 км на схід від італійців, блокуючи дальше просування.

14 жовтня 1940 року Муссоліні раптом поставив перед своїми найвищими військовими чинами завдання війни проти Греції. На запитання начальника генерального штабу маршала П'єтро Бадольйо про те, чи війна проти Греції узгоджена з Гітлером, *Il Duce* різко відповів: «А нас поінформували про операцію в Норвегії? Нас запитали, перш ніж почати наступ на заході? Діяли так, наче ми не існуємо. Тепер я відплачу тією ж монетою». Італійський міністр закордонних справ Джан Галеаццо Чано, граф Кортеллаццо і Буккарі, запевняв свого тестя (1930 року Чано одружився з дочкою Муссоліні Еддою), що більша частина греків налаштована проіталійськи, що армія воювати не буде, а албанці в Епірі піднімуть повстання, лишень італійські солдати перетнуть кордон. Тому 28 жовтня 1940 року італійський посол в Афінах вручив грецькому диктатору і прем'єр-міністрові генерал-лейтенанту Йоаннісу Метаксасу ультиматум, у якому Італія вимагала, щоб її гарнізони розмістились у ключових пунктах країни. Позитивної відповіді Муссоліні не очікував, і 162 тисячі солдатів під командою генерала Себастьяно Вісконті-Праски перейшли албанський кордон.

Грецькі солдати були не в курсі запевнень Чано, тож оборонялися затято. Головнокомандувач грецької армії генерал-лейтенант Александрос Папагос добре організував оборону своїх 150 тисяч вояків. Через тиждень боїв італійці почали відступ. 21 листопада 1940 року греки захопили важливий транспортний вузол Корче на території Албанії. Надії на повстання албанців у Греції не справдилися, навпаки, албанці в італійській армії масово дезертирували чи переходили на бік греків.

ПОВІТРЯНИЙ УДАР ПО ІТАЛІЙСЬКОМУ ФЛОТУ В ТАРАНТО

Греція звернулася по допомогу до Британії, і генерал Вейвелл направив туди військові літаки та сухопутні війська. Перед Різдвом 1940 року фронт проходив по лінії Валона — Тепелі-

*Британський панцерний автомобіль «Morris CS9» на кордоні
Єгипту з Лівією. Липень 1940 року*

не — Охридське озеро, і британські кораблі бомбардували Валону. Італійці зазнали значних втрат як у людях, так і в техніці. Начальник генерального штаба маршал Бадольйо мусив піти у відставку.

Італійський флот після невдач початку війни вирішив зберегти сили в добре захищеній бухті Таранто. Британський розвідувальний літак повернувся з польоту до Таранто з фотоплівкою, яка показала, що п'ять із шести італійських лінкорів стоять у бухті, а шостий прямує до неї. Там же було зосереджено кілька крейсерів та есмінців. Наявність у порту авіаційних ангарів, складів палива та ремонтних доків додавали спокуси вдарити всіма силами по такій цілі. Адмірал Каннінгем, упевнившись, що італійський флот не наважиться на бій, вирішив сам навідатися до нього в гості.

Його ескадра, серцем якої був авіаносець «*Illustrious*», 11 листопада 1940 року наблизилася на 200 миль до Таранто. Каннінгем ішов на своєму флагмані, лінкорі «*Warspite*». О 9-й вечора вирушили 12 застарілих, але надійних біпланів «*Swordfish*»: шість несли торпеди, чотири літаки — по шість 250-фунтових бомб, ще два літаки — по чотири бомби й освітлювальні ракети. Кожен літак ніс додаткові паливні баки, щоб вистачило на довгий переліт.

О 22:50 літаки наблизилися до Таранто. Італійці не мали радарів і схаменулися пізно. Заревли сирени, ввімкнулися прожектори, запрацювали зенітні гармати й кулемети¹. Два літаки скинули освітлювальні ракети над бухтою, і торпедоносці пішли в атаку крізь загорожу протиповітряних аеростатів. Лейтенант Чарльз Бенталл Лем, що скидав освітлювальні ракети, пізніше згадував: «Я подумав, дивлячись на сильний вогонь зеніток і на те, як літаки йдуть крізь нього, що вцілілих не буде, за винятком нас — глядачів. На зворотному шляху від Таранто я сказав своєму спостерігачеві, що, на мою думку, нам треба буде скласти доповідь про події, бо ніхто інший не повернеться. Але, як виявилось, ми втратили лише двох».

Усі літаки (в тому числі з другої хвилі, що прилетіла через годину), за винятком двох², повернулися на борт авіаносця. Три італійські лінійні кораблі — «*Conte di Cavour*», «*Littorio*» і «*Caio Giulio*» — були пошкоджені торпедами. Перший з них більше не став боєздатним, а «*Littorio*» і «*Caio Giulio*» змогли вийти в море лише через кілька місяців. Було пошкоджено легкий крейсер та два есмінці, знищено авіаційний ангар та два літаки. Одним ударом баланс сил на Середземному морі змінився на користь Британії.

ОПЕРАЦІЯ «КОМПАС»

Британські «Сили Західної пустелі» на чолі з генерал-майором Річардом Наджентом О'Коннором на світанку 9 грудня 1940 року вдарили по італійських таборах. Італійці чотириразово переважали, але підтримка *RAF* та *Royal Navy* допомогла дестабілізувати їхню оборону. За тиждень боїв військо *Il Duce* було повністю викинуто з Єгипту. Переможцям дісталось 38 тисяч полонених та великий запас трофеїв. Наприкінці року О'Коннор із своїми дивізіями стояв коло Бардії, головної італійської бази в Лівії.

¹ Італійські зенітники з берегових батареї витратили 13 489 набоїв, і ще кілька тисяч — корабельні зенітники.

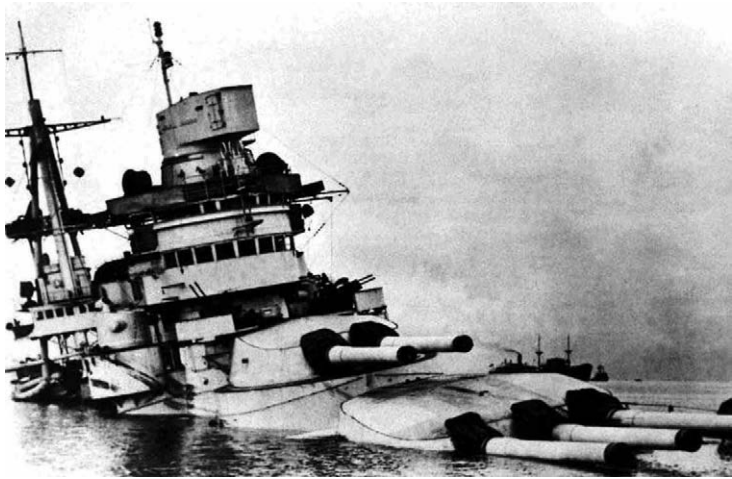
² Двох льотчиків було вбито, двоє — екіпаж першого з торпедоносців, що атакував італійський флот, — потрапили в полон.

Торпедоносець «Fairey Swordfish» над британським авіаносцем «Illustrious»

Після короткого перепочинку британський наступ XIII корпусу (як з нового року стали називатися «Сили Західної пустелі») продовжився. 5 січня 1941 року після інтенсивного морського бомбардування Бардію було взято штурмом. О'Коннор тоді наказав «Пустельним щурам» (7-й танковій дивізії) зробити кидок на захід, щоб перерізати комунікаційні лінії італійців та ізолювати їхній порт Тобрук. 21 січня 1941 року той капітулював. Британські танки зробили ще один кидок через пустелю, щоб вийти в тил італійцям. Коло Беда-Фомм (південніше від Бенгазі) на березі затоки Сідра мишоловка закрилася. 7 лютого 1941 року генерал-лейтенант Аннібале Бергондзолі капітулював із залишками війська. О'Коннелл писав своєму начальникові: «Лисицю зловили у відкритому полі. На мою думку, це можна вважати повною перемогою, бо ніхто з ворогів не втік».

Сили Британської Співдружності під час своєї операції, що отримала кодову назву «Компас», просунулися більш як на тисячу кілометрів, знищили дев'ять ворожих дивізій, узяли в полон 110 тисяч солдатів супротивника, захопили 845 гармат,

*Італійський лінійний корабель «Conte di Cavour»,
потоплений британськими літаками в Таранто в ніч із
11 на 12 листопада 1940 року*

380 танків та велику кількість автомобілів. Усе це — ціною 500 убитих та 1 400 поранених. Для Британії це були життєво необхідні добрі новини.

КІНЕЦЬ ІТАЛІЙСЬКОГО ПАНУВАННЯ В ЕФІОПІЇ

19 січня 1941 року дві індійські дивізії з суданськими підрозділами, під загальним командуванням генерал-лейтенанта Вільяма Платта, почали наступ на Еритрею. Основні італійські сили змогли відступити до Агордата в центральній Еритреї. Платт 31 січня 1941 року вибив італійців звідти, але далі його дивізії до початку березня 1941 року були зупинені перед укріпленим дефіле в Керені.

За півтори тисячі кілометрів південніше 1-ша південноафриканська дивізія та бригади з Родезії, Золотого Берега та Кенії разом із тубільними підрозділами з французьких центральноафриканських колоній, що взяли бік генерала де Голля, 29 січня 1941 року почали наступ на Італійське Сомалі. На чолі цього угруповання стояв генерал-лейтенант Алан Гордон

Каннінгем, молодший брат адмірала Каннінгема. Його 11-та і 12-та африканські дивізії 26 лютого 1941 року ввійшли до столиці колонії Могадішо. Після того як сили Співдружності повернули на північ, до Ефіопії, герцог Аостський наказав евакуювати Сомалі. Дальший наступ Каннінгема просувався стрімко, війська проходили в середньому по 60 км на день. 6 квітня 1941 року взято столицю Ефіопії Аддіс-Абебу. 5 травня 1941 року до міста в'їхав скинутий італійцями за півдесятиліття перед тим імператор Хайле Селассіє, разом із загонами повстанців з заходу країни, оснащених та керованих британськими офіцерами¹.

На півночі генерал Платт 27 березня 1941 року після двох тижнів важких боїв зламав італійську оборону та вийшов до берегів Червоного моря. Упала столиця Еритреї Асмера, а 1 квітня 1941 року після танкової атаки — головний порт Масауа. Група Платта тоді розвернулася на південь, де коло гори Амба-Алагі згуртувалися рештки італійської армії Східної Африки на чолі з герцогом Аостським. Затиснуті з двох боків вояками Платта і Каннінгема (що 20 квітня 1941 року був у Дессе, 400 км на північ від Аддіс-Абеби), італійці почали перемови про капітуляцію 16 травня 1941 року і через два дні здалися.

РОММЕЛЬ ЗНОВУ НА СЦЕНІ

Після таких серйозних поразок Муссоліні нарешті погодився прийняти німецьку допомогу. Німецькі бомбардувальні ескадри було перекинуто з Норвегії до Сицилії, що поставило під загрозу британські морські лінії постачання та унеможливило використання порту Бенгазі XIII корпусом. Гітлер призначив героя французької кампанії генерала Роммеля командувачем корпусу з двох механізованих дивізій, що мав висадитись у Лівії для допомоги італійським військам. Перші

---

¹ Найвідомішим із них був майор Орд Вінгейт, який очолював загін «Гідеон». Цей загін ефіопських добровольців силою в два батальйони розпочав кампанію в середині лютого 1941 року. Вінгейт став відомим ще до війни, коли на чолі організованих ним диверсійних загонів з єврейських переселенців до Палестини відіграв значну роль у придушенні там арабського повстання. Перед тим він кілька років служив у Судані й непогано знав регіон.

німецькі частини почали прибувати до Триполі 14 лютого 1941 року.

Вейвелл мусив виконати наказ із Лондона та відіслав генерала Генрі Мейтланда Вілсона із чотирма дивізіями на допомогу грекам. *Luftwaffe* розпочала регулярні бомбардування Мальти, пошкодила авіаносець «*Illustrious*» настільки серйозно, що той мав ремонтуватися в Америці, та потопила британський крейсер, італійці після цього набралися достатньої впевненості та вирішили перехопити британські дивізії під час їхньої подорожі з Єгипту до Греції. У море вийшли три італійські лінійні кораблі, вісім крейсерів та два десятки есмінців.

Коли адмірал Каннінгем довідався про це від патрульних підводних човнів та розвідувальних літаків, він вивів із Александрії флот у складі трьох лінійних кораблів («*Warspite*», «*Valiant*» і «*Barham*»), авіаносця «*Formidable*», чотирьох крейсерів та 13 есмінців. Два флоти зустрілися на північний захід від острова Крит уранці 28 березня 1941 року. Бій носить назву за мисом Матапан, на південному березі грецького півострова Пелопоннес. Італійський лінкор «*Vittorio Veneto*» відкрив вогонь по британських крейсерах, але опівдні адмі-

Угорські офіцери спостерігають за німецькою дивізією під час її маршу до югославського кордону. Квітень 1941 року

Німецькі гірські есери в Греції. Квітень 1941 року

рал Анджело Якіно, остереігаючись торпедоносців з палуби «*Formidable*», що саме атакували «*Vittorio Veneto*», вирішив повернути назад, до Таранто. Бій перетворився на переслідування італійського флоту британським, що тривало до ночі.

Атаки з повітря пошкодили лінкор «*Vittorio Veneto*» та важкий крейсер «*Pola*», й адмірал Якіно відрядив їм на допомогу загін із двох крейсерів та чотирьох есмінців. О 22:20 британські лінійні кораблі відкрили вогонь практично впритул, з трьох з половиною кілометрів, по цілях, висвітлених прожекторами¹. Італійські важкі крейсери «*Fiume*» і «*Zara*» були знищені. Були потоплені два з чотирьох італійських есмінців та крейсер «*Pola*». Італійський надводний флот практично скінчився як серйозний військовий фактор.

Німецька 5-та легка дивізія генерал-майора Йоганнеса Штрайха 24 березня 1941 року збила британські заслони

¹ На лінкорі «*Valiant*» ними командував молодий принц Філіп Грецький, що скоро по війні став чоловіком нинішньої королеви Сполученого Королівства.

коло Ель-Агейли. Роммель побачив, що британці не чинять сильного опору, і вирішив взяти ініціативу у власні руки. Додавши до 50 танків 5-ї дивізії італійську 132-гу танкову дивізію «Ар'ете» і 27-му моторизовану «Брешія», 3 квітня 1941 року він розпочав наступ у напрямку на Тобрук. Того ж дня британські війська евакуювали Бенгазі та почали стрімко відкочуватися до Єгипту.

6 квітня 1941 року генерал О'Коннор потрапив у полон, натрапивши на німецький патруль. Ця втрата виявилася серйознішою для британців, ніж капітуляція наступного дня частини 2-ї танкової дивізії коло селища Мекілі в Киренаїці. 11 квітня 1941 року британські війська евакуювали Киренаїку повністю, за винятком Тобрука, де закріпилася 9-та австралійська дивізія. Німецька спроба штурму 10 квітня 1941 року була відбита, і Роммель був змушений перейти до довгої облоги.

Генерал Вейвелд двічі — у травні й червні 1941 року — спробував після наполягань Черчилля деблокувати Тобрук, але обидва рази британський наступ було відбито з великими втратами. Британська армія ще не була готова протистояти німцям у двобої. Це ще раз показала кампанія у Греції та Югославії.

БАЛКАНСЬКА КАМПАНІЯ ГІТЛERA

Після державного перевороту в кінці березня 1941 року в Белграді Гітлер дав наказ розтрошити Югославію та розпочати давно плановану кампанію проти Греції. 12-та німецька армія фельдмаршала Ліста і 1-ша танкова група генерала Кляйста протягом 10 днів були перекинуті до кордону Югославії з Болгарією. 2-га армія генерала Вайхса стояла на північному кордоні Югославії з Австрією (на той момент уже з Великою Німеччиною). 1200 німецьких танків та 24 дивізії й 15 дивізій 2-ї італійської армії були готові атакувати 32 югославські та 15 грецьких дивізій.

6 квітня 1941 року німецькі літаки завдали сильного удару по Белграді. Удар 12-ї армії через Скоп'є до албанського кордону за два дні відрубав Югославію від Греції. 10 квітня 1941 року армія Вайхса увійшла в Загреб, де того ж дня була

Генерал Штудент під час інспекції своєї парашутної дивізії

проголошена незалежність Хорватії. У Белграді 17 квітня 1941 року було підписано капітуляцію югославської армії.

Одночасно почався наступ частини 12-ї армії Ліста проти Греції. 9 квітня 1941 року німці увійшли до Салонік. Дальший наступ на Яніну перервав лінію зв'язку головних сил грецької армії з рештою країни. Британські дивізії генерала Вілсона було кинуте назустріч німцям, і вони спробували утримати лінію між горою Олімп і Салоніками. Ця позиція опинилася під загрозою прориву німців з боку Скоп'є, і Вілсон відвів свої війська спершу до Фермопіл, а після того, як 20 квітня 1941 року капітулювали головні сили грецької армії, відійшов на південь країни, до Пелопоннесу. Німецький парашутний десант на Коринфському перешийку 26 квітня 1941 року було відбито. Наступного дня та протягом дальших трьох днів 40 тисяч британських солдатів було переправлено з материкової Греції на острів Крит і в Єгипет. Усю техніку було втрачено.

Протягом квітня 1941 року німці захопили ще дві європейські країни, взяли в полон 340 тисяч солдатів югославської королівської армії, 220 тисяч греків та 20 тисяч британців — ціною 2500 убитих, 6000 поранених та 3000 зниклих безвісти. Гітлер був стурбований усталенням британської присутності на Криті, звідки британські бомбардувальники могли досягти

Німецький парашутний десант у Малеме, Крит. Травень 1941 року

Німецька оперативна карта Криту з позначеними британськими позиціями на острові

нафтових полів у румунському Плоешті. Хоча військові радники й пропонували йому як наступну ціль у Середземномор'ї Мальту, він визначив за пріоритет удар по Криту, залучивши до нього найсучасніший із німецьких видів збройних сил — повітряних десантників.

НІМЕЦЬКИЙ ПОВІТРЯНИЙ ДЕСАНТ НА КРИТ

Гарнізон Криту, *Creforce*, налічував близько 40 тисяч британців, австралійців, новозеландців і греків на чолі з новозеландцем генерал-майором Бернардом Сірілом Фрайбергом, лицарем Хреста Вікторії. У нього майже не було артилерії, важкого озброєння та засобів транспорту. Зручні бухти для висадки підкріплень були лише на північному березі Криту й перебували під постійними німецькими ударами з повітря. Британські винищувачі були змушені перебазуватися з Криту. На користь Фрайберга було те, що німці дуже недооцінили розмір його сил, і те, що британська розвідка знала про план нападу на Крит. Але, як Вейвел писав пізніше, Фрайберґ «не міг передбачити, так само як і будь-хто інший, ані з якою абсолютно переважною силою німецькі повітряні сили поведуть напад, ані того, наскільки детально та вміло було

*Німецькі парашутисти минають тіла британських солдатів.
Малеме, Крит, травень 1941 року*

розроблено їхні плани, ані наскільки великих втрат вони готові зазнати для того, щоб добитися своєї мети».

20 травня 1941 року німецькі бомбардувальники завдали сильного удару по аеродромах у Малеме й Іракліоні, після чого частини німецької 7-ї повітрянодесантної дивізії генерала Штудента почали парашутний та планерний десант у чотирьох пунктах острова, від Малеме на заході о 8:00 до Іракліона в центрі північного узбережжя о 17:30. Німецькі десантники понесли дуже серйозні втрати (настільки, що більше німецьке командування не наважувалося на повітрянодесантні операції такого масштабу¹), лише в Малеме їм вдалося утримати достатньо серйозний плацдарм, і жоден із чотирьох аеродромів не був ними захоплений. *Royal Navy* 21 травня 1941 року перехопив морський конвой німців, що транспортував на Крит частини 5-ї гірської дивізії. Частина десанту була знищена, але британські кораблі зазнали втрат —

---

¹ Втрати були не лише в людях, але й у транспортних літаках, котрих, як виявилось, критично не вистачило під час «Барбаросси».

вдень небо було під контролем *Luftwaffe*. Війська Фрайберга 22 травня 1941 року контратакували німецький периметр у Малеме, але були змушені відійти, і частина аеродрому залишилася в руках німців. Генерал Штудент прийняв рішення одразу пустити підкріплення по повітряному мосту. У Малеме 23 травня 1941 року почали один за одним сідати *Ju 52* з німецькими солдатами, і через п'ять днів 16 тисяч солдатів було евакуйовано з південного узбережжя острова. Відрізані від місця евакуації, сили Співдружності капітулювали 31 травня 1941 року. Британські втрати становили 17325 осіб, у тому числі 11838 полонених і 2011 убитих моряків. *Royal Navy* втратив під німецькими бомбами три легкі крейсери, шість есмінців; а три лінкори, авіаносець, шість легких крейсерів і п'ять есмінців було пошкоджено. Втрати німців

*Евакуація британських солдатів із Криту.
Травень 1941 року*

*Британський панцерний автомобіль «Rolls-Royce»
на базі RAF у Габбанії, Ірак. 1941 рік*

становили майже 6 тисяч, в абсолютній більшості з 7-ї повітрянодесантної дивізії.

БРИТАНСЬКА ОКУПАЦІЯ ІРАКУ, СИРІЇ ТА ЛІВАНУ

Грецьке й критське фіаско практично затулило собою у свідомості одночасний успіх Вейвелла в Іраку. Того ж дня, коли капітулювали залишки британських військ на Криті, індійські війська увійшли в Багдад.

Іракське королівство мало на своїй території дві бази *RAF* — у Габбанії, 80 км на захід від Багдада, була більша і в Шайбі менша, 24 км на південь від південного порту Басра. Емір Абдалла, що був регентом при неповнолітньому королі Файсалі, мав пробританські настрої, але значна частина іракської еліти була настроєна пронімецьки. Колишній прем'єр-міністр Іраку Рашид Алі аль-Гайлані 3 квітня 1941 року за підтримки офіцерів іракської армії здійснив державний переворот. Генерал Вейвелл довів до відома британського уряду, що збройне втручання в іракські справи не є можливим, і радив залагодити проблему дипломатичними засобами. Але Черчилль поставив перед Вейвеллом завдання забезпечити

контроль над Басрою. 2 травня 1941 року Ірак було формально передано до сфери відповідальності Вейвелла.

Згідно з іраксько-британською угодою 1930 року, Британія мала право транзитів своїх військ через територію Іраку. Британський уряд 16 квітня 1941 року повідомив Рашида Алі, що збирається скористатися цим правом. Наступного дня іракський уряд попросив військової допомоги в Німеччині на випадок війни з Британією. У Басрі 19 квітня 1941 року висадилася 10-та дивізія з Індії. Із Багдада до Габбанії було евакуйовано 250 британських жінок і дітей, а ще півтисячі цивільних осіб знайшли сховисько у британському й американському посольствах. На базу в Габбанії прилетіли ще шість винищувачів «*Gladiator*», а на базу в Шайбі — важкі бомбардувальники «*Wellington*».

Іракські сили оточують Габбанію та починають її облогу 29 квітня 1941 року. Коли 2 травня 1941 року британські бомбардувальники наносять удар по іракцях навколо Габбанії, ті починають обстрілювати базу з гармат і з літаків. Наступного дня Черчилль наказує Вейвелу послати війська з Палестини,

Британські солдати в Пальмірі. Липень 1941 року

щоб деблокувати Габбанію. Щоправда, іракські війська самі зняли блокаду бази 6 травня 1941 року після активних ударів авіації оборонців як по позиціях облоги, так і по авіаційних іракських базах. Але британська база все одно залишалася ізольованим форпостом на ворожій території, і 11 травня 1941 року з Палестини вийшла *Hubforce*, створена на базі 1-ї кавалерійської дивізії під командою генерал-майора Джорджа Кларка, що включала «Арабський легіон» з британської підмандатної Трансйорданії на чолі з майором Джоном Бейготом Глаббом.

Hubforce під час свого маршу була атакована з повітря протягом трьох днів починаючи з 14 травня 1941 року німецькими літаками з іракськими емблемами, що літали з новоствореної авіабази в Мосулі — але ця німецька військова допомога прийшла надто пізно. Авангард *Hubforce* прибув до Габбанії 18 травня 1941 року та розпочав підготовку до атаки на Фаллуджу, що боронила Багдад з заходу. Бої за Багдад починаються 28 травня 1941 року, а 30 травня 1941 року Рашид Алі та муфтії Єрусалима аль-Гуссейні тікають до сусіднього Ірану. Наступного дня Багдад капітулював. Британсько-індійські сили втратили 60 осіб убитими, вдесятеро менше, ніж супротивник. Втрати в авіації були більш серйозні: було збито 28 літаків, але в опонента втрати склали близько 60 літаків Королівських іракських повітряних сил, 19 німецьких і три італійські літаки.

Спроба німців влаштувати свою військову авіаційну базу в Мосулі стривожила британське командування, а надто — співпраця з ними французької адміністрації в Сирії. Генерал де Голь пропонував використати солдатів з його «Вільної Франції». Вейвелл не дозволив французам діяти самостійно, але послав разом з ними 4-ту індійську дивізію, що повернулася після перемоги в Еритреї, та 7-му австралійську дивізію, та наказав військам в Іраку, *Hubforce* і 10-й індійській дивізії, розпочати наступ на Сирію.

Командувач французьких військ у Сирії та Лівані, затято ворожий до Британії корпусний генерал Анрі Фернан Дентц, мав у розпорядженні лише 35 тисяч війська. Ні він, ні його солдати здаватися не збирались. Особливо жорстокими були бої між французами — бо як вішести, так і деголівці вважали

іншу сторону зрадниками Франції. Але 21 червня 1941 року впав Дамаск, 3 липня 1941 року — Дейр-ез-Зор і Пальміра, 9 липня — Гомс, і 10 липня 1941 року війська генерала Вілсона стояли на околицях Бейрута. Наступного дня генерал Дентц попросив перемир'я. Ця коротка, але завзята кампанія коштувала життя тисячі французьких солдатів, тоді як втрати британців, деголлівців та індійців убитими та пораненими склали 4500, не рахуючи хворих. Майже шість тисяч солдатів Дентца вирішили перейти на бік де Голля, але це була незначна меншість від його війська. Французи втратили 179 літаків проти 27 збитих літаків RAF.

Генерал Вейвелл не радів лаврам переможця, бо Черчилль, роздратований провалами двох наступів проти Ромеля, звільнив його від обов'язків командувача на театрі воєнних дій та відправив очолювати оборону Індії, де дуже скоро йому судилося надсерйозне випробування.

2. НІМЕЦЬКІ ПІДВОДНІ ЧОВНИ ТА РЕЙДЕРИ ПРОТИ БРИТАНСЬКОГО ТОРГОВЕЛЬНОГО ФЛОТУ

Головна увага британського військового кабінету була зосереджена на Атлантиці. Після капітуляції Франції *Kriegsmarine* отримала можливість базуватися в портах узбережжя Біскайської затоки¹. Тепер німецька *U-boot* могла виходити в Атлантику та повертатися на базу без необхідності наражатися на небезпеку, проходячи Ла-Манш чи оминаючи Британські острови з півночі. Шляхи підходу німецьких підводних човнів до своїх «зон полювання» скоротилися втричі — з 1 500 морських миль до 500.

Поки вся увага *Royal Navy* була прикута до необхідності протистояти можливому німецькому десанту в Англію, його

---

¹ У січні 1941 року Гітлер наказав збудувати укріплені бази для підводних човнів у портах Біскайської затоки — як виявилось досить скоро, їхня здатність витримувати масивні бомбові удари стала у великій пригоді.

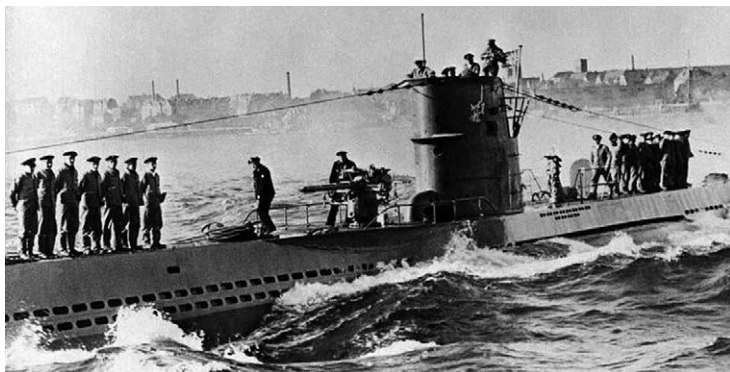
кораблі могли супроводжувати конвої лише на відстань у 200—300 морських миль від берегів Британії. Додатковою незручністю було те, що 1938 року, уряд Чемберлена вирішив передати Ірландії кілька військово-морських баз, які Британія зберегла за собою за угодою 1921 року. Оскільки Ірландія проголосила нейтралітет у війні, британський флот опинився перед питанням неможливості базуватись у портах півдня цієї країни, які він міг використовувати в Першу світову війну. Це ще скоротило дистанції, на яких британські кораблі могли захищати конвої, що йшли до Британії чи від неї.

У травні 1940 року німецькі підводні човни потопили судна сумарним тоннажем 55580 тонн, у жовтні 1940 року цей показник зріс до 352407 тонн, лише вдвічі менше від загального тоннажу потоплених німцями суден від початку війни до розгрому Франції.

У жовтні 1940 року, коли стало ясно, що загроза німецького десанту відійшла принаймні до весни наступного року, *Royal*

Німецькі підводники в південній Атлантиці

Німецький підводний човен у Кільській затоці. Осінь 1939 року

Navу зміг розширити дальність дії своїх ескортів до 400 миль, а у квітні 1941 року — до середини Атлантики, залишивши неприкритими лише десь 300 миль океану. Це дещо зменшило загрозу від підводних човнів, але залишалися загрози від німецької авіації (якраз у травні 1941 року вона досягла максимуму ефективності, потопивши 150 тисяч тонн) та морських мін. Чотиримоторні «*Focke-Wulf 200 Condor*» діяли з баз у Франції. Вони мали максимальну дальність 3450 км та несли більш як півтори тони бомб. Ці літаки ще використовувалися для того, щоб наводити підводні човни на цілі в океанському просторі.

На початку війни адмірал Деніц мав 57 човнів, із яких лише 27 могли працювати у відкритому океані. Адмірал вираховував, що якщо він матиме 300 таких *U-boot*, то зможе задушити Британію, перекривши постачання сировиною, зброєю і їжею. Тоді він мав би можливість тримати в океанських патрулях 140 із них, що топили б сім мільйонів тонн суден на рік, тоді як Британія могла будувати всемеро менше нового тоннажу. У середині 1942 року Деніц отримав 300 підводних човнів. Лише за 1941 рік було побудовано їх дві сотні. Число боєготових *U-boot* злетіло в другій половині року від 65 у липні до 230 у грудні, тоді як втрати з початку війни склали десь лише четверту частину цього числа, але до того часу підвалини розрахунків Деніца радикально змінилися.

З липня 1940 року німецькі підводні човни розширили сферу своїх дій на Східну Атлантику. Вийшовши з Біскай-

ської затоки, вони одразу потрапляли на морське магістральне шосе від мису Доброї Надії до британських портів, яким до Британії йшла нафта з Нігерії та руда кольорових металів з Південної Африки, а далі в Атлантиці під загрозою опинялися потоки зерна з США та м'яса з Аргентини. З квітня 1941 року субмарини почали діяти в Центральній та Західній Атлантиці.

Система конвоїв була винайдена британським Адміралтейством під час попередньої світової війни. Судно, що подорожувало саме, було надзвичайно уразливе для ворога. Більш того, судна, що йшли поодиноці добре відомим шляхом, надавали капітанові підводного човна послідовність цілей — якщо він не влучив по одній, інша надходила незабаром. Але коли транспорти збиралися до купи, та ще й під захистом військових кораблів, то підводний човен (чия швидкість у підводному положенні була не більшою, ніж швидкість транспортника), якому не вдалося атака на конвой, міг дуже довго не знайти нової цілі.

Деніц, який сам був підводником під час Першої світової, ще в часи Версальської республіки експериментував з тактикою, що могла б перешкодити успішні системи конвоїв. Він винайшов систему «вовчих зграй». Човни шикувалися ланцюгом, перекриваючи значні простори океану на важли-

Гітлер відвідує лінкор «Bismarck». 5 травня 1941 року

«Bismarck» у Кільській затоці. 1940 рік

вих морських шляхах. Якщо один з них помічав конвой, то повідомляв інші човни «зграї». Ті прямували на його сигнал і своєю концентрованою атакою по великій кількості цілей могли нейтралізувати захист конвою та завдати йому максимальної шкоди. Користуючись перевагою в швидкості у надводному положенні, підводні човни могли обігнати конвой і чекати на нього, занурившись на глибину перископа.

У 1941 році підводні човни потопили 328 суден сумарним тоннажем півтора мільйона тонн, тоді як Британія змогла побудувати лише мільйон тонн нових транспортів. Від вересня 1940 року до липня 1941 року торговельний флот Британії скоротився з загального тоннажу 18 мільйонів тонн до 15 мільйонів. Хоча Британії вдалося шляхом імпортозаміщення та раціонування зменшити щорічну потребу в імпорті з 55 до 43 мільйонів тонн, втрати від німецької підводної війни суттєво прискорювали наближення мінімально допустимого рівня життя населення країни.

У лютому 1941 року Командування Західних підходів було переведено з Плімута на південному узбережжі Англії до Ліверпуля, куди тепер приходила більшість конвоїв. З квітня 1941 року Адміралтейство отримало операційний контроль

*«Bismarck» гає залп по британських кораблях «Hood»
і «Prince of Wales». Ранок 24 травня 1941 року*

над Береговим командуванням *RAF*. Розташована в Ліверпулі Тактична частина Західних підходів працювала над тактикою протидії ворожим підводним човнам, що ставала все успішнішою. Було визначено, що краще робити гак через Північну Атлантику, де була можливість прикривати конвої есмінцями й літаками з баз на Ньюфаундленді, Гренландії та Ісландії. З часом дедалі частіше роль ескортів переходила від есмінців до корветів — невеликих, із дуже доброю морехідністю кораблів, озброєних гідролокаторами та глибинними бомбами.

Британський розвідувальний центр у Блетчлі-Парку міг читати повідомлення *Luftwaffe*, але військово-морський шифр «Енігми» був набагато складнішим. Навесні 1941 року Тьюрінг винайшов метод, що суттєво спростило дешифруван-

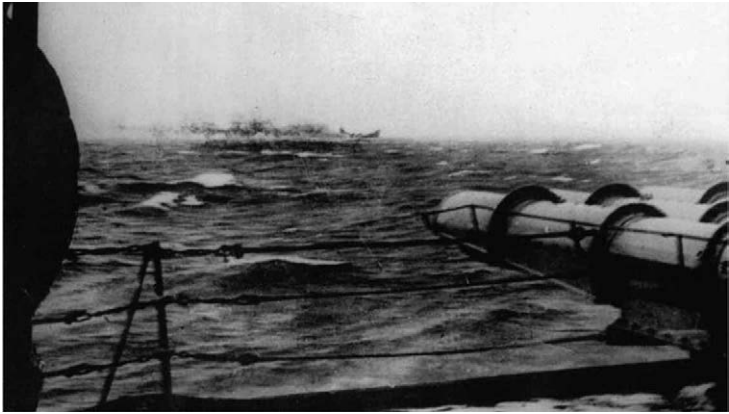
Британські корабельні гармати ведуть вогонь

ня шифру *Kriegsmarine*. Утім найбільшим успіхом стало те, що вдалося захопити новий матеріал з «Енігми».

Британські командос 23 лютого 1941 року під час рейду на Лофотенські острови захопили німецький траулер «*Krebs*», де знайшли запасні ротори до шифрувальної машини. Цей успіх підштовхнув до ідеї почати цілеспрямоване полювання за таким матеріалом. *Royal Navy* почав шукати німецькі траулери, що передавали до центру дані про погоду. 7 травня 1941 року три британські легкі крейсери захопили один траулер, але екіпаж устиг знищити «Енігму»; 25 червня 1941 року було захоплене інше судно, і хоча шифрувальну машину теж було знищено, але британським морякам дісталися цінні матеріали, що пояснювали її роботу. Британські дешифрувальники тепер змогли читати деякі повідомлення ворожих підводних човнів.

Найбільший успіх прийшов 9 травня 1941 року: британські ескорти змусили підводний човен *U-110* капітана Юліуса

*«Bismarck» тоне. Знімок з борту крейсера «Dorsetshire».
27 травня 1941 року*

Лемпе піднятися на поверхню (капітан вважав, що його підводний човен ось-ось потоне, і дав команду залишити борт, але коли зрозумів, що човен ще тримається на воді, поплив назад, щоб знищити секретні матеріали; це йому не вдалося). Абордажна партія з есмінця «*Bulldog*» на чолі з сублейтенантом Девідом Балмом піднялася на човен і зняла з борта як шифрувальну машину, так і книгу з кодами та інші важливі матеріали. У лічені дні після отримання цих матеріалів Блетчлі-Парк зміг читати перемови між командуванням німецьких підводних човнів та екіпажами у відкритому морі.

З кінця 1940 року знов активізувалися німецькі надводні кораблі. У листопаді того року «кишеньковий лінкор» «*Admiral Scheer*» вийшов в Атлантику і перестрів конвой, що йшов із канадського Галіфакса. Сорок два судна йшли в супроводі допоміжного крейсера «*Jervis Bay*» — пасажирського лайнера, реквізованого з початком війни Королівським флотом. Британський корабель не мав жодних шансів. Але його капітан, 49-річний Едвард Стівен Фогарті Фіджен, дав команду конвою розсіятись, поставив димову завісу і 22 хвилини вів нерівний бій проти абсолютно переважного супротивника. Капітан Фіджен загинув разом зі своїм кораблем, але врятував свій конвой. Його героїзм був відзначений Хрестом Вікторії. «*Admiral Scheer*» далі повернув на південь Атланти-

ки й до Індійського океану. До Райху він повернувся у квітні 1941 року, маючи на своєму рахунку 17 потоплених суден.

На початку 1941 року віце-адмірал Гюнтер Лютьєнс вивів ескадру в складі лінійних крейсерів «*Gneisenau*» і «*Scharnhorst*» на коротку експедицію в Північну Атлантику. У лютому 1941 року важкий крейсер «*Hipper*», що мав базою французький Брест, знов успішно вийшов у море, вполювавши трохи здобичі, й повернувся до Норвегії. Німецькі кораблі не затримувалися в Атлантиці, щоб набагато більші сили Королівського флоту не заскочили їх. Та на початку квітня 1941 року британські літаки в кількох атаках пошкодили обидва лінійні крейсери, коли ті стояли в порту.

Цей успіх *RAF* перекреслив план адмірала Редера вивести в море велику ескадру надводних сил, що, крім вищезгаданих кораблів, мала б у своєму складі новітній лінійний корабель «*Bismarck*» і новий важкий крейсер «*Prinz Eugen*». Цей лінкор було закладено разом із його близнюком, лінійним кораблем «*Tirpitz*», 1936 року та спущено на воду 1939-го. Навесні 1941 року корабель став до лав *Kriegsmarine*. 42000-тонний корабель мав швидкість 30 вузлів, ніс вісім 381 мм гармат і був надзвичайно добре захищений потужним панцером. 17000-тонний «*Prinz Eugen*» ніс вісім 203 мм гармат і міг іти зі швидкістю 32 вузли. Силуети обох кораблів були ідентичні, і розрізнити їх на відстані можна було лише коли було видно обидва одночасно.

Редер вирішив не відкладати операцію «*Rheinübung*». На відміну від попередніх планів, у море мав вийти лише «*Bismarck*» у супроводі «*Prinz Eugen*» та за підтримки семи танкерів і допоміжних суден. Лютьєнс із своїм штабом 12 травня 1941 року зійшов на борт лінкора, і через шість днів капітан Ернст Ліндеманн вивів свій корабель із бухти Готенгафен (колишньої Гдини). «*Prinz Eugen*» вийшов із Кіля, приєднався до більшого корабля, й ескадра пішла через протоку Каттегат між Данією і Швецією.

Навздогін ворогові вийшли новий лінкор «*King George V*» — повільніший від «Бісмарка» (28 вузлів) і озброєний 10-ма 356-міліметровими гарматами — та авіаносець «*Victorious*», під загальною командою віце-адмірала Джона Кроніна Тові, командувача Внутрішнього флоту. В Данській протоці між

Гренландією та Ісландією та у проміжку між Ісландією і Шетландськими островами патрулювали британські крейсери, що могли в разі потреби покликати на допомогу найбільший військовий корабель у світі — 42000-тонний лінійний крейсер «Гуд» («*Hood*»), що міг розігнатися до 32-х вузлів, але не був надто опанцерований, — та брата-близнюка лінкора «*King George V*» — «*Prince of Wales*», що тільки-но став до лав *Royal Navy* та ще ніс на борту цивільних корабелів, які закінчували роботу.

Увечері 23 травня 1941 року британські крейсери «*Norfolk*» і «*Suffolk*» помітили німецькі кораблі в Данській протоці та повідомили про це інші кораблі. На світанку наступного дня до німців наблизилися «*Hood*» та «*Prince of Wales*». Британці спершу побачили лінкор і помилково визначили, що перед ними менший із двох ворожих кораблів. О 5:52 британський лінійний крейсер відкрив вогонь зі своїх восьми 381-міліметрових гармат. Відповідь «*Bismarck*» була миттєвою. Через шість хвилин перший його залп накрив ціль. Німецький снаряд пробив панцир, влучив у складу боєприпасів, і «*Hood*» вибухнув, розвалившись надвоє. Із 1420 осіб залоги в живих лишилося троє. «*Prince of Wales*» отримав пошкодження і вийшов з бою. Черчилль, роздратований цією втратою, вважав, що треба віддати капітана лінкора, капітана Джона Катерола Ліча, під трибунал, але адмірал Тові переконував, що той діяв абсолютно правильно в конкретних умовах бою, і мав достатньо мужності, щоб протистояти тиску прем'єр-міністра.

Бій не пройшов даремно для «*Bismarck*» — пошкодження у двобої з британськими кораблями призвели до втрати пального та зниження швидкості. Адмірал Лютьєнс вирішив повернутися до порту Брест. Британське Адміралтейство, оговтавшись від шоку втрати «*Hood*», кинуло всі ресурси на те, щоб за будь-яку ціну знищити «*Bismarck*». Про це Черчилль телеграфував адміралові Тові. Було задіяно навіть *Force H* адмірала Сомервілла з Гібралтару. На полювання за одним лінкором вийшло 19 великих бойових кораблів (лінкорів, авіаносців та крейсерів) і майже стільки ж есмінців.

Літаки з авіаносця «*Victorious*» безрезультатно атакували німецький лінкор. Німецька ескадра загубилася на просторах Атлантики. Лютьєнс наказав крейсерові «*Prinz Eugen*»

*Залога крейсера «Dorsetshire» рятує матросів
з лінкора «Bismarck». 27 травня 1941 року*

діяти самостійно, і тому вдалося повернутися додому. Доля «Бісмарка» виявилася менш щасливою. О 10:30 26 травня 1941 року британський літак помітив пораненого левіафана. Кораблі адмірала Тові примудрилися ще раз втратити контакт із ворогом, але ввечері того ж дня, о 21:00, «Swordfish» із авіаносця «Ark Royal» пошкодив стерно лінкора. О 09:00 27 травня 1941 року «Bismarck» оточили головні британські сили. Розстріл загнаного в пастку ворога з гармат головного

калібру лінкорами «*King George V*» і «*Rodney*», крейсерами «*Dorsetshire*» і «*Norfolk*» тривав майже дві години, доки німецький корабель не пішов на дно після торпедного удару з «*Dorsetshire*». Уціліло лише 109 осіб залоги «*Bismarck*».

3. ПОЧАТОК ВІДПЛАТНИХ БОМБАРДУВАНЬ НІМЕЧЧИНИ БОМБАРДУВАЛЬНИМ КОМАНДУВАННЯМ *RAF*

8 липня 1941 року Черчилль писав: «Є одна річ, яка повалить Гітлера, і це абсолютно спустошлива нищівна атака надважкими бомбардувальниками з цієї країни по батьківщині нацизму». Жодне німецьке місто ще не відчуло на собі і близько того, що відчули міста Британії з літа 1940 по весну 1941 року. Ба більше, протягом цього часу кількість британських льотчиків, збитих над Німеччиною, переважала кількість німців, убитих бомбами з британських бомбардувальників. Прикладом був наліт на Маннгайм у ніч на 17 грудня 1940 року, коли британські літаки практично не влучили по місту.

Хоча в 1930-ті роки Британія серйозно займалася створенням стратегічної бомбардувальної авіації, після капітуляції Франції ворожа територія опинилася на межі досяжності її бомбардувальників початку війни. Бойовими конячками Бомбардувального командування на початку війни були двомоторні «*Handley Page Hampden*» (швидкість 397 км/год, дальність 2 750 км, бомбове навантаження 1800 кг), «*Vickers Wellington*» (378 км/год, 4100 км, 2000 кг) і «*Armstrong Whitworth Whitley*» (370 км/год, 2650 км, 3175 кг). У листопаді 1940 року на озброєння став чотиримоторний «*Handley Page Halifax*» (454 км/год, 3000 км, 900 кг), а 9 січня 1941 року зробив перший політ один з найкращих важких бомбардувальників війни, «*Avro Lancaster*». На бойові місії він почав літати 1942 року, і його характеристики — швидкість 454 км/год, дальність 4073 км, бомбове навантаження 6400 кг — не обіцяли нічого хорошого ворогові.

Перш ніж дістатися до цілей у Німеччині, літакам *RAF* треба було пройти Францію, Бельгію чи Голландію, де німці почали створювати сильний протиповітряний щит із батарей зенітної артилерії та ескадрилей винищувачів, керованих радіолокаційними станціями, — на додачу до зенітних гармат і прожекторів, що захищали німецькі міста. Британські винищувачі могли супроводжувати свої бомбардувальники лише на початковій фазі польоту. Але головною проблемою були труднощі з навігацією.

На початку війни пілоти й штурмани орієнтувалися в польоті за мапами та елементами ландшафту. Уночі затемнені міста не були орієнтирами. Удень було простіше орієнтуватися, але ще простіше могли вийти на бомбардувальники ворожі винищувачі та зенітники, тому переважна більшість бомбових нальотів відбувалася вночі. Повний місяць у ясну ніч міг допомогти штурманам зрозуміти, де вони перебувають, але так само допомагав нічним винищувачам ворога побачити свої цілі. Після того як передні бомбардувальники вирішували, що перебувають над обраною ціллю, і скидали свій бомбовий вантаж, інші екіпажі орієнтувалися на пожежі внизу — але нерідко бомби скидали надто рано. Наприкінці 1940 року тодішній очільник Бомбардувального командування головний маршал авіації Роберт Пірс дав таку оцінку: на відносно невеликих відстанях від Британії лише кожен третій бомбардувальник знаходив ціль, а на більших відстанях — кожен п'ятий. У серпні наступного року дослідження, зроблене на вимогу наукового радника Черчилля, лорда Чарвелла, говорило: «З літаків, що долетіли до цілі, лише один із трьох вийшов на відстань у межах п'яти миль від неї... над портами Франції пропорція була два з трьох; над Німеччиною в цілому... один з чотирьох; над Руром — лише один з 10». У безмісячні ночі лише один із 20 літаків скидав свої бомби не більш як за п'ять миль (вісім кілометрів) від цілі.

Британський Військовий кабінет видав наказ розпочати атаки на міста Німеччини 13 грудня 1940 року, і перші удари згідно з цим наказом відбулися в ніч із 16 на 17 грудня 1940 року. Сто тридцять чотири бомбардувальники вилетіли на Бремен, Дюссельдорф і Маннгайм з прямою метою завдати якомога більшої шкоди центрам міст і сусіднім з ними

районам. Результати виявилися незадовільними для Бомбардувального командування.

15 січня 1941 року цілями стали німецькі заводи синтетичного пального. Протягом наступних шести тижнів відбулися три атаки на заводи в Магдебургу, Бремені, Оппау та Ганновері (погода перешкодила частішим ударам).

Бомбардувальне командування постійно змінювало завдання екіпажам бомбардувальників. Цілями ставали рейдери в атлантичних портах, бази підводних човнів, німецька військова промисловість та моральний дух населення. Часто проблема була не лише знайти заводи в містах, але навіть і самі міста. Втрати бомбардувальників були великі, йшлося про сотні збитих літаків, але без видимих результатів. Тому недоліки військових технологій та логіка війни привели до того, що Бомбардувальне командування вирішило перейти до атак на ціль типу «місто». У наступні роки цей аспект війни досягне жахливого апофеозу.

4. АВАНТЮРА ГЕССА

Увечері 10 травня 1941 року з Аугсбурга в напрямку Британії вилетів «Bf 110», за штурвалом якого сиділа друга особа в Німеччині, Рудольф Вальтер Ріхард Гесс.

Гесс народився 1894 року у Александрії. Під час Першої світової війни він брав участь у боях на Іпрі та під Верденом (за які був нагороджений Залізним хрестом другого ступеня), але після поранення на Румунському фронті став пілотом.

Поразка Німеччини в Першій світовій війні глибоко вплинула на Гесса. Він приєднався до добровольчого корпусу «Фрайкор», а потім почав вивчати економіку та історію в Мюнхенському університеті. Там відбулася зустріч з одним із засновників геополітики, генерал-майором у відставці Карлом Ернстом Гаусгофером, що відстоював ідеї про *Lebensraum* для Німеччини. Досить часто Рудольф гостював у домі науковця, а в університеті став його особистим помічником. Іншими постатями, які вплинули на політичні погляди Гесса, були ка-

пітан Ернст Юліус Гюнтер Рем та журналіст Йоганн Дітріх Екарт. Вони познайомили Гесса з Гітлером. У 1920 році він вступив до *NSDAP*. Наступного року Гесс запросив Гітлера прочитати публічну лекцію в університеті, де виступив у ролі особистого охоронця майбутнього фюрера.

Невдалий «півний путч» 1923 року та спільне ув'язнення зробили Гесса найближчим соратником Гітлера. Після звільнення він стає особистим помічником Гітлера та його заступником. Після здобуття нацистами влади в Німеччині Гесс втомлюється від буденної роботи. Роль його в другій половині 1930-х років зводилася до головного захисника цінностей націонал-соціалізму та творця міфів про Гітлера. Гесс здобув славу як «добрий нацист», людина, яка не мала персональної жадоби до влади, а піклувалася про повсякденні потреби жителів Райху.

Розв'язання Другої світової війни не залишило місця для особистої участі Гесса в підготовці військових кампаній. Він був включений до Міністерської ради оборони Райху, але не більше. Гітлер радився з Гессом лише з особливих питань. Улітку 1940 року таким питанням стало замирення з Британією. Для Гесса це питання вимальовувалося зовсім в іншому світі через знайомство з Карлом Гаусгофером. 31 серпня 1940 року вони обговорювали мирні перспективи, а через три дні в листі до Гесса Гаусгофер прямо вказував на можливість подальшої дискусії на цю тему з генералом у відставці Іеном Стендішем Монтігом Гамільтоном, засновником та віце-президентом Англо-Німецької асоціації, та комодором повітряних сил¹, та комодором повітряних сил Дугласом Дуглас-Гамільтоном, герцогом Гамільтонським та Брандонським, що був добре знайомий з верхівкою Німеччини з часу Олімпійських ігор у Берліні 1936 року. Гаусгофер написав герцогу лист, проте його перехопила таємна служба *M16*. Саме герцог Гамільтон мав стати основною ланкою зв'язку з британським урядом.

Особисті погляди Гесса в 1940 — першій половині 1941 року все більше схилялися до того, що «нордичні» країни, Британія та Німеччина, не мають ворогувати між собою, їхні відносини повинні визначати не безликі бюрократи з Вільгельмштрассе

¹ Звання в *RAF*, що відповідає армійському бригадиру.

(адреса міністерства закордонних справ Німеччини в Берліні), а ветерани Першої світової, такі як сам Гесс та вищезгаданий генерал Ієн Гамільтон (який під час Першої світової командував невдалим десантом союзників на Дарданелли). Обережно підтримував Гесса й головний нацистський дипломат Ріббентроп.

Весь 1940 рік Гесс провів у сімейному колі, з новонародженим сином. Здавалося б, у такій ситуації не слід було думати про якісь авантюрні плани з польотом до Британії. Гітлер, до речі, заборонив Гессу літати. Разом з тим, коли у приватній бесіді з Гітлером Гесс почав обговорювати можливість повернення Британією Німеччині територій, відібраних після Першої світової, фюрер відповів, що війна може ще завершитися миром із британцями. Але не у випадку, коли при владі Черчилль.

На початку жовтня 1940 року Гесс наважується особисто написати листа герцогові Гамільтону. У цьому йому допоміг державний секретар міністерства закордонних справ та голова Закордонної організації *NSDAP* Ернст Вільгельм Боле, який чудово володів англійською. Але відповіді на лист від британського аристократа Гесс так і не дочекався. Не гаючи часу, вже на початку листопада Рудольф повідомив дружину про тверді наміри реалізувати намічений план. З допомогою інструктора Вільгельма Штюра він почав тренувати польоти на *Bf 110*.

Гесс уважно готував свій політ, слідував за прогнозами погоди. Найбільш вдалим днем було обрано 10 травня 1941 року. Востаннє давні колеги по партії, Гітлер і Гесс, розмовляли ввечері 4 травня 1941 року, після промови фюрера в райхстазі. Їхня розмова тривала 4 години й відбувалася на підвищених тонах. Після цього Гесс виїхав з Берліна до Аугсбурга. Останні дні перед вильотом він провів зі своїм сином Вольфом Рюдігером. Дружина наполягала на тому, щоб батько сходив з дитиною в зоопарк поблизу чи прогулятися в парках. Вони ще не знали, що ніколи більше не побачать одне одного...

Гесс розпочав свій політ з авіабази в Аугсбург-Гаунштеттені в суботу 10 травня 1941 року о 17:45. Британські радары виявили літак Гесса лише о 22:00. За ним було відправлено два «спітфайри» і «дефаснт», і в такий ситуації Гесс вистрибнув з літака з парашутом.

О 23:06 Гесс приземлився на парашуті поблизу Іглшема на південь від Глазго, неподалік родового замку Гамільтонів.

Рудольф Гесс поряд із Гітлером

Знайшов його фермер Давід Маклін та відправив до своєї хати. Гесс представився капітаном *Luftwaffe* Альфредом Горном і сказав, що йому терміново треба побачити герцога Гамільтона. Про сам політ Гесса було повідомлено поліцейську дільницю в містечку Гіффнок на південний захід від Глазго, а звідти — штаб місцевої оборони. О 02:00 було повідомлено про інцидент герцога Гамільтона, а потім і Черчилля.

О 10:00 11 травня 1941 року до Гесса в палату лікарні казарм Мерігілл у Глазго увійшли герцог Гамільтон та лейтенант Бенсон, офіцер розвідки. В'язень заявив, що хотів поспілкуватися особисто з герцогом. Тоді Бенсон вийшов із кімнати, а Гесс сказав: «Я бачив вас на Олімпійських іграх у Берліні. Ви обідали з нами. Я не знаю, чи ви впізнаєте

мене, — але я Рудольф Гесс». Далі Гесс стисло виклав сутність своєї місії. Гесс попросив герцога зібрати його однодумців по Консервативній партії, але Гамільтон заявив, що Гітлер обрав війну в той час, коли Британія була готова до миру, і час згаяно. Після розмови з Гессом Гамільтон підтвердив офіцерам поліції та розвідки, що це насправді дуже впливова персона, яку треба перевести в інше місце.

Розсекречені в 1990-х роках архівні документи з Національного архіву в Лондоні підтверджують, що Гесса не супроводжували вказівки Гітлера чи менторство *МІ6*, британської секретної служби. Сам Гесс про це говорив у своєму листі Гаусгоферу: «Не можна заперечувати, що я зазнав поразки. Але не можна заперечувати й те, що сам собі був пілотом... У будь-якому випадку я був за штурвалом». Це розуміли й британські високопосадовці того часу. У 1942 році О. Кадоган, відповідальний за ведення цієї справи, писав: «Зараз достатньо зрозуміло, що ескапада Гесса — це його власна божевільна авантюра і німецькій владі нічого не було про неї відомо».

Увечері 11 травня 1941 року Гамільтон прилетів до Лондона й відразу поїхав до Черчилля. Той сказав: «Ви хочете сказати, що помічник німецького фюрера в наших руках?»

Коли Гітлер отримав новину та лист від Гесса зранку 11 травня 1941 року від Розенберга, то був спантеличений. Миттєво було арештовано двох ад'ютантів Гесса, співробітників аеродрому в Аугсбурзі, сина Гаусгофера. Багато представників вищих ешелонів нацистської партії відверто недолюблювали Гесса. Йозеф Геббельс називали його психом та імпотентом і казав, що цей крок лише підтвердив підозри. Гітлер зустрівся з керівником *SD* Вальтером Шелленбергом з приводу того, чи міг би Гесс розповісти якісь військово-політичні секрети, на що Шелленберг відповів: утікач настільки фанатично відданий, що навряд чи здатний на таке.

О 20:00 12 травня німецьке радіо заявило, що колишній помічник фюрера збожеволів, украв літак і зник безвісти. Черчилль наказав негайно Ідену оголосити заяву британського уряду. Зранку 13 травня 1941 року всі інформаційні агентства та газети світу передали новину про політ Гесса. Іден, Черчилль та Гамільтон зустрілися на Даунінг-стріт, 10, де вмовили колишнього першого секретаря британського

*Рештки літака «Messerschmitt Bf 110»,
на якому Гесс прилетів до Британії*

посольства в Німеччині Айвона Огастіна Кіркпатріка піти на розмову з Гессом. Ця розмова не була довгою, тривала лише годину. Кіркпатрік досить обережно прагнув вивідати про радянські плани фюрера і про те, чи відносять нацисти СРСР до Європи, на що Гесс відповів, що СРСР для них — це Азія.

Черчилль наказав приставити до Гесса спеціальну охорону, звести його контакти з зовнішнім світом до мінімуму, ставитися до нього як до почесного військовополоненого найвищого рангу. Не мало бути в нього відвідувачів, окрім затверджених Форін-офісом. 16 травня 1941 року Гесса перевезли з Глазго до Лондона, де він провів 4 дні в Тауері. З 20 травня 1941 року на 13 місяців місцем перебування почесного арештанта став спеціально підготований табір *Camp Z* у селі Мітчетт, графство Саррей.

Побачивши з перших допитів Гесса, що від нього важко дістати потрібну інформацію, британська розвідка разом з міністерством закордонних справ вирішує підкинути дезінформацію з потрібними акцентами Москві. 23 травня затверджується директива спецслужб «щодо використання інциденту з Гессом за допомогою таємних каналів за кордо-

ном». Для цього згодився новий британський посол в СРСР Кріппс. Радянські шпигуни також всі як один говорили, що Гесс насправді прибув до Британії задля підписання миру, що показує наміри Гітлера замиритися з Лондоном, щоб розпочати війну з СРСР.

Наприкінці травня Іден вирішує послати на розмову з Гессом колишнього прихильника політики «умиротворення», лорд-канцлера Джона Олсбрука Саймона, який зустрічався до того з Гессом у Берліні 1935 року. Кіркпатрік інструктував Саймона про те, які саме запитання потрібно ставити Гессу: для чого Німеччині саме зараз іти на мирову з Лондоном, коли ця країна «збирається здружитися з Росією та принести російський більшовизм до Європи. Якщо Німеччина зацікавлена лише в Європі, їй слід відмовитися від планів стосовно Росії, бо Росія — азіатська країна й перебуває поза сферою німецького впливу». У відповідь на запитання Саймона Гесс підготував невеличкий конспект відповідей, де насправді було мало нового: слід повернути німецькі колонії; убезпечитися від майбутніх воєн між державами «Осі» та Англією допоможе переділ сфер впливу — Німеччині мала дістатися Європа, а Британії — її імперія; належить виплатити компенсації німцям, яким завдано матеріальних збитків британською стороною; мир набуде чинності лише після укладення перемир'я з Італією. Саймон дійшов такого самого висновку щодо Гесса, як і решта британських політиків: політ був самостійною авантюрою. Переговорники зрозуміли, що Гесс сподівався зустріти в Британії численних прихильників партії миру, проте його надії виявилися марними. Саймон виклав на 6 сторінках результати спілкування з Гессом, де вказувалося, що в'язню майже нічого невідомо про стратегічні військові плани нацистів.

Зранку 16 червня 1941 року Гесс скоїв спробу самогубства. Написавши два прощальні листи: фюрерові та дружині, — він вистрибнув зі сходів другого поверху, коли за його наполяганням відкрили ґрати в його камері, але тільки зламав ногу.

Значні дебати щодо постаті Рудольфа Гесса розгорнулися в британському парламенті 19 червня 1941 року. Депутат Сідні Сільверман стверджував, що так і не оприлюднено результати розслідування того, чи були в Гесса мирні пропозиції до

офіційного Лондона. На це Черчилль відповів, що на це питання вже дано вичерпну відповідь. Міністр без портфеля Грінвуд указував на роз'єднаність нацистського керівництва, позбавленого такої впливової політичної фігури, як Гесс. У Палаті громад дискутували, чи потрібно дозволяти почесному полоненому читати газету *The Times*, де прямо вказується на відверту поразку його місії. Коли Райх напав на СРСР зранку 22 червня 1941 року і про це дізнався Гесс, той вигукнув: «Вони все-таки розпочали це». Місія, з якою Гесс летів до Британії, виявилася вже не потрібною.

Москва пробувала розібратися: якщо Гесс і справді летів із секретною місією, то може збутись британсько-німецький союз проти СРСР. Радянське керівництво думало, що нацистського в'язня може використовувати Лондон як лобіста сепаратного миру з Берліном. Радянські дипломати й політики малювали складні геополітичні комбінації: політ Гесса був підготований Гітлером і мав за мету пропонувати мир у контексті розвитку операції «Барбаросса», але німці прорахувалися з відповіддю британців. Ця інтерпретація подій посла СРСР у Британії Майського була багато в чому створена завдяки дезінформації британської розвідки, яка прагнула натякнути Сталіну про те, що всередині німецького керівництва існує розкол і, щоб уникнути війни з Німеччиною, варто залучитися підтримкою Лондона. Але непоступливість і недовірливість Сталіна призвели до трагедії 22 червня 1941 року, коли розпочалася німецько-радянська фаза Другої світової війни.

ПІСЛЯМОВА ВІД ВІЙНИ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДО СВІТОВОЇ

Коли вермахт розпочав операцію «Барбаросса» на світанку 22 червня 1941 року, мало хто у світі сумнівався, що це буде чергова перемога Німеччини. Голова Імперського генерального штабу генерал Джон Грір Ділл вважав, що СРСР здасться через шість тижнів (що відповідало у плані «Барбаросса» закінченню другого етапу кампанії). Генерал Брук, який пізніше того року замінив Ділла на посаді голови генштабу, був найбільшим оптимістом і давав більшовикам чотири місяці. Німецьку кампанію в СРСР не розглядали як автоматичний порятунок Британії, лише як відтермінування нової спроби десанту на Британські острови.

Ба більше, було ясно, що Гітлер у разі німецької перемоги забезпечить собі міцний тил і достатню кількість ресурсів, щоб з новою силою взятися за «присилення Британії до миру». Саме така перспектива зросту потуги нацистської імперії переконала Черчилля, що такий результат «Барбаросси» робить іще більш вірогідним вступ США у війну на боці Британії — а це, на його думку, вже гарантувало перемогу над Гітлером.

Треба було вирішити, як тепер ставитися до сталінського режиму, недавнього спільника нацистів. Увечері 22 червня 1941 року у своєму виступі по радіо на Бі-Бі-Сі Черчиль був чесним. Він згадав, що багато років був найбільшим супротивником більшовицького режиму. Згадав про те, що «нацистський режим неможливо відрізнити від гірших проявів комунізму». Але далі, поєднуючи *Realpolitik* з емпатією до мирних жителів країни, що стала новою жертвою гітлерівської агресії, він продовжив: «Будь-яка людина чи держава, що бореться проти нацизму, отримає нашу допомогу. Будь-яка людина чи держава, що йде в одних лавах з Гітлером, — це наш ворог. Загроза, в якій перебуває Росія, — це і наша загроза, і загроза США, так само як справа кожного росіянина, котрий б'ється за свої вогнища й хати, — це справа вільних людей і вільних народів у кожному куточку Землі».

Нібито за день до початку «Барбаросси» Черчилль сказав своєму особистому секретареві Джону Руперту Колвіллу: «Якби Гітлер напав на пекло, то я б відгукнувся схвально про диявола в Палаті громад». Коли настав час, Черчилль не обмежився схвальними відгукками, хоч у вищезгаданій промові ще ретельно обійшовся без того, щоб назвати сталінський режим союзником. Але дуже скоро разом із британським послом Кріббсом до Москви прибула військова місія, а 12 липня 1941 року в тій самій залі, де майже два роки тому Молотов і Ріббентроп підписали інший відомий дипломатичний документ, було укладено угоду про співпрацю.

«Уряд Сполученого Королівства Його Величності і уряд Союзу Радянських Соціалістичних Республік уклали поточну угоду та оголосили даліше:

1. Два уряди взаємно беруть зобов'язання надавати один одному всіляку підтримку в поточній війні проти гітлерівської Німеччини.

2. Вони беруть даліше зобов'язання, що протягом цієї війни не стануть ні домовлятися, ні укладати перемир'я чи мирну угоду інакше ніж за взаємною згодою. Сторони, що домовляються, погодились, що ця угода набуває чинності з моменту її підписання й не потребує ратифікації»¹.

Щоправда, ні ця угода, ні промови Черчилля не наклали на Британію жодного конкретного обов'язку. Сталін від самого початку вимагав відкриття «другого фронту» в Європі. Черчилль спершу з ентузіазмом ухопився за ідею масштабного рейду чараз Ла-Манш, аргументуючи тим, що основна маса німецьких військ перебуває на сході. Британські генерали відрадили його від цієї ідеї: у разі успіху такий рейд не відіграє серйозної ролі у війні, а в разі невдачі дасть підстави для німецької пропаганди (як і сталося через рік із рейдом на Дьєпп). Війська не були готові до масштабної десантної операції, німецькі літаки контролювали небо над Францією, категорично не вистачало транспортів для десанту. Було вирішено дотримуватися попередніх планів:

---

¹ Майже через рік, 19 червня 1942 року, Молотов у доповіді Верховній Раді оцінив цю угоду як «поворотний пункт» у відносинах між країнами та закладення основ «дружби й бойової співпраці... в боротьбі проти спільного залятого ворога і в інтересах великого майбутнього наших народів».

Черчилль і Рузвельт на борту лінійного корабля «Prince of Wales». Серпень 1941 року. Позаду стоять радник президента Вільям Аверелл Гарріман, адмірал Ернст Джозеф Кінг (командувач Атлантичного флоту США), генерал Джордж Карплетт Маршалл (автор повоєнного «плану Маршала»), генерал (з листопада 1941 року фельдмаршал) Ділл, адмірал Гарольд Рейнфорд Старк (голова морських операцій US Navy), адмірал флоту Альфред Даглі Пікман Роджерс Паунд (Перший морський лорд і голова Морського штабу Royal Navy)

морська блокада, повітряні бомбардування і новий наступ у Північній Африці.

Сталін просив допомогу військовою технікою, щоб компенсувати величезні втрати, яких зазнавала Червона армія на фронті. Три тисячі винищувачів, 20 тисяч зеніток, стратегічна сировина для військової промисловості — про це йшлося в радянських запитах до британського уряду. Повністю виконати ці прохання, ясна річ, не було можливості, але що було можна, те Черчилль розпорядився надіслати. У липні 1941 року британці домовилися, що відправлять до СРСР 10 тисяч тонн гуми і 200 винищувачів «Tomahawk», щойно отриманих з США. 21 серпня 1941 року зі Скапа-Флоу вий-

шов перший британський конвой на Мурманськ, започаткувавши епопею арктичних конвоїв. 4 жовтня 1941 року Британія і США домовилися, що вони посилатимуть щомісяця до СРСР 400 літаків, 500 танків і 200 панцирних транспортерів, 22 тисячі тонн гуми, 41 тисячу тонн алюмінію, 3860 тонн верстатів і обладнання та значну кількість харчів, ліків та різного роду сировини. До березня 1942 року 110 транспортних суден узяло участь у мурманських конвоях — лише одне з них було втрачене в дорозі.

Сталін намагався домогтися від британського уряду визнання своїх територіальних загарбань у 1939 та 1940 роках. Черчилль категорично відмовився визнавати «новий кордон» СРСР: «Ми ніколи не визнавали кордонів Росії 1941 року, хіба що де-факто. Їх було встановлено діями агресії та ганебної змови з Гітлером. Передача країн Балтії до Радянської Росії всупереч їхній волі суперечила б усім принципам, за які ми б'ємося в цій війні, і принесла б ганьбу нашій справі. Це також стосується Бессарабії та Північної Буковини і меншою мірою Фінляндії, яку, я гадаю, він не збирається повністю підкорити й поглинути». Але голосно заявляти про це британський уряд не хотів, щоб не відштовхувати від себе нового союзника. Питання західного кордону СРСР не було порушено в британсько-радянських документах, хоча й була спроба записати, що цей кордон стане питанням на порядку денному мирної конференції, що відбудеться після закінчення війни¹.

Шукаючи собі всіх можливих союзників, Сталін пішов на визнання уряду Польщі на вигнанні. У Лондоні 30 липня 1941 року відбулося встановлення дипломатичних відносин і підписання польсько-радянської угоди між головою уряду у вигнанні генералом Сікорським і радянським послом у Лондоні Іваном Майським². Сталін погодився визнати

¹ Як ми знаємо, така конференція не відбулася.

² Тоді ж СРСР установив дипломатичні відносини й з іншими урядами у вигнанні — голландським, норвезьким, чехословацьким (угоду було підписано 18 липня 1941 року, після чого чехословацькі солдати, що емігрували до Польщі після знищення їхньої держави нацистами, і ті, що потрапили до радянського полону у вересні 1939 року, були звільнені — у тому числі полковник Людвіг Свобода, майбутній командир чехословацького корпусу та президент Чехословаччини в серпні 1968 року, який дав наказ чехословацькій армії не чинити опору радянській агресії), югославським, грецьким, а також із «Вільною Францією» генерала де Голля.

угоди з Гітлером щодо «територіальних змін у Польщі» такими, що втратили чинність (хоча пропозиції Сікорського деталізувати питання Вільна/Вільнюса, переданого СРСР до Литви, були сприйняті прохолодно). СРСР обіцяв створити польську армію на своїй території — із колишніх полонених польських солдат і офіцерів, хоча цього в угоді й не було сказано. Зате до неї додавався протокол, у якому було сказано, що уряд СРСР надає амністію «всім польським громадянам, що перебувають в ув'язненні на радянській території як військовополонені чи за іншими достатніми обґрунтуваннями». Полонених було звільнено з концентраційних таборів, і саме тоді представники польського уряду почали підозрювати, що радянська сторона від них щось приховує. Не було й сліду тисяч полонених офіцерів, які, за всіма свідченнями, були взяті в полон Червоною армією. Але до розкриття таємниці Катині залишалося ще два роки. Повністю ж правду було розкрито лише майже через 50 років.

Логіка війни примушувала й британський уряд відступати від своїх принципів. 25 серпня 1941 року британські війська разом з радянськими почали неспровоковане вторгнення до Ірану. Шах Ірану Реза Пехлеві у 1930-ті роки проводив політику збалансування британського впливу німецьким, розвиваючи торговельні зв'язки з Німеччиною. Коли британський і радянський уряди зажадали від шаха вислати з країни «німецьких агентів», він відмовився. Опір шахських військ тривав десь тиждень, після чого шах зрікся трону на користь свого сина. Молодий Мохаммад Реза Пехлеві 16 вересня 1941 року сів на трон, з якого його зжене аж 1979 року ісламська революція, а 17 вересня 1941 року (за іронією історії, в другу річницю початку радянської агресії проти Польщі) радянські та британські війська ввійшли в Тегеран. Іран залишався окупований протягом усєї війни¹, перетворившись на першорядний маршрут постачання СРСР зброєю, сировиною та продовольством. Старий шах помер 1944 року в Йоганнесбурзі в Південній Африці.

---

¹ СРСР евакуював свої окупаційні сили лише 1946 року під сильним тиском з боку Америки й Британії.

Проте більш важливим для Британії з погляду перспектив війни у другій половині 1941 року було перетворення США з дружнього нейтрала на країну, що фактично веде неоголошену війну проти Німеччини. У березні 1941 року запровадив прийнятий конгресом закон про *Lend-Lease*, а 2 квітня 1941 року президент Рузвельт підписав План № 1 із захисту Півкулі (Західної) та дав дозвіл американським військовим кораблям атакувати німецькі підводні човни на захід від 25° західної довготи. 9 квітня 1941 року американці уклали угоду з данським урядом на вигнанні, за якою Гренландія переходила під американський захист. У червні 1941 року американська морська піхота висадилася в Ісландії, вивільнивши британські війська, що займали її з 1940 року.

Ці дії не могли не призвести до зіткнення між американцями і німцями. У тому ж місяці, 20 червня 1941 року, німецький *U-203* спробував завдати удару по американському лінійному кораблю «*Texas*», що патрулював океан між Ньюфаундлендом і Гренландією. Наступного місяця американський флот за прямою вказівкою Рузвельта почав ескортувати конвої «під будь-яким прапором» (що фактично означало британські), а у вересні легкі крейсери й есмінці *US Navy* вже допомагали Королівському канадському флоту ескортувати конвої до точки на південь від Ісландії, де на вахту заступали кораблі *Royal Navy*. Але хоча настрої американського суспільства значно потеплішали стосовно Британії та її боротьби проти нацизму, більшість американців виступали проти відкритого вступання в європейську війну. Рузвельт щойно здобув перемогу на президентських виборах на беспрецедентний третій термін¹, обіцяючи виборцям стояти осторонь від війни в Старому Світі, і не бажав ставити під загрозу свою кар'єру заради порятунку Британії (хоч і вважав, що амбіції Німеччини загрожують інтересам США).

У серпні 1941 року відбулася перша особиста зустріч між Рузвельтом і Черчиллем протягом війни. 9 серпня 1941 року

---

¹ До того в американській політиці існувала неписана угода про те, що більш як один раз президент не намагається переобратися. По смерті Рузвельта (який виграв президентські вибори чотири рази поспіль) до конституції США внесли поправку, що прямо забороняє обіймати посаду президента більш як двічі.

в затоці Пласентія на узбережжі Ньюфаундленду стали поруч на якорі два військові кораблі: британський лінкор «*Prince of Wales*», чийого капітана Черчилль ще зовсім недавно хотів віддати під трибунал, і американський крейсер «*Augusta*». З лінкора відпливла шлюпка. Коли вона пришвартувалася до крейсера, на його борт піднявся британський прем'єр-міністр. Його подорож, що почалася за три дні до того, була цілком таємною, не в останню чергу тому, що треба було перетнути Атлантику, яка кишіла німецькими підводними човнами. Зі свого боку Рузвельт офіційно вийшов на крейсері «*Augusta*» порибалити. Черчилль, тримаючи в руці лист від короля Георга VI, привітався: «Нарешті ми зустрілися, пане президент!»¹

Між лідерами швидко встановилися теплі міжособистісні стосунки, але надіяв Черчилля умовити Рузвельта вступити у війну на боці Британії поки що не судилося справдитися. Перемови йшли три дні й торкалися цілого ряду питань, таких як загроза вступу Іспанії до країн Осі, зростання агресивності Японії на Далекому Сході, ескортування американськими військовими кораблями конвоїв на захід від Ісландії, постачання бомбардувальників американського виробництва для RAF та допомога СРСР. Дуже багато хто в Америці мав не більше симпатій до більшовицького людожерського режиму, ніж до нацистського людожерського, і Рузвельтові треба було це враховувати². Але Черчиллю вдалося вмовити його згодитися включити СРСР до переліку країн, яким надається американська допомога.

Рузвельт, як і більшість американців, був противником колоніалізму. Черчилль, який почав свою кар'єру службою на кордоні Британської Індії з Афганістаном у кінці XIX століття, а в 1930-ті роки опинився на маргінесі британської політики не в останню чергу тому, що був категорично проти планів уряду надати набагато ширшу автономію «перліні

---

¹ Вони бачились одного разу перед тим під час попередньої війни, коли Рузвельт, тоді заступник морського міністра США, ще не уражений поліомієлітом, інспектував американські війська в Європі та зустрічався з міністрами військового кабінету Британії, в тому числі з Черчиллем. Черчилль справив тоді дуже позитивне враження на Рузвельта, але сам, як виявилось, повністю забув про цю зустріч.

² Лише 35% американців виступали за те, щоб Америка допомагала сталінському режиму.

британської корони», дотримувався суттєво інакших поглядів. Тому питання Британської імперії (чи то Співдружності) того разу не порушували.

12 серпня 1941 року, у підсумку трьох днів перемов, було підписано документ, що отримав назву Атлантична хартія. Її було оприлюднено 14 серпня 1941 року. У ній було за-
явлено:

1. Жодна зі сторін не шукатиме жодного свого звеличення.
2. Сторони не шукають жодних територіальних змін без вільної згоди народів, яких би стосувалися такі зміни.
3. Сторони поважають право кожного народу обирати власну форму урядування, але мають намір відновити суверенні права на самоврядування тим народам, що були їх насильницьки позбавлені.
4. Сторони спробують сприяти рівному доступу всіх народів до торгівлі та джерел сировини.
5. Сторони сподіваються сприяти всесвітній співпраці для поліпшення умов роботи, економічного поступу та соціального захисту.
6. Після знищення нацистської тиранії сторони шукатимуть такого миру, в якому всі народи будуть у змозі жити мирно в своїх кордонах, без страху та злиднів.
7. За такої мирної угоди моря мають бути вільними.
8. Доки не досягнуто загальної безпеки через відмову від застосування сили, агресори мають бути роззброєні.

Для Рузвельта Атлантична хартія була реінкарнацією «Чотирнадцяти пунктів» президента Вудро Вільсона, чернеткою підвалин більш справедливого світу. Виступаючи в січні 1941 року перед Конгресом, американський президент зазначив про існування основних чотирьох свобод як головних моральних цінностей людства: свободи слова, свободи віровизнання, свободи від злиднів та свободи від страху. Для Черчилля той самий документ був прокламацією, що мала підбурити світ на боротьбу за волю та проти нацизму. Як Черчилль, так і Рузвельт чекали від Сталіна, щоб той приєднався до хартії. Але максимум, чого їм вдалося досягти, це туманного вислову підтримки від посла в Лондоні Майського. Але 1 січня 1942 року СРСР був у числі 26 країн, що підписали в Лондоні Декларацію Об'єднаних Націй, яка заявила

відданість принципам Атлантичної хартії. Фактично хартія стала офіційним переліком цілей війни для антигітлерівського союзу держав та попередником Статуту Організації Об'єднаних Націй 1945 року.

Рузвельт не мав можливості оголосити війну Німеччині без згоди американського конгресу, але фактично наказав американському флоту вести неоголошену війну проти німецьких підводних човнів (першу з кількох «президентських війн» у XX столітті, яку американські збройні сили вели без офіційного оголошення війни конгресом). 4 вересня 1941 року американський есмінець «*Greer*» і підводний човен *U-652* вели чотиригодинний двобій торпедами та глибинними бомбами, але безрезультатно. Після цього Рузвельт віддав наказ відкривати вогонь першими по будь-якому кораблю, що створює загрозу судноплаванню, і в жовтні переконав конгрес погодитися на те, що американські транспорти можуть перевозити озброєння та інші вантажі до британських портів (що було заборонено Актами нейтральності, прийнятими конгресом на початку війни). 16 жовтня 1941 року торпеда з німецького підводного човна влучила в американський есмінець «*Kearny*», серйозно його пошкодивши. Есмінцеві все-таки вдалося дійти до Ісландії.

Менше пощастило іншому американському есмінцю «*Reuben James*», який німецька торпеда потопила за 600 миль західніше від Ісландії 31 жовтня 1941 року. Загибло 115 американських моряків, у тому числі всі офіцери есмінця. Але Рузвельт не відчував себе надто впевнено, щоб використати цей інцидент як *casus belli*. Гітлер зі свого боку дав наказ своїм капітанам категорично уникати американських кораблів.

Ситуація країн, що воювали з Гітлером, наприкінці 1941 року видавалася чи не найгіршою за весь час війни. На Східному фронті німці хай і вибилися з графіка плану «Барбаросса», але завдали такої шкоди Червоній армії, що мало хто сподівався на її відродження. У полон потрапили мільйони радянських солдатів. На лінію Архангельськ—Волга німці не вийшли, але в жовтні та листопаді вермахт успішно наступав на Москву.

На Середземному морі Тобрук тримали в облозі (серед його оборонців була й польська Окрема бригада Карпат-

Майський, Молотов, Іген і Черчилль під час укладення угоди про взаємодопомогу на 20 років між Сполученим Королівством і Радянським Союзом. Лондон, 26 травня 1942 року

ських стрільців), і корпус Роммеля, перебуваючи на межі своєї системи логістики, не міг наступати далі в Єгипет. Але на морі британцям було сутужно. Німецькі *U-boat*'и, що прийшли на допомогу своїм італійським товаришам по зброї, торпедували британський авіаносець «*Ark Royal*» 13 листопада 1941 року і лінійний корабель «*Barham*» 12 днів по тому. 19 грудня 1941 року італійські бойові плавці, стартувавши з італійського підводного човна «*Sciré*» під командою капітано ді фрегата (капітана 2-го рангу) Джуніо Валеріо Шіпіоне Маркантоніо Марія Боргезе¹, на керованих торпедах (технологія, доведена до бойового використання в італійському флоті) у порту Александрії серйозно пошкодили два британ-

¹ У літературі його часто називають «принц» або «князь Боргезе», але він не мав цього титула, бо був лише молодшим сином князя. Його правдивий титул був «римський патріцій».

ські лінійні кораблі, «*Queen Elizabeth*» і «*Valiant*». Наступного місяця потонули ще два британські крейсери та есмінець. Баланс сил на Середземномор'ї став зовсім не на користь Британії.

На Далекому Сході уже давно йшла війна між Японією та Китаєм. Обидві сторони офіційно не називали її війною, говорячи про «прикордонний конфлікт» чи «інцидент», навіть незважаючи на те, що японці у кривавих боях захопили столицю Китаю Нанкін та найбільше місто Шанхай (і влаштували в Нанкіні страхіливу різанину). Китайці не могли перемогти краще оснащену та більш досвідчену японську армію. З іншого боку, японці не мали змоги примусити Китай визнати свою поразку. Війна вичерпувала ресурси Японії, але її керівництво (досить складно описати коротко ту систему, можна хіба згодитися, що термін радянської пропаганди «мілітаристська Японія» таки має в собі зерно істини) не могло, не «втративши обличчя», визнати, що конфлікт з Китаєм був помилкою.

Коли Франція була розбита німцями, Японія «за згодою» адміністрації Віші зайняла частину Французького Індокитаю, щоб перекрити шлях постачання військової та матеріальної допомоги Китаю. Британія, не бажаючи втягуватись у конфлікт із Японією саме тоді, коли мова йшла про виживання країни у двобої з Гітлером, погодилася перекрити «Бірманську дорогу» — інший шлях поставок допомоги Китаю, через територію Бірми, тоді британської колонії. На заклики Америки та Британії знайти шлях мирного співіснування з Китаєм Японія реагувала як на заклик не чіпати *status quo ante*, що, на її думку, був лише прикриттям західного імперіалізму.

Коли уряд Рузвельта почав вводити економічні санкції проти Японії (починаючи з заборони на експорт до Японії металобрухту та авіаційного палива в липні 1940 року та закінчуючи повним ембарго на нафтопродукти у вересні 1940 року), реакція японської еліти була не шукати мирного порозуміння, але захопити силою ресурси, необхідні для продовження війни з Китаєм до перемоги.

Для об'єктивного спостерігача напад японської авіаносної групи на американський Тихоокеанський флот був божевіллям. Через день після Різдва 1941 року на сесії американського конгресу у Вашингтоні Черчилль у промові сказав: «Якщо

брати до уваги ресурси Сполучених Штатів і Британської імперії порівняно з японськими, якщо згадати Китай, що так довго та мужньо змагається зі вторгненням, і якщо згадати загрозу з боку Росії, що нависає над Японією, то ще важче узгодити дії Японії не лише з обережністю, але навіть зі здоровим глуздом. Вони розуміють, хто ми такі. Чи можливо, що вони не можуть збагнути, що ми не зупинимося в боротьбі проти них, аж доки вони не отримають такий урок, якого ні вони, ні світ ніколи не забуде?» Тут він був абсолютно правий, у тому числі про незабутній урок силою 20 кілотонн у серпні 1945 року. Але шлях до перемоги йшов через гіркоту поразок і втрат.

Коли говорять про те, що Гітлер, оголосивши війну Америці, зробив найбільшу помилку, яка спричинила розгром Німеччини у війні, не беруть до уваги, що це рішення було абсолютно логічним із його точки зору. Дізнавшись про Перл-Гарбор, Гітлер вирішив, що Америка буде надто зв'язана війною проти Японії, зате можна буде перевести підводну війну в Атлантиці на новий рівень, атакуючи американські військові кораблі й транспорти. Що ж до американської армії, то вона була сміховинно малою для такої світової потуги, як Америка, і, перш ніж вона могла б активно втрутитися в події у Старому Світі, її ще треба було створити, озброїти та навчити. Під час Першої світової війни американські солдати були частково озброєні британською та французькою зброєю. Зараз же Британія сама волала про зброю, зроблену в Америці, для свого війська. Гітлер вважав, що час працює на нього і що він зможе добитися перемоги над своїми ворогами, перш ніж Америка буде в змозі врятувати їх. Тому 11 грудня 1941 року він разом із Муссоліні оголосив війну США.

Саме тоді, хоча на Далекому Сході японська військова машина розкручувалася для блискавичного маршу, що в наступні півроку поставив під контроль Японії величезну територію від Алеутських островів до Нової Гвінеї та кордонів Індії, у Європі та Близькому Сході справи почали йти (тимчасово) на користь супротивникам Гітлера. Під Москвою німецький наступ захлинувся, і Червона Армія почала свою наступальну кампанію. У Західній пустелі розпочалася

британська операція «*Crusader*». Було деблоковано Тобрук, і Роммель мусив відступити на позиції, з яких він розпочинав свій наступ у лютому 1941 року. Черчилль у вже цитованій промові у Вашингтоні декларував: «Нам не дано бачити загадки майбутнього. Незважаючи на це, я заявляю про свою надію й віру, тверду і непохильну, що в дні прийдешні британський і американський народи для своєї безпеки та загального добра крокуватимуть біч-о-біч у величч, справедливості та мирі». До миру було ще далеко, і він, незважаючи на гучні заяви Атлантичної хартії, не звільнив усі поневолені народи, залишивши пів-Європи у руках тиранічного й жорстокого режиму.

Проте можна дещо перефразувати слова того ж Черчилля, сказані майже через рік після цих подій. Це був не кінець нацистської Німеччини. Це навіть не був початок кінця і не кінець початку. Але це точно був початок початку.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ТА РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Вехвіляйнен О. *Фінляндія в Другій світовій війні: між Німеччиною і Росією* / [пер. з англ. Є. Лохіної]. — К.: Темпора, 2010. — 247 с.
2. *Big Rayxstargy do Івогзімі. У полум'ї війни: Україна та українці у Другій світовій* / [В. В'ятрович, С. Громенко, М. Майоров та ін.; під заг. ред. Я. Примаченко]. — Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2017. — 352 с.
3. Гоменюк І. *Провісники другої світової. Прикордонні конфлікти в Центрально-Східній Європі. Віг розпаду імперій до Гляйвіцької провокації*. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2017. — 352 с.
4. Городецький Г. *Роковой самообман: Сталин и нападение Германии на Советский Союз* / пер. с англ. Л. Ю. Пантиной. — М., 2008. — 384 с. (История сталинизма).
5. *Зимняя война 1939—1940. Кн. 1. Политическая история* / отв. ред. О. А. Ржешевский, О. Вехвіляйнен. — М.: Наука, 1999. — 382 с.
6. Ильмярв М. *Безмолвная капитуляция: Внешняя политика Эстонии, Латвии и Литвы между двумя войнами и утрата независимости (с середины 1920-х годов до аннексии в 1940)* / пер. В. Белоборовцева. — М.: РОССПЭН, 2012. — 806 с. (История сталинизма).
7. Патрияк І. К., Боровик М. А. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду*. — К.: [Видавець Лисенко М. М.], 2010. — 590 с.
8. Петрик А. *«Свет и тени» Первой республики: Литовское государство в 1918—1940 годах*. — Херсон: Гилея, 2018. — 320 с.
9. Типпельскирх К. *История второй мировой войны*. — Полигон АСТ, 1999. — 795 с.
10. *Україна в Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст.: іст. нариси: у 2 кн.* / [Нац. акад. наук України, Ін-т історії України]; редкол.: В. А. Смолій (голова) [та ін.]. — К.: Наук. думка. — Кн. 1 / [А. Айсфельд, І. Ветров, Т. Вінцовський та ін.]. — 2011. — 731 с.
11. Aldrich R. J. *Witness to War. Diaries of the Second World War in Europe and the Middle East*. — Corgi Books, 2005. — 954 p.
12. Antill P. D. *Crete 1941*. — Osprey Publishing, 2007. — 96 p. (Osprey Campaign 147).
13. Arthur M. *Forgotten Voices of the Second World War*. — Ebury Press, 2004. — 485 p.
14. Battistelli P.P. *Erwin Rommel*. — Osprey Publishing, 2010. — 64 p. (Osprey Command 5).
15. Battistelli P.P. *Heinz Guderian*. — Osprey Publishing, 2011. — 64 p. (Osprey Command 13).

16. Baudot M. et al. (ed.) *The Historical Encyclopedia of World War II (Encyclopedie de la Guerre 1939—1945)*. — FactsOnFile, 1980. — 550 p.
17. Bellamy C. *Absolute War. Soviet Russia in the Second World War*. — Macmillan, 2007. — 813 p.
18. Bennett G. *Naval Battles of World War Two*. — Pen & Sword Military Classics, 2004. — 253 p.
19. Bidwell S., Graham D. *Fire-Power. The British Army Weapons & Theories of War 1904—1945*. — Pen & Sword Military Classics, 2004. — 327 p.
20. Black J. *Avoiding Armageddon. From the Great War to the Fall of France, 1918—40*. — Bloomsbury, 2012. — 304 p.
21. Black J. *The Politics of World War Two*. — The Social Affairs Unit, 2009. — 263 p.
22. Bourne J. et al. (ed.) *The Great World War 1914—45. Vol. 1. Lightning Strikes Twice*. — HarperCollins Publishers, 2000. — 624 p.
23. Bradsey S. (ed.) *The Hutchinson Atlas of World War II Battle Plans. Before and After*. — Helicon, 2000. — 275 p.
24. Brown D. *The Road to Oran: Anglo-French Naval Relations, September 1939 — July 1940*. — Taylor & Francis Ltd, 2004. — 216 p.
25. Burleigh M. *Moral Combat. A History of World War II*. — Harper Press 2010.
26. Buttar P. *Between Giants: The Battle for the Baltics in World War II*. — Osprey, 2013. — 402 p.
27. Campbell D. *Finnish Soldier vs Soviet Soldier. Winter War 1939—1940*. — Osprey Publishing UK, 2016. — 80 p. (Osprey Combat 21).
28. Campion G. *The Battle of Britain, 1945—1965: The Air Ministry and the Few*. — Palgrave Macmillan, 2015. — 342 p.
29. Clark L. *Blitzkrieg. Myth, Reality and Hitler's Lightning War — France, 1940*. — Atlantic Books, 2016. — 457 p.
30. Corrigan G. *The Second World War. A Military History*. — Atlantic Books, 2010. — 620 p.
31. Corrigan G. *Blood, Sweat and Arrogance and the Myths of Churchill's War*. — Weidenfeld & Nicholson, 2006. — 495 p.
32. Davies N. *Europe at War 1939—1945. No Simple Victory*. — Macmillan, 2006. — 544 p.
33. Dear I. C. B., Foot M. R. D. (ed.) *The Oxford Companion to the Second World War*. — Oxford University Press, 1995. — 1343 p.
34. Deigton L. *Blitzkrieg. From the Rise of Hitler to the Fall of Dunkirk*. — Jonathan Cape, 1979. — 319 p.
35. Deist W., Messerschmidt M., Volkman H.-E., Wette W. *Germany and the Second World War. — Vol. I. The Build-up of German Aggression. / [Ed. by G. Roth, Tr. by P. Falla, D. McMurry, E. Osers]*. — Oxford: Clarendon Press, 1990. — 788 p.

36. Deletant D. *Hitler's Forgotten Ally: Ion Antonescu and his Regime, Romania, 1940—1944*. — Palgrave Macmillan, 2006. — 380 p.
37. Diamond J. *Archibald Wavell*. — Osprey Publishing, 2012 — 64 p. (Osprey Command 28).
38. Dildy D. C. *Battle of Britain 1940. The Luftwaffe's «Eagle» Attack*'. — Osprey Publishing, 2018. — 96 p. (Osprey Air Campaign 1).
39. Dildy D. C. *Denmark and Norway 1940. Hitler's Boldest Operation*. — Osprey Publishing, 2007. — 96 p. (Osprey Campaign 183).
40. Dildy D. C. *Dunkirk 1940. Operation Dynamo*. — Osprey Publishing, 2010. — 96 p. (Osprey Campaign 219).
41. Dildy D. C. *Fall Gelb 1940 (1). Panzer Breakthrough in the West*. — Osprey Publishing, 2014. — 96 p. (Osprey Campaign 264).
42. Dildy D. C. *Fall Gelb 1940 (2). Airborne Assault on the Low Countries*. — Osprey Publishing, 2015. — 96 p. (Osprey Campaign 265).
43. Downing D. *Sealing Their Fate. Twenty-Two Days that Decided the Second World War*. — Simon & Schuster, 2009. — 368 p.
44. Forczyk R. *Case Red: The Collapse of France*. — Osprey Publishing UK, 2017. — 464 p.
45. Forczyk R. *We March Against England: Operation Sea Lion 1940—1941*. — Osprey Publishing UK, 2016. — 400 p. (Osprey General Military).
46. Frank M. *Making Minorities History Population: Transfer in Twentieth-Century Europe*. — Oxford: Oxford University Press, 2017. — 444 p.
47. *Gefechtsbeispiele aus dem Zweiten Weltkrieg*. Truppendienst Taschenbucher Band 16. — Verlag Herold, Vien, 1986. — 312 p.
48. Gilbert A. *Germany's Lightning War. From the Invasion of Poland to El Alamein 1939—1943*. — David & Charles, 2000. — 256 p.
49. Greentee D. *German Infantryman vs British Infantryman. France 1940*. — Osprey Publishing, 2015 — 80 p. (Osprey Combat 14).
50. Greentee D. *New Zealand Infantryman vs German Motorcycle Soldier. Greece and Crete 1941*. — Osprey Publishing, 2017 — 80 p. (Osprey Combat 23).
51. Griess T. E. *West Point Atlas for the Second World War. Europe and the Mediterranean*. — Avery Publishing Group Inc. (The West Point Military History Series) — 83 p.
52. Hastings M. *All Hell Let Loose. The World at War 1939—1945*. — Harper Press, 2011. — 748 p.
53. Hastings M. *Finest Years. Churchill as Warlord 1940—45*. — Harper Press, 2009. — 664 p.
54. Hastings M. *The Secret War. Spies, Codes and Guerrillas 1939—1945*. — William Collins, 2015. — 612 p.
55. Holland J. *The Battle of Britain. Five Months that Changed History*. — Corgi Books, 2011. — 924 p.

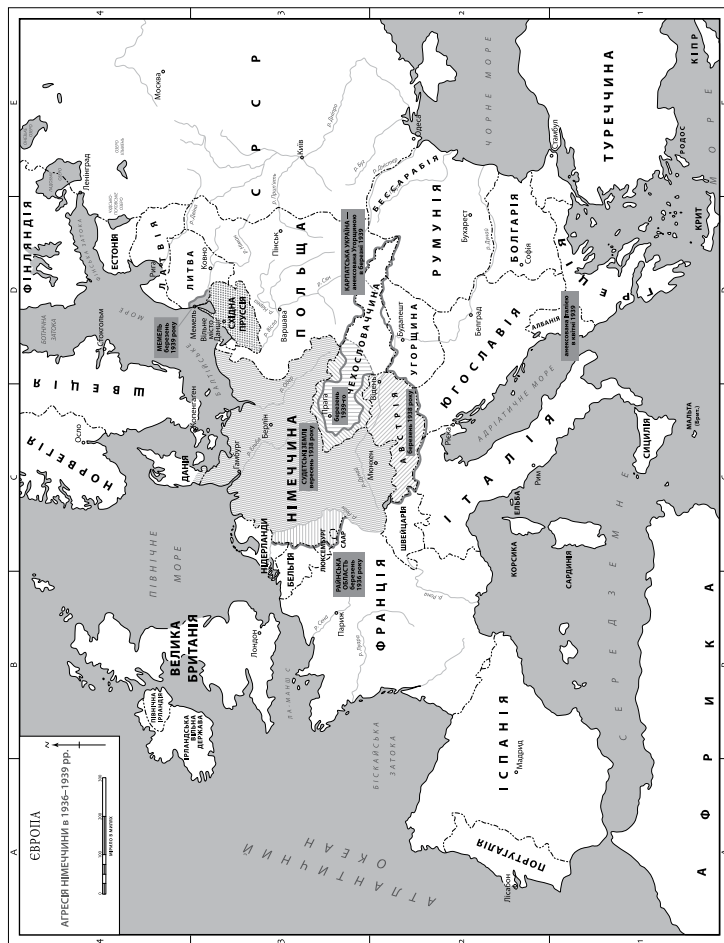
56. Holland J. *The War in the West. A New History. Germany Ascendant 1939—1941.* — Corgi Books, 2015. — 860 p.
57. Holmes R. *The World at War. The Landmark Oral History from the Previously Unpublished Archives.* — Ebury Press, 2007. — 661 p.
58. Holmes T. *Dogfight. The Greatest Air Duels of World War II.* — Osprey Publishing, 2011. — 352 p.
59. Irincheev B. *The Mannerheim Line. Finnish Fortifications of the Winter War.* — Osprey Publishing, 2009. — 64 p. (Osprey Fortress 88).
60. Jacobson M. *The Diplomacy of the Winter War.* — Cambridge: Harvard University Press, 1961. — 292 p.
61. Jackson J. *The Fall of France. The Nazi Invasion of 1940.* — Oxford University Press, 2003. — 274 p.
62. Jackson R. *Dunkirk. The British Evacuation, 1940.* — Cassell, 1976. — 206 p.
63. Jēkabsons Ē. *Latvia, Lithuania and Estonia 1918—1940: Similarities and Differences // Latvia and Latvians.* Collection of scholarly articles. — Vol. 2. — Riga: Latvian Academy of Sciences, 2018. — P. 558—592.
64. Keegan J. *Battle at Sea. From Man-of-War to Submarine.* — Pimlico, 1993. — 292 p.
65. Keegan J. *The Second World War.* — Pimlico, 1997. — 514 p.
66. Kershaw I. *Fateful Choices. Ten Decisions that Changed the World 1940—1941.* — Allen Lane, 2007. — 624 p.
67. Kershaw I. *Hitler. 1936—1945. Nemesis.* — Penguin Books, 2000. — 1115 p.
68. Kersaudy F. *Norway 1940.* — Collins, 1990. — 272 p.
69. Kiszely J. *Anatomy of a Campaign: The British Fiasco in Norway, 1940.* — Cambridge University Press, 2017. — 376 p. (Cambridge Military Histories).
70. Konstam A. *River Plate 1939. The Sinking of the «Graf Spee».* — Osprey Publishing, 2016. — 96 p. (Osprey Campaign 171).
71. Konstam A. *Taranto 1940. The Fleet Air Arm's Precursor to Pearl Harbor.* — Osprey Publishing, 2015. — 96 p. (Osprey Campaign 288).
72. Konstam A. *The «Bismarck» 1941. Hunting Germany's Greatest Battleship.* — Osprey Publishing, 2011. — 96 p. (Osprey Campaign 232).
73. Kroener B., Muller R.-D., Umbreit H. *Germany and the Second World War.* — Vol. V. *Organization and Mobilization of the German Sphere of Power.* — Part 1: Wartime administration, economy, and manpower resources, 1939—1941. / [Tr. ed. by E. Osers]. — Oxford: Clarendon Press, 2000. — 1210 p.
74. Latimer J. *Operation Compass 1940. Wavell's Whirlwind Offensive.* — Osprey Publishing, 2000. — 96 p. (Osprey Campaign 73).
75. Latimer J. *Tobruk 1941. Rommel's Opening Move.* — Osprey Publishing, 2002. — 96 p. (Osprey Campaign 80).

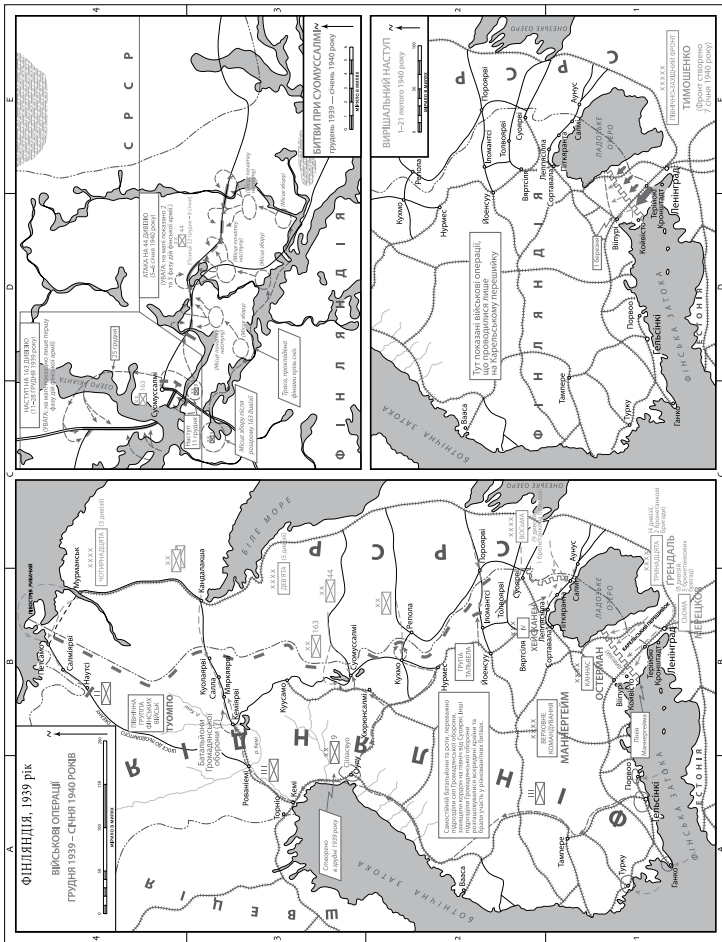
76. Levine J. *Dunkirk. The History Behind the Motion Picture*. — William Collins, 2017. — 256 p.
77. Lewin R. *Rommel as Military Commander*. — Pen & Sword Military Classics, 2004. — 262 p.
78. Liddell Hart B.H. *The Other Side of the Hill*. — Pan Books, 1999. — 480 p.
79. Lyman R. *Iraq 1941. The Battles for Basra, Habbaniya, Fallujah and Baghdad*. — Osprey Publishing, 2006. — 96 p. (Osprey Campaign 165).
80. Macdonald C. *The Lost Battle. Crete 1941*. — Macmillan, 1993. — 350 p.
81. Mackay R. *The Test of War: Inside Britain 1939—1945*. — UCL Press, 1999. — 250 p.
82. Magenheimer H. *Hitler's War. German Military Strategy 1940—1945* — Arms and Armour, 1998. — 352 p.
83. Maier K. A., Rohde H., Stegemann B., Umbreit H. *Germany and the Second World War*. — Vol. II: Germany's Initial Conquests in Europe. / [Tr. by D. S. McMurray, P. S. Falla, E. Osers]. — Oxford: Oxford University Press, 2015. — 464 p.
84. Mazower M. *Hitler's Empire. Nazi Rule in Occupied Europe*. — Allen Lane, 2008. — 726 p.
85. Mellentin F. W. *Panzer Battles*. — Cassell, 1955. — 315 p.
86. Mosley L. *On Borrowed Time. How World War II Began*. — Pan Books Ltd, 1969. — 490 p.
87. Neillands R. *Eighth Army. From the Western Desert to the Alps, 1939—1945*. — John Murray, 2004. — 452 p.
88. Nenyé V., Munter P., Wirtanen T. *Finland at War: the Winter War 1939—1940*. — Osprey Publishing UK, 2015. — 304 p.
89. *Northern European Overture to War, 1939—1941. From Memel to Barbarossa* / [ed. by M. H. Clemmesen, M. S. Faulkner]. — Leiden, Boston: 2013. — 520 p. (History of warfare, vol. 87).
90. Osborn P. *Operation Pike: Britain Versus the Soviet Union, 1939—1941*. — Greenwood Press, 2000. — 326 p. (Contributions in Military Studies).
91. Overy R. *The Bombing War. Europe 1939—1945*. — Penguin Books, 2013. — 852 p.
92. Pearce F. *Sea War. Great Naval Battles of World War II*. — Robert Hale, 1990. — 255 p.
93. Perett B. *Seize and Hold. Master Strokes on the Battlefield*. — Cassell, 1999. — 224 p.
94. Petacco A. *L'armata nel deserto. Il segreto di El Alamein*. — Oscar Mondadori, 2001. — 249 p.
95. Piirimäe K. *Roosevelt, Churchill, and the Baltic Question*. — Palgrave Macmillan US, 2014. — 256 p.

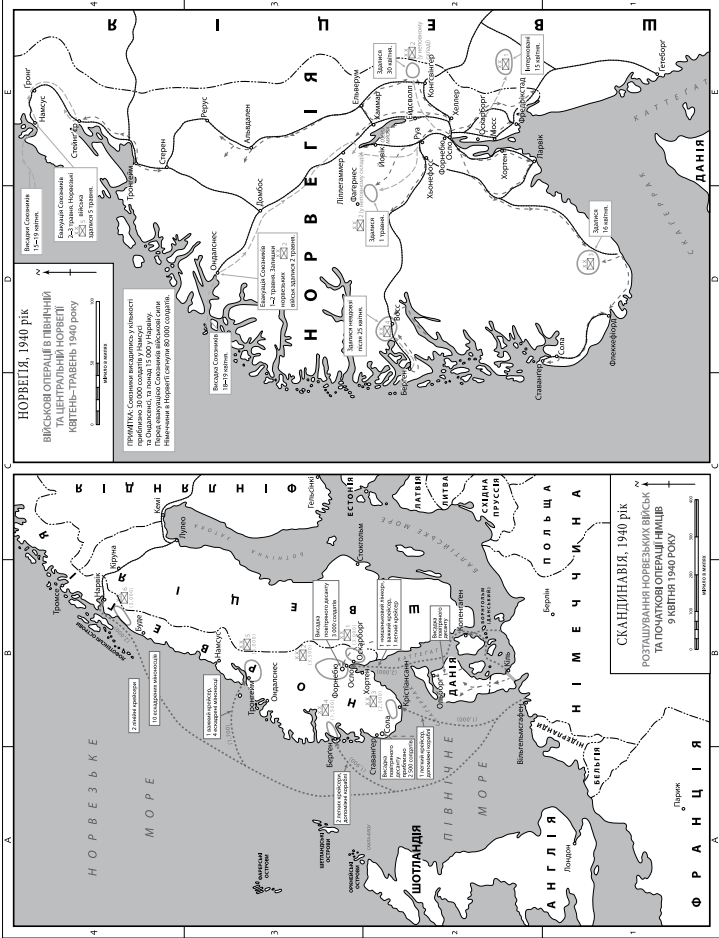

96. Pitt B, Pitt F. *The Chronological Atlas of World War II*. — Macmillan, 1989. — 178 p.
97. Porch D. *Hitler's Mediterranean Gamble. The North African and the Mediterranean Campaigns in World War II*. — Cassell, 2004. — 796 p.
98. Ray J. *The Battle of Britain. Dowding and the First Victory, 1940*. — Cassell, 2000. — 222 p.
99. Roberts A. *The Storm of War. A New History of the Second World War*. — Allen Lane, 2009. — 712 p.
100. Roberts G. *Stalin's Wars: From World War to Cold War, 1939—1953*. — Yale University Press, 2008. — 468 p.
101. Rochat G. *Le guerre italiane 1935—1943. Dall'impero d'Etiopia alla disfatta*. — Giulio Einaudi editore, 2005. — 460 p.
102. Romanych M., Rupp M. *Maginot Line 1940. Battles on the French Frontier*. — Osprey Publishing, 2010. — 96 p. (Osprey Campaign 218).
103. Sebag-Montefiore H. *Dunkirk. Fight to the Last Man*. — Viking, 2006. — 701 p.
104. Spector R. *At War at Sea. Sailors and Naval Combat in the Twentieth Century*. — Penguin Books, 2001. — 463 p.
105. Sprague M. *Swedish Volunteers in the Russo-Finnish Winter War, 1939—1940*. — McFarland & Company, Inc., Publishers, 2010. — 250 p.
106. Stahel D. *Operation Barbarossa and Germany's Defeat in the East*. — Cambridge: Cambridge University Press, 2009. — 484 p. (Cambridge Military Histories).
107. Talbot C. I. *A Reassessment of Anglo-French Strategy during the Phony War, 1939-1940 // The English Historical Review*. — Vol. 119. — No. 481. — (Apr. 2004). — P. 333—372.
108. *The Baltic States: The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania* / [ed. by G. Smith]. — L: Macmillan Press Ltd 1996. — 214 p.
109. *The Cambridge History of the Second World War. — Vol. I. Fighting the War.* / [ed. by J. Ferris, E. Mawdsley]. — Cambridge: Cambridge University Press, 2015. — 804 p.
110. *The Cambridge History of the Second World War. — Vol. II. Politics and Ideology* / [ed. by R. Bosworth, J. Maiolo]. — Cambridge: Cambridge University Press, 2015. — 702 p.
111. Todman D. *Britain's war: into battle, 1937—1941*. — Oxford: Oxford University Press, 2016. — 830 p.
112. Tuunainen P. *Finnish Military Effectiveness in the Winter War, 1939—1940*. 2016. — 266 p.
113. Young P. (ed.) *Decisive Battles of the Second World War*. — Bison Books, 1988. — 288 p.
114. Zaloga S. *Panzer III vs Somua S 35. Belgium 1940*. — Osprey Publishing, 2014 (Duel Series) — 80 p.
115. Zaloga S. *Panzer IV vs Char B1 bis. France 1940*. — Osprey Publishing, 2011 (Duel Series) — 80 p.

ДОДАТОК. МАПИ

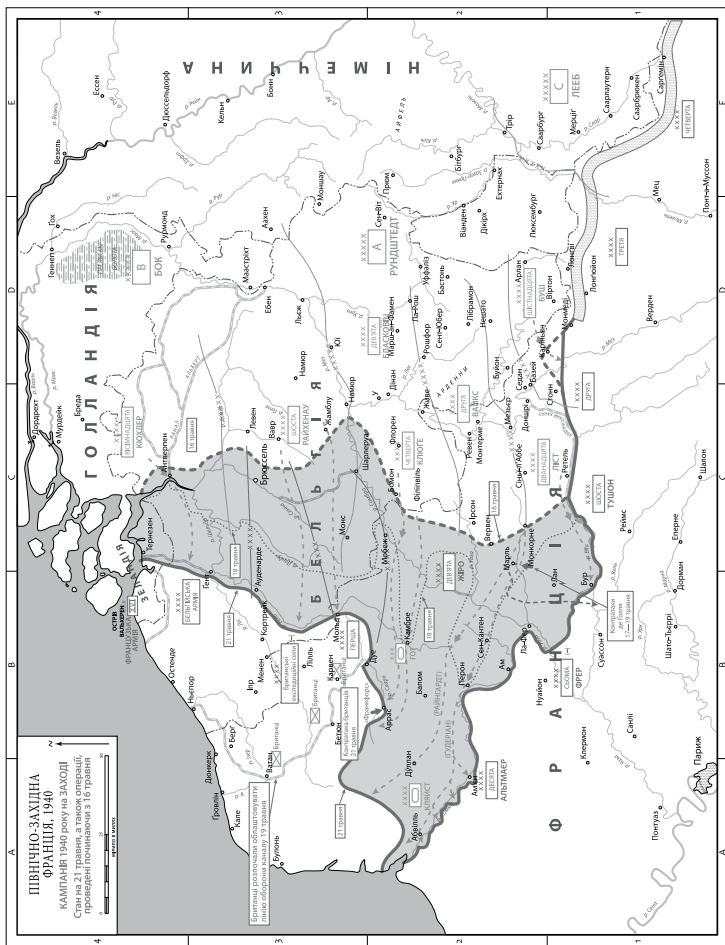

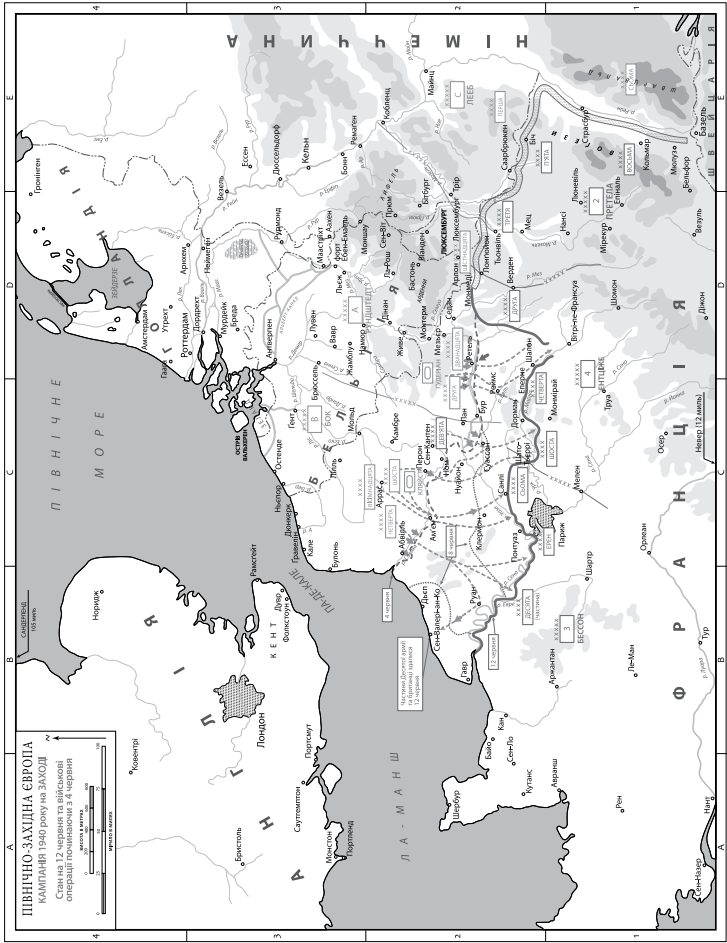

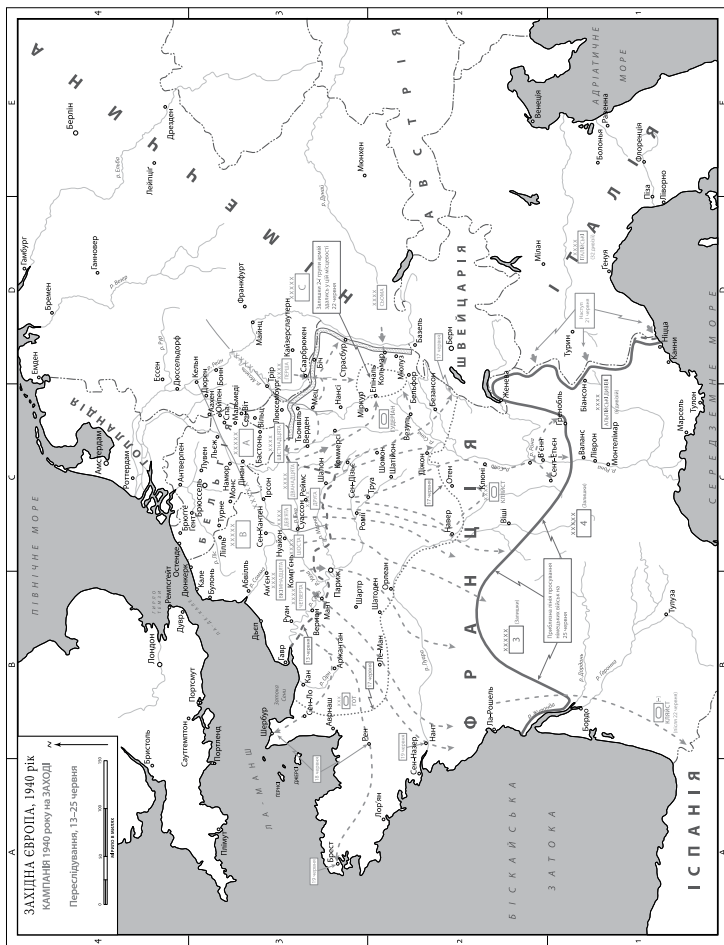

ЗМІСТ

I. «ПЕРЕМИР'Я НА 20 РОКІВ» (А. Галушка)	5
1. «Карфагенський мир»	5
2. Пацифізм, економіка й демографія.....	12
3. Велика депресія і вождь народу	19
4. На похилій площині.....	26
II. ВІЙНИ «ДИВНА» ТА ЗИМОВА (А. Галушка, Є. Брайлян)	37
1. Військово-політична ситуація в Європі після окупації Польщі Німеччиною та СРСР	37
2. «Дивна війна»	51
3. Тиск Сталіна на Балтію та Фінляндію	69
4. Перша фінсько-радянська війна.....	78
5. Плани Франції та Британії щодо Фінляндії та СРСР як пошук виходу із стратегічного тупика.....	93
III. ТРИУМФ ГІТЛЕРА (А. Галушка, Є. Брайлян)	102
1. Німецькі плани удару на заході	102
2. Скандинавська кампанія	112
3. «Жовта тека» і Дюнкерк	139
4. «Червона тека» і перемир'я в Комп'єні	174
5. Анексія країн Балтії Радянським Союзом	199
6. Румунія міняє кордони і табір	208
IV. БИТВА ЗА БРИТАНІЮ І БЛІЦ (Є. Брайлян)	220
1. Дилема перед урядом Британії	220
2. План «Морський лев»	228
3. Причини невдач <i>Luftwaffe</i> у Битві за Британію	239
4. Спроба німців знищити <i>RAF</i> та її невдача.....	250
5. Кампанія бомбардування британських міст.....	260
V. ГІТЛЕР ПОВЕРТАЄ НА СХІД (А. Галушка).....	274
1. Стратегічна ситуація Німеччини наприкінці 1940 року	274
2. Наростання суперечностей між двома тоталітарними режимами... 280	
3. Рішення про війну з СРСР: план «Барбаросса», його розвиток та варіанти	289
VI. ХІД ВІЙНИ В РІЗНИХ РЕГІОНАХ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1940 — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 1941 РОКУ (А. Галушка, Є. Брайлян)	296
1. Події в Середземномор'ї та на Близькому Сході	296
2. Німецькі підводні човни та рейдери проти британського торговельного флоту	317
3. Початок відплатних бомбардувань Німеччини бомбардувальним командуванням <i>RAF</i>	327
4. Авантюра Гесса.....	330
Післямова. Від війни європейської до світової (А. Галушка)	338
Список використаної та рекомендованої літератури	351
Додаток. Мапи.....	357

1. м. Бахмут, вул. Торгова, 1 (ТЦ «Астрон», 3 поверх), (0626) 42-02-36
2. м. Бердянськ, пр. Азовський, 35-А (ТЦ «DEL MAR», 2 поверх), (0615) 36-17-06
3. м. Біла Церква, вул. Ярослава Мудрого, 5/13 (колишній універмаг «Дружба», 1 поверх), (0456) 39-04-68
4. м. Білгород-Дністровський, вул. Московська, 16-А (ТЦ «Рута Плаза», 2 поверх), (0484) 96-07-26
5. м. Бориспіль, вул. Київський Шлях, 10-В, ринок «Зоряний», торговельне місце 103, (0949) 06-64-49
6. м. Вінниця, вул. Євгенія Пікуса, 1-А (ТЦ «Квартал», 2 поверх), (0432) 32-91-98
7. м. Вознесенськ, вул. Синакова, 5-А (відділення «ПриватБанку»), (0513) 43-20-19
8. м. Дніпро, пр. Дмитра Яворницького, 105 (ТЦ «Сільпо», 2 поверх), (0567) 70-00-55
9. м. Житомир, вул. Київська, 87 (ТЦ «Волак», 2 поверх), (0412) 43-41-49
10. м. Запоріжжя, пр. Соборний, 58, (0617) 87-63-86
11. м. Запоріжжя, пр. Металургів, 2-Ж (ТЦ «Рекордний», 0 поверх), (0612) 36-86-54
12. м. Івано-Франківськ, площа Ринок, 1 (ТЦ «Галерея Н», 0 поверх), (0342) 58-61-80
13. м. Ізмаїл, вул. Пушкіна, 47 (ТЦ «Електрон», 2 поверх), (0484) 16-22-12
14. м. Ізюм, вул. Гагаріна, 12, (0573) 41-41-30
15. м. Кам'янець-Подільський, вул. Данила Галицького, 11/3 (ТД «Максимум», 2 поверх), (0384) 96-48-11
16. м. Кам'янське, пр. Свободи, 57-А (ТЦ «Фуршет», 1 поверх), (0569) 53-42-26
17. м. Київ, 6-р Перова, 36 (ТЦ «Квадрат», 1 поверх), (0445) 40-23-65
18. м. Київ, вул. Попудренко, 90/2 (ТЦ «Маяк», 3 поверх), (0443) 61-91-46
19. м. Київ, вул. Маршала Маліновського, 12-А (ТЦ «Метрополіс»), (0445) 00-62-73
20. м. Київ, вул. Драгоманова, 29 (ТЦ «Центрум», 1 поверх), (0445) 02-18-96
21. м. Київ, вул. Олена (Лукашевича), 15-А (ТЦ «Європорт», 2 поверх), (0444) 61-94-82
22. м. Київ, вул. Велика Васильківська, 72 (ТЦ «Олімпійський», 3 поверх), (0445) 90-25-76
23. м. Ковель, 6-р Лесі Українки, 18 (ТЦ «Бульвар», 2 поверх), (0335) 25-21-40
24. м. Котопт, пл. Котоптських Дівисій, 24А (ТЦ «Маяк», 2 поверх), (0544) 76-36-77
25. м. Краматорськ, вул. Двірцева, 23 (ТЦ «Прогрес», 2 поверх), (0626) 48-97-87
26. м. Кременчук, вул. Соборна, 15/42 (ТЦ «Мега», 2 поверх), (0536) 75-84-38
27. м. Кривий Ріг, пр. Гагаріна, 4 (ТЦ «Плаза-2», 1 поверх), (0564) 09-81-09
28. м. Кривий Ріг, вул. Мусорґського, 17 (ТЦ «Varius», 2 поверх), (0564) 09-60-75
29. м. Кропивницький, вул. Велика Перспективна, 48 (ТЦ «Депот», 1 поверх), (0522) 35-20-55
30. м. Личманськ, пр. Перемоги, 117 (ТЦ «Лимон», 2 поверх), (0675) 70-61-62
31. м. Лубни, пл. Ярмакова, 30-А (ТЦ «АТБ», 2 поверх), (0536) 17-17-10
32. м. Луцьк, вул. Лесі Українки, 53 (ТЦ «Галерея Центр», 0 поверх), (0332) 72-14-40
33. м. Львів, вул. Братів Рогатинців, 15, (0322) 59-01-00
34. м. Львів, вул. Городоцька, 179 (ТЦ «Скриня», 2 поверх), (0322) 59-01-01
35. м. Маріуполь, пр. Металургів, 64 (ТЦ «Квізавета»), (0629) 58-82-91
36. м. Мелітополь, пр. Богдана Хмельницького, 24 (ТЦ «Пасаж», 2 поверх), (0619) 44-83-49
37. м. Миколаїв, вул. Потьомкінська, 63/2, (0512) 53-31-33
38. м. Миргород, вул. Гоголя, 147 (ТЦ «Мир», 1 поверх), (0535) 55-06-08
39. м. Мукачеве, вул. Федорова, 6 (ТЦ ЦУМ), (0313) 13-05-40
40. м. Ніжин, вул. Шевченка, 11-А (ТЦ «Гермес», 2 поверх), (0463) 19-01-02
41. м. Нікополь, пр. Трубіників, 14 (ТЦ ЦУМ, 1 поверх), (0566) 22-50-03
42. м. Нова Каховка, пр. Перемоги, 9 (універмаг «Соліс», 2 поверх), (0554) 99-90-05
43. м. Новомосковськ, вул. Гетьманська, 34 (ТЦ «Сті-Центр», 2 поверх), (0569) 69-65-79
44. м. Одеса, вул. Новошенин Ряд, 2, (0487) 52-83-80
45. м. Одеса, пр. Добровольського, 99, (0487) 53-16-28
46. м. Одеса, вул. Краснова, 17 (орієнтир – пл. Тополіхіна), (0487) 48-82-44
47. м. Олександрія, пр. Соборний, 77 (ТЦ «Гранд-Плаза», 2 поверх), (0523) 57-15-50
48. м. Павлоград, вул. Шевченка, 128 (ТЦ «Гулівер»), (0563) 20-09-59
49. м. Первомайськ, вул. Волкзальна, 34 (відділення «ПриватБанку»), (0516) 17-53-99
50. м. Покровськ, вул. Центральна, 148-А, (0623) 52-11-48
51. м. Полтава, вул. Зінківська, 6/1-А (ТЦ «Квіет», 3 поверх), (0532) 60-60-40
52. м. Прилуки, вул. Київська, 138 (ТЦ «Фуршет», 2 поверх), (0463) 73-29-00
53. м. Рівне, вул. Київська, 67-А (ТЦ «Арена», 1 поверх), (0362) 67-00-55
54. м. Селідове, вул. Карла Маркса, 10 (Дім пошту, 2 поверх), (0623) 77-00-34
55. м. Слов'янськ, пл. Соборна, 3 (ТЦ «Окстрот», 2 поверх), (0626) 62-11-02
56. м. Суми, вул. Соборна, 42, (0542) 77-67-60
57. м. Тернопіль, вул. Перля, 3 (ТЦ «Novus», 2 поверх), (0352) 43-12-76
58. м. Ужгород, вул. Минайська, 16-Г (ТЦ «Колізеї», 2 поверх), (0371) 62-22-29
59. м. Умань, вул. Шевченка, 23-А (ТЦ «Сті», 1 поверх), (0474) 44-00-06
60. м. Фастів, вул. Івана Мазепи, 6 (ТЦ «Фуршет», 2 поверх), (0456) 56-05-11
61. м. Харків, пр. Петра Григоренка, 3, (0573) 92-03-43
62. м. Харків, пр. Гагаріна, 20-А (ТЦ «На Гагаріна», 2 поверх), (0577) 03-44-58
63. м. Харків, вул. Полтавський Шлях, 144 (ТБЦ «Компас», 2 поверх), (0573) 41-41-02
64. м. Харків, вул. Академіка Павлова, 144-Б (ТЦ «Космос», 3 поверх), (0577) 20-12-29
65. м. Херсон, пр. Шакова, 35-А (ТЦ «Адмірал», 2 поверх), (0552) 32-81-48
66. м. Хмельницький, вул. Кам'янецька, 17 (ТЦ «Квартал», 1 поверх), (0382) 61-90-48
67. м. Черкаси, вул. О. Дашкевича, 26 (ТЦ «Сільпо», 3 поверх), (0472) 31-99-98
68. м. Чернівці, вул. Головна, 10, (0372) 50-63-80
69. м. Чернігів, пр. Перемоги, 103, (0462) 66-53-80
70. м. Шостка, вул. Свободи, 24 (відділення «ПриватБанку»), (0544) 97-37-46

Замовляйте книжки будь-яким зручним способом

- за телефонами довідкової служби
(050) 113-93-93 (МТС); (093) 170-03-93 (Life);
(067) 332-93-93 (Київстар); (057) 783-88-88

- на сайті Клубу: www.bookclub.ua
Надсилається безплатний каталог

Запрошуємо до співпраці авторів
e-mail: publish@ksd.ua

**Запрошуємо до співпраці художників,
перекладачів, редакторів**
e-mail: editor@ksd.ua

**Для гуртових
клієнтів**

Харків
тел./факс +38(067)703-44-57
e-mail: trade@ksd.ua

Київ
тел./факс +38(067)575-27-55
e-mail: kyiv@ksd.ua